

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

M.G.Davletshin, Sh.Do'stmuhamedova, M.Mavlonov,
S.To'ychieva, M. Djumabaeva

YOSH VA PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA
(o'quv qo'llanma)

TOSHKENT - 2007

ANNOTASIYA

Mazkur o'quv qo'llanma barcha oliy o'quv yurtlari talabalari, shuningdek, turli yoshdagi bolalar va o'quvchilar bilan ishlovchi pedagoglar uchun mo'ljallanganidir. Ushbu o'quv qo'llanma inson psixik jarayonlarining ontogenezdagi psixologik xususiyatlari va odam shaxsining ta'lim - tarbiya sharoitida har bir davriga xos xususiyatlariga bag'ishlangandir. O'quv qo'llanma boshida yosh davrlar va pedagogik psixologiya fanining vazifalari va tadqiqot metodlari, shaxs tarkib topishida biologik va ijtimoiy omillar, psixik tarakkiyot va ta'limning o'zaro munosabatlari hakida so'z yuritiladi. O'quv qo'llanmaning keyingi boblarida go'daklik va ilk bolalik davridan, to kollej va liseylarni bitirguniga kadar bo'lgan davrdagi yoshga xos psixologik xususiyatlari, akliy rivojlanishlari, shaxs shakllanishi atroflicha bayon kilingan. Ta'lim va tarbiya psixologiyasiga ba'ishlangan bobda, o'quv faoliyatining psixologik mazmuni va mohiyati, bilimlarni o'zlashtirishning psixologik komponentlari, ta'limning noan'anaviy usullari, o'quv faoliyatini boshkarish psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi bobida esa tarbiya samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar, tarbiyasi kiyin bolalar psixologiyasi haqida batafsil so'z yuritilgan bo'lsa, o'kituvchi psixologiyasi bobida, o'kituvchining vazifalari, uning kasbiga xos xislatlar, pedagogik qobiliyatlar, shuningdek, o'kituvchining o'z malakasini oshirib borishining psixologik shart-sharoitlari akida batafsil so'z boradi. O'quv qo'llanmaning takrorlash va nazorat uchun berilgan test savollarida talabalar o'z bilimlarini sinovdan o'tkazishlari mumkin.

АННОТАЦИЯ

Данное пособие "Возрастная и педагогическая психология" рассчитано для студентов высших учебных заведений, психологов, учителей общеобразовательных школ, воспитателей и родителей. Учебное пособие раскрывает особенности психических процессов в онтогенезе. Обращает внимание на индивидуальные качества личности в воспитательно-образовательном процессе на каждом этапе развития. В начале учебного пособия излагаются цели и задачи возрастной и педагогической психологии как науки, даются основные методы исследования предмета, а также раскрываются биологические и социальные факторы влияющие на развитие личности и говорится о взаимосвязи психического развития и обучения. Далее излагаются индивидуально-психологические особенности свойственные детям разного возраста, их умственное развитие и формирование личности, а также даются информации об особенностях развития и познавательных процессов и общительности. Имеются главы посвященные психологии обучения и воспитания. В главе психология образования раскрыты содержание учебной деятельности, компоненты усвоения знаний, нестандартные методы образования, подробно расписаны инструкции по руководству психологии учебной деятельности. В главе психология воспитания даны психологические механизмы повышения эффективности воспитания, психология трудных детей, содержание и значение психологии воспитания в условиях независимости республики Узбекистан. В учебном пособии подробно раскрываются психология учителя, место учителя в обществе, свойства характерные

профессии учителя, педагогические особенности, в то же время даны психологические возможности и условия самообразования учителя. Для самопроверки полученных знаний студентам даются контрольные тесты.

SUMMARY

The given "Age and pedagogical psychology" textbook is intended for students of higher educational institutions, psychologists, teachers of school providing general education, tutors and parents. The present textbook shows the features of psychical, makes you pay attention for an individual characteristics of a person in the educational process on each stage of the development.

It is also states about purposes and tasks of age and pedagogical psychology as science, basic methods the of the subject research, children`s psychological features of different age, their mental development and personal formation. There are also the chapters dedicated to the psychology of teaching and upbringing. These chapters states about the teaching activity content, nonstandard methods methods of education, psychological mechanisms of the upbringing efficiency increasing, difficult children`s psychology, teacher`s role in society his pedagogical features and self-education conditions. There are testing controls for students to check upan obtained knowledges.

Ma'sul muharrir: psixologiya fanlari doktori, professor M.G.Davletshin

Taqrizchilar: psixologiya fanlari doktori, professor N.S.Safaev
psixologiya fanlari nomzodi, dosent E.N.Sattorov

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining XVI yilligiga bag'ishlanadi.

Muqaddima

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini jaqon miqyosida yil sayin barqarorlashtirib borar ekan, uning istiqboli bugungi avlodning, bilimdon, ma'naviy jiqatdan barkamol insonlar bo'lib etishishiga bo'liqdir. Bu o'rinda inson ruqiyati qonunlarini o'rganuvchi psixologiya fani aloqida aqamiyat kasb etadi. Insonni jamiyatimiz uchun to'laqonli, faol, barkamol shaxs sifatida shakllantirish, samaradorligini yanada oshirishda psixologiya ilmi va uning amaliyotda to'qri yo'nalishga ega bo'lishi juda muqimdir.

Mazkur qo'llanma ayni shu tamoyillar zamirida pedagogika oliy o'quv yurtlarida psixologiya fanlarini o'qitishning zamonaviy konsepsiyasi (1999) qamda pedagogika universitetlarining "Psixologiya" fani dasturlari asosida yaratilgan.

Ma'lumki, yosh davrlari va pedagogik psixologiya kursi psixologiya ilmining muqim tarmoqi sifatida, inson psixik jarayonlarining ontogenezdagi psixologik xususiyatlarini va odam shaxsining ta'lim-tarbiya sharoitida psixik taraqqiyotining qar bir davriga xos xususiyatlarini o'rganuvchi soqadir.

Pedagogik-psixologiya – ta'lim va taraqqiyotning o'zaro boqliqligi, ta'limning tuzilishi, o'quvchilarning o'qish va bilish faoliyatini shakllantirish qamda tarbiya psixologiyasining ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchi shaxsini barkamol inson sifatida shakllantirish kabi muqim muammolarni tadqiq etadi. Bunda, o'quv-tarbiya jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari, zamonaviy ta'lim-tarbiya nazariyasining vazifalari, uning etnopsixologik xususiyatlari qamda ular tomonidan yoritilgan shaxs taraqqiyotini boshkarish imkoniyatlari o'rganiladi.

Uning muqim vazifalari – talabalarda psixologik-pedagogik vaziyatlarni samarali rejalashtira olishga, aqliy va shaxsiy taraqqiyot bilimlarini unumli egallashga, turli yosh davrlarida psixik tarakqiyot qonunlarini to'qri anglab, psixotashxis tadqiqotlar olib borishga, o'quvchilarga individual yondasha bilishga, bola psixikasi taraqqiyotida turli noxush qolatlarning oldini ola bilishga, ota-onalar, o'z qamkasblari va bolalar bilan madaniyatli muomalada bo'lishga, psixologik nazokatni to'qri shakllantirshp kabi muammolarini ijobiy qal etishga qaratilgan.

Yosh davrlari va pedagogik psixologiya kursi umumiy psixologiya, falsafa, pedagogika, yosh fiziologiyasi va boshqa fanlar bilan uzviy boqliqdir. Uni o'rganish jarayonida kompyuter texnikasi, aqliy taraqqiyot testlari va boshqa usullardan keng foydalaniladi.

Mazkur o'quv qo'llanma ijodiy guruq tomonidan yaratilgan bo'lib, unda psixologiya fanlari doktori, professor M.G.Davletshin - X bob, psixologiya fanlari nomzodi Sh.Do'stmuqamedova - Sh, IV, V, VI, VII boblarni, psixologiya fanlari nomzodi M.Mavlonov I-II boblarni, psixologiya fanlari nomzodi STo'ychieva VII va IX boblarni, o'kituvchi M. Djumabaeva mavzular bo'yicha nazorat savollarini nashrga tayyorlashgan.

Ushbu o'quv qo'llanmaning ilk bor nashr etilayotganligi bois ijodiy guruq a'zolari mazkur qo'llanma yuzasidan o'zlarining taklif vamuloqazalarini bildirgan barcha mushtariylarga o'z minnatdorchiligini izqor etib, quyidagi nashriyotga yo'llashini istab qoladi:

Bizning manzilgoqimiz: 700100, Toshkent, Yusuf Xos qojib, 103. Nizomiy nomidagi TDPU, "Umumiy psixologiya" kafedراسi.

I BOB: YOSH DAVRLARI PSIXOLOGIYASI VA PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA FANINING VAZIFALARI VA TADQIQOT METODLARI

1.1. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining predmeti va vazifalari.

1.2. Komil inson tarbiyasi – Sharq mutafakkirlarining talqinida.

1.3. Fan sifatida yosh davrlari psixologiyasi va pedagogic psixologiyaning vujudga kelishi, uning rivojlanish tarixi va qozirgi qolati.

1.4. qozirgi zamon yosh davrlari psixologiyasi va pedagogic psixologiya fanining asosiy vazifalari.

1.1. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining predmeti va vazifalari

Xurriyat – boy ma'naviyat va ruqiyat ilmidan oqilona, odilona va omilkorlik bilan foydalanishni taqozo etmoqda. Mamlakatimizdagi mavjud barcha o'quv yurtlari ta'lim-tarbiyani to'qri, ilmiy asosda tashkil etish uchun bu jarayonning o'ziga xos psixologik qonuniyatlarini, uning mexanizmlarini, shuningdek, faol, mustaqil qamda ijodiy tafakkur jarayonini zamonaviy bilimlar asosida tarkib toptirishning samarali usullarini bilishi lozim bo'ladi. Bu borada, yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya -qozirgi zamon psixologiya fanining rivojlangan soqalaridan bo'lib, bu o'rinda muqim o'rin egallaydi, zero u inson ruqiy olamining tabiati va uning qonuniyatlarini o'rganuvchi soqadir.

Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlari mushtarak, bir-biriga uzviy bogliqdir, chunki ularning qar ikkisi, bitta, umumiy jarayonni - ulqayib borayottan insonning psixik faoliyati qamda uning xulq-atvorini tadqiq etadi. Biroq, shunday bo'lsa-da, bu ikki fan psixologiya ilmining mustaqil soqalari qisoblanib, ularning qar biri o'z predmeti va tadqiqot vazifalariga egadir.

Ontogenez ~ (yunoncha, . optos-mavjud, jon, zot; genezis- kelib chiqish, paydo bo'lish) - individning paydo bo'lishidan, umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayoni.

Yosh davrlari psixologiyasi ontogenezdagi turli yosh davrlari psixik taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini, psixik rivojlanishini qamda psixologik xususiyatlarini o'rganadi.

Yoshning ulqayib borishi, psixik jarayonlarning inson rivojlanishidagi qonuniyatlari, undagi yetakchi omillar qamda inson qayot yo'lining turli bosqichlarida uning shaxsiga xos xususiyatlar - yosh davrlari psixologiya fanining tadqiqot predmeti qisoblanadi. Ma'lumki, shaxs tarkib topish jarayonining psixologik qonuniyatlarini, uning ilmiy asoslarini mukammal bilmay turib, ta'lim va tarbiyaning nazariy qamda amaliy masalalarini muvaffaqiyatli qal etib bo'lmaydi. Yosh davrlari psixologiyasi fani bu borada qam o'z-o'ziga tegishli masalalarni tor eksperimental ravishda o'rganish bilangina cheklanib qolmay, balki o'z muammolarini inson qayoti va faoliyatining tabiiy sharoitlarida, bolaga beriladigan ta'lim va tarbiyaning mazmun

va moqiyatidan kelib chiqqan qolda o'rgansa, yanada muvaffaqiyatli rivojlanishi, tabiiydir.

Tabiat va jamiyatning qonunlari singari kamol topayotgan inson shaxsi rivojlanishining qam o'ziga xos qonunlari mavjud. Bu qonunlar yosh davrlari psixologiyasi fanining turli tarmoqlarida o'rganiladi, chunonchi: bolalar psixologiyasi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi, o'smirlar psixologiyasi, o'spirinlar psixologiyasi, katta yoshdagi kishilar psixologiyasi va qariyalar (gerontopsixologiya) psixologiyasi kabi soqalardir. Yosh davrlari psixologiyasi fanining nazariy vazifalari shaxsning kamol topishi qonuniyatlari va turli yosh davrdagi odamlarda namoyon bo'ladigan psixik faoliyat, qolat va shart-sharoitlarining o'zaro ta'siri xususiyatlarini o'rganishdan iboratdir.

Yosh davrlar psixologiyasi fanining amaliy vazifalarini esa psixik jarayonlarning namoyon bo'lishi va rivojlanishi, shuningdek inson shaxsi psixologik xususiyatlarining tarkib topishi qonuniyatlarini o'rganishda qo'lga kirgan ilmiy dalillarini ta'lim-tarbiya soqalariga tadbiq etish tashkil etadi.

Bu borada, ayniqsa, pedagogik psixologiya birmuncha ulkan yutuqlarga erishdi. Pedagogik psixologiyaning ta'limni yangi mazmunda joriy qilish yuzasidan so'ngi yillarda qo'lga kiritgan yutuqlari buning yaqqol dalili bo'la oladi. Ma'lumki keyingi o'n yil mobaynida mamlakatimizdagi barcha ta'lim tizimlarida ta'lim ishlarining mazmuni tubdan o'zgardi. Ta'limning eksperimental ravishda tekshirilgan yangi usullari (masalan, muammoli interfaol ta'lim metodlari) keng joriy qilinmoqda.

Pedagogik psixologiya – psixologiya ilmining tarmoqi sifatida, ta'lim va tarbiyaning shaxsga samarali ta'sir etuvchi omillari, qonuniyatlari va mexanizmlarini o'rganuvchi fandır.

Bolalar va yoshlarning maktabdagi qamda ta'lim-tarbiya muassasalaridagi faoliyat va qatti-qarakatlarining psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi pedagogik psixologiya ikki fanni, ya'ni psixologiya va pedagogika fanlarining tutashgan joyidan o'rin egallagandır. Pedagogik psixologiyaning predmeti maktabda bilim, ko'nikma va malakalarni egallash qonuniyatlarini, bu jarayonlarda sodir bo'ladigan individual tafovutlarni, o'quvchilarda faol, mustaqil va ijodiy tafakkurni tarkib toptirish qonuniyatlarini tadqiq etishdir. Shuningdek, pedagogik psixologiya ta'lim-tarbiyaning ta'siri oqibatida o'quvchilar psixikasida sodir bo'ladigan o'zgarishlarni, o'quv materiallarining o'quvchilarning yosh davrlariga mos kelishini, turli ta'lim metodlarining psixologik jiqatdan samaradorligini, darsliklar, o'quv qurollari, asbob-uskunalar va maktab ishlarining tartibiga nisbatan bo'lgan psixologik talablar kabi muammolarni qam pedagogik psixologiya o'rganadi. qozirgi vaqtda pedagogik psixologiyaning muqim vazifalaridan biri - maktabdagi ta'lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chiqishdan iborat bo'lib, bu qol yangi ta'lim dasturiga o'tish munosabati bilan boqliqdir. Pedagogik psixologiya shu bilan birga o'quvchilar shaxsining tarkib topish jarayonini turli tarbiyaviy tadbirlarning o'quvchilarga ko'rsatadigan ta'sirini o'rganadi qamda o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashning psixologik asoslarini tadqiq etadi.

Shuningdek, "Pedagogik-psixologiya" ta'lim va tarbiya jarayonining tashkilotchisi bo'lgan - o'qituvchi shaxsini, uning pedagogik faoliyat xususiyatlarini qam o'rganadi. Bunda o'qituvchining ta'lim-tarbiya ishlaridagi yutuqlarni

ta'minlovchi sifatlariga urqu berish bilan birga, uning bilim, ko'nikma, malaka va qobiliyatlarining tarkib topishi qamda taraqqiyotining psixologik jarayonlari aniqlanadi.

Yosh davrlari psixologiyasi qam pedagogik psixologiya singari umumiy psixologik qonuniyatlarni yoritib beradigai, psixik jarayonlarni, qolatlarni va shaxsning individual psixologik xususiyatlarini o'rganadigan umumiy psixologiyaga asoslanadi.

Shu bois, yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanini o'rganish qam nazariy, qam amaliy aqamiyatga ega bo'lib, u boshqa fanlar singari taraqqiyotning umumiy tamoyillariga: oliy nerv faoliyati va psixofiziologiya qonunlariga, bu soqada to'plangan ilmiy ma'lumotlarga tayanib, inson psixikasining kechishi, rivojlanishi, o'zgarishi yuzasidan baqs yuritadi.

1.2. Komil inson tarbiyasi - Sharq mutafakkirlarining talqinida.

Yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiya aloqida predmet sifatida XK asrning boshlarida vujudga kelgan bo'lishiga qaramay, uning mustaqil fan sifatida rivojlanishi va qaror topish yo'li ancha murakkab kechgandir. Mazkur ilmning rivojlanishiga turli dunyoqarashlar o'rtasida olib borilgan doimiy kurash katta ta'sir ko'rsatgan. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining u yoki bu bosqichida qanday dunyoqarash ustuvorligiga qarab, tekshirishlar darajasi va sifati, olingan natijalarni qanday izoqlash zarurligi belgilab berilgan.

O'tmishda ajdodlarimiz insonning psixologik qonuniyatlarini, muayyan ilmiy yo'nalishda o'rganmagan bo'lsalar-da, biroq allomalarning qo'lyozmalarida mazkur qolatlarning namoyon bo'lishi, inson kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari qozirgacha yuksak aqamiyat kasb etadi.

Jumladan, Abu Nasr Forobiy pedagogika masalalarini va ular bilan boqliq bo'lgan psixologik, fiziologik muammolarni ijobiy qal etishda insonni qar tomonlama yaxlit va o'zaro uzviy boqliq bo'lgan qismlardan iborat, deb aytadi. Forobiy mavjudotni bilishda ilm-fanning rolini qal etuvchi omil deb biladi, uningcha inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tuqilishda mavjud, lekin aqliy bilimi, ma'naviyligi, ruqi, intellektual va axloqiy xislatlari, xarakteri, dini, urf-odatlarini, ma'lumoti tashqi muqit, boshqa insonlar va shu kabilar bilan muloqotda vujudga keladi, inson o'z faoliyati yordamida ularni egallaydi, ularga erishadi. Uning aqli, fikri, ruqiy yuksalishining eng etuk maqsuli bo'ladi, deb ta'kidlaydi.

Abu Rayqon Beruniy ta'lim va tarbiyaning maqsadi, vazifalari va mavqei, inson, yosh avlodning rivojlanishi qaqidagi fikrlari chin ma'noda insonparvarlik va insonshunoslik zamirida yaratilgan.

Bilim va tarbiyaning tabiatga uyqunlik tamoyillarini mutafakkirning barcha asarlarida kuzatish mumkin. U insonni tabiatning bir qismi deb ta'kidlaydi.

Beruniy ta'lim jarayonining tabiatiga chuqur kirib borib, bolalarning yosh xususiyatlarini qisobga olish asosida qurilgan o'qitish tabiatga uyqunligini uqtiradi. Beruniy pedagogik ijodida inson va uning baxt-saodati, ta'lim-tarbiyasi, kamoloti bosh masala bo'lgan.

O'rta asrda yashab, ijod etgan donishmand, tabobat ilmining doqiysi Abu Ali ibn Sino inson ruhiyati, tana va qalbning birligi, inson organizmining tuzilishi, undagi nerv faoliyati va ularning tarmoqlanishi, qolatlari qaqidaga qimmatli ma'lumotlari qozirga qadar tibbiyotning muqim negizini tashkil etadi, Yusuf Xos qojib ijodining bosh masalalaridan biri - komil insonni tarbiyalashdir. Adib o'z asarlarida eng komil, jamiyatning o'sha davrdagi talablariga javob bera oladigan insonni qanday tasavvur qilgan bo'lsa, shu asosda u o'z tamoyillarini izchil bayon etadi.' "qutadgu bilig" ("Saodatga yo'llovchi") asari ta'lim va tarbiya, ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini, usullarini, chora tadbirlarini o'zida mujassamlashtirgan, axloq va odobga doir ma'naviy manbadir.

Abduraqmon Jomiyning "Baqoriston", "Xirandnomai Iskandari", "Tuqfatul aqror" va boshqa asarlarida ilm-ma'rifat. ta'lim-tarbiya, kasb-qunar o'rganish, inson ijobiy fazilatlarini qakidagi fikrlari ifodalangan.

Alisher Navoiyning "Xazoyinul maoniy", "Maqbulul qulub" va boshqa shu singari asarlarida yetuk, barkamol insonning axloqi, ma'naviyati, o'zgalarga munosabati, iste'dodi va qobiliyati to'qrisida qimmatli muloqazalar yuritilgan. Ana shu psixologik mezonlar ijtimoiy adolatning qaror topishi uchun muqim aqamiyatga ega ekani ta'kidlangan. Shuningdek, Navoiy asarlarida yosh avlodni barkamol inson sifatida shakllanishida ota-onaning roli, ayollarning iffatliligi, kishilarning kamtarligi qaqidagi fikr-muloqazalari aloqida o'rin egallaydi.

Navoiy "Xamsa"sining qar bir dostonida bukilmas iroda, qat'iyatlilik, itoat, insonparvarlik tuyqulari, ijodiy xayolot, insonning murakkab ichki kechinmalari moqirona yoritilgan. Shuningdek, bu borada Maqmur qoshqariy, Uluqbek, Naqshbandiy, Ogaqiy singari buyuk sharq mutafakkirlarining yoshlar tarbiyasiga, o'qituvchi, tarbiyachining jamiyatdagi o'rni, axloq-odob, fe'l-atvor, oilaviy qayot, kishilararo munosabatlarga doir qarashlari ularning asarlarida ravon va ixcham bayon etilganligini ta'kidlash mumkin.

1.3. Fan sifatida yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyaning vujudga kelishi, uning rivojlanish tarixi va qozirgi qolati

Yosh avlodning ta'lim va tarbiya bilan boqliq psixologik muammolari yirik olimlar, faylasuf va yozuvchilarini qam muntazam jalb etib kelgan. Dastlabki pedagogik-psixologik mazmundagi asarlar

XU11-X"11asrlar diniy-axloqiy ta'limotlar zamirida yoritilgandir. Rossiyada psixologik tadqiqot namunalari Sharq va qarb madaniyati ta'sirida inson ruhiyati bilan boqlik turli asarlarda shakllanib kelgan. V.N.Tatishev, A.N.Radishev, N.I.Novikov va boshqalarning asarlaridagi dastlabki qarashlari qam psixik taraqqiyotniig o'ziga xos xususiyatlari, psixik rivojlanishdagi tafovutlar bilan yo'qrilgandir. Rus tarixchisi V.N.Tatishevning "Fanlar va bilim yurtlarining foydasi to'qrisida suqbat" kitobida fanlarning tasnifi, bilimlarning aqamiyati, til va nutqning mavqei, yosh davrlarining xususiyatlari bilan boqliqligi ko'rsatilgan.

A.N.Radishev birinchilar qatori bola psixik taraqqiyotini tabiiy-ilmiy yo'sinda asoslab berishga urindi. Uning "Peterburgdan Moskvaga sayoqat" kitobi bu borada pedagogik-psixologik asarlar sirasidan munosib o'rin egallaydi. Yozuvchining

fikricha, inson tashqi muqit qaqidagi taassurotlarini sezgilar orqali idrok etadi, shu yo'sinda uning tafakkuri, ulqayib shakllanadi.

N.I.Novikov bashariyat farovonligini ko'zlab, yoshlar va bolalar o'rtasida foydali bilimlarni keng tarqibot etish uchun ularni o'ziga xos yo'sinda tarbiyalamoq zarur deb aytadi. Uning asarlarida insonning kamoloti uchun tafakkur, xotira, axloq, qis-tuyqu va taklidchanlik aloqida aqamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi. Rossiyada yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining rivojlanish tarixida K.D.Ushinskiyning o'rni aloqida aqamiyat kasb etadi. Uning fikricha psixologiya fanining asosiy vazifasi tarbiyaning maqsadini aniqlashga, ta'lim-tarbiya natijalarini to'qri baqolashga, shular asosida yangi metod va usullar yaratishga, pedagogik tajribani tahlil qilish va umumlashtirishda muqim o'rin tutadi deb aytadi. K.D.Ushinskiyning "Inson tarbiya predmetidir" nomli asarida pedagogik ta'sir jarayoni qisoblangan insonning psixologik xususiyatlari, uning o'ziga xos tomonlari o'z aksini topgan.

Shuningdek, Rossiyada ilmiy psixologiyani rivojlantirishda N.F.Kapterev, N.A.Sikorskiy, AP.Nechaev, A.F.Lazurskiy, P.F.Lesgaft, I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, P.P.Blonskiy singari olimlar bu borada o'zlarining munosib qissalarini qo'shganlar.

Ta'kidlash joizki, ayniqsa, L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, AR.Luriya, A.N.Leontev, M.Ya.Basovlar tomonidan yaratilgan yangi ilmiy nazariyalar, chunonchi, psixikaning madaniy-tarixiy rivojlanish va taraqqiyotning o'zaro munosabat nazariyasi, psixik taraqqiyotda faoliyatning mavqei singari ilmiy-nazariy qarashlari qozirgi kun yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining tayanch tushunchalaridandir.

O'tgan asrning o'rtalarida vujudga kelgan turli nazariyalar, qarashlar, o'quv faoliyati va ta'limning talqinlari (D.N.Bogoyavlenskiy, N.A.Menchinskaya, P.Ya.Galperin, Z.I.Kalmikova, N.F.Talizina, D.B.Elkonin V.V.Davidov, L.V.Zankov, L.N.Landa, A.A.Lyublinskaya, N.V.Kuzmina va boshqalar) nafaqat pedagogik tajribani, balki psixologiya fanining bu tarmoqini ilmiy-amaliy boyitishga asos bo'ldi.

Ayniqsa, so'nggi yillarda o'quv materialini o'zlashtirishning mexanizmlari (S.L.Rubinshteyn, N.Kabanova-Meller, L.B.Itelson); xotira qaqida (P.I.Zinchenko, A.A.Smirnov, V.Ya.Lyaudis); tafakkur (N.F.Shemyakin, A.M.Matyushkin); idrok (Yu.B.Gippenreyter); bolalarda nutqning rivojlanishi (M.I.Lisina, A.A.Venger); shaxsning rivojlanishi (B.G.Ananev, L.I.Bojovich, V.S.Muxina); muloqot va nutq (V.A.Artemov, A.A.Leontev, V.A.Kan-Kalik); psixik rivojlanishning davrlari (P.P.Blonskiy, A.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, D.B.Elkonin, B.G.Ananev, A.V.Petrovskiy); o'quvchilariing aqliy faoliyati va iste'dod muammolari (A.A.Bodalev, N.S.Leytes, N.D.Levitov, V.A.Kruteskiy) ga baqishlangan qator ilmiy tadqiqotlar bu fanning yanada rivojlanishiga o'zlarining munosib qissalarini qo'shib kelmoqda.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida qarbiy Yevropa mamlakatlari va AqShda inson psixologik xususiyatlari bilan boqliq tajribalarga asoslangan ilmiy nazariya va yo'nalishlar vujudga keldi.

Odam psixik tabiatini turlicha talqin qilinishiga qaramay, bu nazariyalar ma'lum darajada yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyaning

rivojlanishiga turtki bo'ldilar. Bu borada E.Meyerman, S.Xoll, K.Byuler, E.Klapared, E.Dyurkgeym, P.Jane, J.Piaje, A.Vallon, Dj.Bruner va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarini e'tirof etish mumkin.

Olmon psixologi E.Meyerman bolaning maktab davrida uning ruqi va tanasida kechayotgan o'zgarishlarni to'liq bilmay turib, unga buyruq yoki tazyiq o'tkazib bo'lmaydi, deb ta'kidlaydi, Uning fikricha eksperimental pedagogikaning maqsadi ayni shu muammolarga qaratilmoqi darkor.

Amerikalik psixolog-olim S.Xoll qar qanday bola o'zining individual taraqqiyotida filogenezni ontogenezda takrorlaydi, shu bois bolalarga ibtidoiy instinktlarni oqriqsiz, yengil kechishi uchun qulay imkoniyatlar yaratib berish zarur deb aytadi. S.Xoll o'z tajribalari asosida boy ashyoviy dalillar to'plab, bola qaqida psixologik, fiziologik qamda pedagogik bilimlarning kompleks dasturini yaratish qoyasini olqa suradi.

Filogenezi - (yunoncha, phyle- kabila, genesis- kelib chikish, paydo bo'lish)- muayyan tirik mavjudot turining yerda qayot boshlanganidan keyingi evolyusion tarakkiyot jarayoni.

Shveysariyalik psixolog E.Klapared "Bola psixologiyasi va eksperimental pedagogika" asarida qizikish, motiv, eqtiyojlarning metodologik asoslari, bolalar tafakkurining xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlari, o'xshashlik va tafovutning bola ongida sodir etilishi to'qrisida muloqaza yuritadi.

Fransuz psixologi E.Dyurkgeym, ulqayish – kishilarning qis-tuygularni o'zlashtirishi ekanligini, shu bois, idrok qilingan tasavvurlar bolaning ruqiy faoliyatini ifodalashini, bolaning tajriba, an'ana, urf-odatlarini taqlid orqali egallashini, biologiyada irsiyat qanchalik aqamiyatli bo'lsa, taqlid qam jamiyatda shunday o'rin tutishini uqtiradi.

Yana bir fransuz psixologi P.Janening fikriga ko'ra, inson psixikasi ijtimoiy munosabatlarga boqliq, zotan jamiyat va tabiat o'rtasidaga turli aloqalar tizimining shakllanishi, insonning ulqayishini belgilaydi. U aloqa sifatida qatti-qarakatni tushunadi, bu esa kishining atrof-muqitga shaxsiy munosabatidan boshqa narsa emas, albatta. P.Janening ta'kidlashicha, eng qimmatli, aqamiyatli, ijtimoiy qarakat qamkorligidagi faoliyatda o'z ifodasini topadi, shaxslararo tashqi munosabatlar rivojlanishning muxim tamoyili qisoblanadi.

Amerikalik psixolog Dj.Bruner shaxsning tarkib topishi bilan ta'lim o'rtasida o'zaro aloqa mavjudligini ta'kidlab, insonning kamolot sari intilishi bilim olish samaradorligini oshirsa, o'qitishning takomillashuvi uning ijtimoiylashuvini jadallashtiradi, deb uqtiradi.

Shuningdek, J.Piaje, E.Torndayk, Dj.Uotson, F.Galgtson, A.Bine, A.Anastazi, T.Simonlar qam bola psixik taraqqiyotida ta'limning mavqeini, ularning aqliy xususiyatlarini, dasturli ta'lim, ko'nikma va malakalarning aqamiyatini, mashqlarning o'rnini ilmiy-amaliy asoslab berishda muqim o'rin egallaydilar. Bu ta'limotlar qozirgi kunda qam o'zining aqamiyatini saqlab qolmoqda xozirgi kunda mamlakatimizda qam yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining muqim muammolariga doir qator ilmiy-amaliy tadqiqotlar psixolog olimlar tomonidan olib borilmoqda.

Respublikamizdagi yetakchi oliygoqlarning kafedra va laboratoriyalarida yosh davrlari va ta'lim tarbiyaning psixologik xususiyatlari bilan boqliq jarayonlarni tadqiq etish yuqori malakali mutaxassislar tomonidan maxsus texnikalar bilan jiqozlangan sharoitlarda ilmiy tadqiqot ishlari samarali yo'lga qo'yilgan.

Mazkur muammolarning yechimi qozirgi zamon fanining metodologik tamoyillari asosida, yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlarida bu borada olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning yutuqlari va qoyalari qaqidagi ma'lumotlarga ega bo'lgan qolda o'zining munosib o'rnini egallab bormoqda. Bu borada T.qori-Niyoziy, S.Rajabov, P.I.Ivanov, M.Voqidov, MT.Davletshin, E.qoziev, R.Gaynutdinov, B.Kodirov, R.I.Sunnatova, A.Jabborov va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarini e'tirof etish mumkin.

Jumladan, o'quvchilarning texnik qobiliyatlari, o'quv motivlari, zamonaviy maktab o'quvchisining psixologik qiyofasi M.G.Davletshin va uning izdoshlari A.Jabborov, F.I.qaydarov, M.M.Mavlonovlar tomonidan, tafakkur va ta'limni boshqarish muammosi E.G.qozievning tashabbusida, iste'dodli o'quvchilar va kasb tanlash muammosi B;R.qodirov raqbarligida, bolalarning aqliy faoliyat muammosi R.I.Sunnatovalar tomonidan samarali olib borilmoqda.

Fanning vujudga kelishi va rivojlanishi jarayonida unga ta'sir ko'rsatib kelgan barcha nazariyalar, ilmiy va amaliy ma'lumotlar, yo'nalishlar qozirgi kunga qadar o'zining aqamiyatini saqlab kelmoqda va fanning istiqbolida muqim ilmiy-nazariy manba qisoblanib qolishi, tabiiydir

1.4. Xozirgi zamon yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining asosiy vazifalari.

Yosh davrlari va pedagogik psixologiya fani xam psixologiya ilmining boshka soxalari singari o'zining ilmiy-tadqiqot metodlariga ega. Psixologik konuniyatlarni muayyan reja asosida olib boriladigan tekshirishlar tufayligina xolisona aniqlik kiritish mumkin. Psixologik tadqiqotlar jarayonini quyidagi asosiy bosqichlarga bo'lish maqsadga muvofiqdir:

1. Muammonilig xo'yilishi. xar qanday ilmiy tekshirish ishlari kabi, psixologiyada olib boriladigan ilmiy tekshirish ishlari xam nazariy va amaliy axamiyatga ega bo'lgan muammoni aniqlashdan, shuningdek bu muammo fanda qanchalik yoritilganligini aniqlash maqsadida mazkur mavzuga oid ilmiy va maxsus adabiyotlarni taxlil qilishdan boshlanadi.

2. Tadqiqot metodikasini tanlash. Psixologik tadqiqotlar turli metodlar (bu metodlar xaqida quyida batafsil fikr yuritiladi) bilan olib boriladi. Tekshirishlarning muvaffaqiyatli chiqishi ko'p jixatdan metodni to'g'ri tanlashga bog'liq bo'ladi.

3. Ma'lumotlarni to'plash. To'plangan ma'lumotlar o'rganilayotgan muammoga mos bo'lishi yoki ularni to'plash maqsadga muvofiq ravishda olib borilishi zarur. Ilmiy ma'lumotlarga bo'lgan asosiy talablar - bu ularning xolisona, to'la va izchil bo'lishidir. To'plangan ma'lumotlar o'rganilayotgan muammoni xar jixatdan tavsiflab berishi kerak.

4. Ma'lumotlarni xayta ishlash. To'plangan ma'lumotlarni matematik va mantiqiy jixatdan ishlab chiqish umumiylikni, xususiylikni topish va ularni tasodifiy

ma'lumotlardan ajratish imkonini beradi. Bunda to'plangan ma'lumotlarning o'rtacha miqdori (arifmetik, kvadrat va xokazo), foizlari aniqlanadi, sonlarga oid ma'lumotlar jadvallarga joylashtiriladi, grafik, diagramma va chizmalarda o'z aksini topadi. Murakkab mutanosiblikdagi ma'lumotlarni topishda esa variasion statistika metodlari qo'llaniladi.

5. Qonuniyatlarning ifodalanishi. Bu tadqiqotning birmuncha murakkab va mas'uliyatli bosqichi xisoblanadi. Chunki, bu bosqichda ma'lumotlarning moxiyatiga qanchalik chuxur tushunilganligi, ularning o'zaro bog'liqligini xisobga olib, bosqich ma'lumotidan xar turli xulosa chiqarish mumkin. Ko'pincha chiqarilgan xulosalar taxminiy xarakterga ega bo'lib, keyingi tekshirishlar, aniqlashlar uchun asos bo'ladi.

6. Qonuniyatni amalda bo'llash. Aniqlangan qonuniyatlar ma'lum bir amaliyot soxasida qo'llaniladi. Amalda bo'llash aniqlangan qonuniyatning to'g'riligiga batamom ishonch xosil qilish imkonini beradi. Ko'pincha o'qituvchilar o'z amaliy faoliyatlarida shaxsiy kuzatishlari va boshqalarning tajribalarini umumiyashtiradilar. Biroq, bunday umumlashtirishlar ilmiy jixatdan etarli asoslangan bo'lmaydi, ya'ni, muximligi, aniqligi va teranligi bilan ajralib turmaydi.

Metod - (yunoncha, methods-tadqiqot, tekshirish) - bilishning nazariy va amaliy o'zlashtirish usullari yig'indisi.

Tajribada qo'llaniladigan metodlar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin.

1. Kuzatish metodi. Kishining xar kungi psixik faoliyatini odatdagi xayot va sharoitlarida tahlil qilishdan iboratdir.

Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada bu metodning ob'ektiv (tashxi) va sub'ektiv (o'zini-o'zi) kuzatish turlari mavjud. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

- a) kuzatishning maqsadi, vazifasi belgilanadi;
- b) kuzatiladigan ob'ekt tanlanadi;
- v) sinaluvchining yoshi, jinsi xaqida ma'lumotlar to'planadi;
- g) tadqiqot o'tkazish vaqti rejalashtiriladi;
- d) kuzatish qancha davom etishi qat'iylashtiriladi;
- e) kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'yin, o'qish, mexnat, sportda) amalga oshirilishi tavsiya etiladi; yo'q kuzatishning shakli (yakka, gurux, jamoa) tayinlanadi;

1) kuzatilganlarni qayd qilib borish vositalari (kundalik, suxbat daftari, kuzatish varaxasi, magnitofon, videomagnitofon va boshqalar) taxt qilinadi.

Kuzatish orqali turli odamlarning diqqati, xis-tuyxulari, nerv sistemasining tashxi ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirliigi, nutq faoliyati va xokazolari o'rganiladi.

Ammo, o'ta murakkab ichki psixologik kechinmalar, yuksak xissiyotlar, tafakkur, mantiqiy xotira va aql-zakovatni tadqiq etishga bu metodning imkoni yetmaydi.

2. Eksperiment metodi. Sun'iy xosil qilingan psixologik sharoitda namoyon bo'luvchi psixik faoliyatni tahlil qilishdan iboratdir. Eksperimentator yoki tajriba o'tkazuvchi psixik faoliyatning o'ziga kerakli xodisasini maxsus tarzda xosil qiladi xamda uning namoyon bo'lish sharti va xarakterini belgilaydi. Tajriba metodi o'z navbatida tabiiy va laboratoriya metodlariga ajratiladi.

Tabiiy metod psixologik-pedagogik masalalarni xal qilishda qo'llaniladi. Bu metodning ilmiy asoslarini 1910 yilda A.F.Lazurskiy yarattan. Tabiiy metoddan foydalanishda ishlab chiqarish jamoalari a'zolarining, ilmiy muassasalar xodimlarining, o'qituvchilarning ish xobiliyatlarini, o'zaro munosabatlarini, mutaxassislikka yaroxlilik muammolarini xal qilish nazarda tutiladi.

Tabiiy sharoitda inson psixikasini o'rganishda sinaluvchilarning o'zlari bexabar bo'lishi, ta'lim jarayonida berilayotgan bilimlar tadqiqot maqsadiga muvofiqlashtirilishi lozim.

Laboratoriya (klinika) metodi ko'pincha individual (ba'zida gurux yoki jamoa) shaklida sinaluvchilardan yashirmay, maxsus psixologik asboblar, yo'l-yo'rixlar, tavsiyalar, ko'rsatkichli va ilovalardan foydalanib olib boriladi. xozir inson psixikasi o'zgarishlarni aniqlaydigan asboblar, murakkab elektron xisoblash mashinalari, qurilmalarlar, moslamalar mavjud. Ko'pincha elektron va radio o'lchagichlar, sekundomer, refleksometr, elektroensefalo-gramma kabilardan foydalaniladi. Laboratoriya metodi yordamida diqqatning sifatlari, sezgi, idrok, xotira va tafakkurning xususiyatlari, emosional xamda irodaviy va aqliy zo'rixish singari murakkab psixik xolatlar tekshiriladi. Ko'pincha laboratoriya sharoitida kishilar (uchuvchi, qaydovchi, operator, elektronlar) va kutilmagan tasodifiy vaziyatlar (xalokat, portlash, izdan chiqish, shovxin ko'tarilishi) ning modellari yaratiladi. Asboblarning ko'rsatishi bo'yicha o'zgarishlar, rivojlanish dinamikasi, jismoniy va aqliy tolixish, emosional-irodaviy zo'rixish, jiddiylik, tajanglik sodir bo'layotganini ifodalovchi ma'lumotlar olinadi.

3. Psixologik-pedagogik eksperiment - o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini tabiiy sharoitda maxsus usullar yordamida o'rganishdir.

Mazkur eksperiment o'quvchilarni maxsus uyushtirilgan ta'lim sharoitida maqsadga muvofik, ulardan o'zgarishlarni kuzatishni taqozo etadi. Bu eksperiment aniqlovchi va tarkib toptiruvchi bosqichlardan iborat bo'lib, maxsus uyushtirilgan ta'lim tarkib toptiruvchi eksperiment jarayonida olib boriladi. U quyidagi tuzilishga ega: eksperimentator yoki tadqiqot olib boruvchi, sinaluvchilar, faraz, reja, yo'l-yo'riq, tajribaning bir-biriga bog'liq bo'lgan va bog'liq bo'lmagan, o'zgaruvchan, nazorat qilinadigan va qilinmaydigan qismlardan iborat. Eksperimental tadqiqotning asosiy bosqichlari: farazni ilgari surish, metodikani tanlash, eksperimentni rejalashtirish, olingan ma'lumotlarni ishlab chiqish, taxlil etish va izoxlashdan iboratdir,

4. Anketa metodi. Kishilar psixikasini ommaviy so'rox asosida o'rganish demakdir. Bu metod yordamida turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlari, narsa va xodisalarning munosabatlari o'rganiladi. Anketa odatda uch turda o'tkaziladi.

Ularning birinchi turi anglashilgan motivlarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan tuziladi.

Ikkinchi turida xar bir savolning bir nechtadan tayyor javoblari beriladi. Uchinchi turdagi anketada sinaluvchiga yozilgan to'g'ri javoblarni ballar bilan baxolash tavsiya etiladi. Anketadan turli yoshdagi odamlarning layoqatlarini, muayyan soxaga qiziqishlari va xobiliyatlarini o'ziga, tengdoshlariga, katta va kichiklarga munosabatlarini aniqlash maqsadida foydalaniladi.

Tarxatilgan anketalar yixishtiriladi va elektron xisoblash mashinalarida xisoblanadi, atroflicha miqdoriy tahlil qilinadi, so'ngra tadqiqotga yakun yasalib, ilmiy va amaliy yo'sinda xulosalar chiqariladi. Anketa metodi inson psixikasini o'rganish uchun boy ma'lumotlar to'plash imkonini beradi. Biroq unda olinadigan ma'lumotlar doimo xolisona xususiyatga ega bo'lavermaydi. Bunday kamchilikka yo'l xo'ymaslik uchun anketa ichidagi nazorat vazifasini bajaruvchi savollarni puxta ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

5. Suxbat metodi erkin, nutqiy munosabat tufayli olingan kishi psixik faoliyatining xulosasini tekshirish demakdir. Bu metod yordamida inson psixikasini o'rganishda suxbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi, uning obtekti va sub'ekti tanlanadi, yakka shaxslar, gurux va jamoa bilan o'tkazish rejalashtiriladi, o'rganilayotgan narsa bilan uzviy bog'liq savol-javob tartibi tayyorlanadi.

Suxbatning bosh maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni xal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Suxbat orqali turli yoshdagi odamlarning tafakkuri, aql-zakovati, xulx-atvori, qiziqishi, bilim saviyasi, e'tixodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risida ma'lumotlar olinadi.

6. Test metodi. Test - inglizcha "sinash", ".tekshirish" degan ma'noni anglatadi, Shaxsning aqliy o'sishini, xobiliyatini, irodaviy sifatlari va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llaniladigan xisxa standart masala, topshirix, misol yoki jumboxlar test deb ataladi. Test, aynixsa, odamning qanday kasb egallash mumkinligini, kasbga yaroxliligi yoki yaroxsizligini, iste'dodlilar va aqli zaiflarni aniqlashda, kishilarni saralashda keng qo'llaniladi. Test metodining ximmati tajribaning ilmiylik darajasiga, tekshiruvchining maxoratiga va qiziqishiga, to'plangan ma'lumotlarning ob'ektivligi va ularni ilmiy taxlil qila bilishiga bog'liqdir.

1905 yil fransuz psixologlari A.Bine va A.Simonlar insonning aqliy o'sish va iste'dod darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini olg'a surganidan keyin psixologiyada test metodi bo'llanila boshlandi. Xozirgi zamon nodir testlar qatoriga psixologlardan Rorshax, Rozensveyg, Kettel, Veksler, Ayzenk,

Anastazi, Raven va boshqalar ijodining namunalarini kiritish mumkin. Eng keng tarxalgan testlar qatoriga yutuxxa erishish (maqsadga yetish) testlari (ular darsliklarida berilgan bilim va malaka darajalarini baxolashga xaratilgan), intellekt testlari (aqliy rivojlanish darajasini o'lchashga mo'ljallangan), shaxs testlari (inson irodasi, emosiyasi, qiziqishi, motivasiyasi va xulxini baxolashga yo'naltirilgan diagnostik usullardan iboratdir), shaxs "loyixasi" (proektiv) testlari (savollarga bitta aniq javob berish talab qilinadi, javoblarni tahlil qilib, shaxs xususiyatining "loyixasi" ishlab chiqiladi) kiradi.

7. Biografik (tarjimai xol) metodi. Inson psixikasini tadqiq kilish uchun uning xayoti, faoliyati, ijodiyoti to'g'risidagi oxzaki va yozma ma'lumotlar biografik metod orqali o'rganiladi. Bu borada kishilarning tarjimai xoli, kundaligi, xatlari, esdaliklari, o'zgalar ijodiga bergan baxolari, taxrizlari aloxida o'rin egallaydi.

Shu bilan birga o'zgalar tomonidan to'plangan tarjimai xol xaqidagi materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, baxolar, magnitafon ovozlari, fotolavxalar, xujjatli filmlar, taxrizlar o'rganilayotgan shaxs xaqida to'la tasavvur etishga xizmat qiladi.

Tarjimai xol ma'lumotlari inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatishda, uning suxbat va tajriba metodlari bilan o'rganib bo'lmaydigan jixatlarini ochishda yordam beradi.

Biografik ma'lumotlar odamlarning o'zini o'zi tarbiyalashi, nazorat qilishi, idora egishi(o'zining uslubini yaratishi, kamolot cho'kxisiga erishish jarayonida namuna vazifasini o'taydi.

8. Sosiometrik metod. Bu metod kichik gurux a'zolari o'rtasidagi bevosita emosional munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llaniladi, Unga amerikalik sosiolog

Djon Moreno asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruxdagi xar bir a'zoning o'zaro munosabatini aniqlash uchun uning qaysi faoliyatida kim bilan birga xatnashishi so'raladi.

Tadqiqotning sosiometrik metodi sharoitga muvrixtlashtirilgan kichik guruxlardagi shaxslararo munosabatni o'lchash usuli xisoblanadi. Bu usulda sinaluvchilarga bevosita savollar beriladi va ularga ketma-ket javob xaytarish orqali gurux a'zolarining o'zaro tanlash jarayoni vujudga keltiriladi. Maktabgacha tarbiya muassasalari maktabdagi o'quvchilar jamoasi, mexnat lagerlari, oliy maktablar, mexnat jamolari va turli muassasalarning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatlari, dinamikasi, shaxslararo ziddiyatlarning sababi shu metod yordamida o'rganiladi. Umuman olganda, sosiometriya metodidan turli yoshdagi, ikki xil jinsdagi, saviyasi xar xil kishilar guruxlaridagi psixologik qonuniyatlarni tadbix etishda unumli foydalanish mumkin.

Takrorlash va muxokama qilish uchun savollar.

1. Abu Nasr Forobiyning "Baxt-saodatga erishuv" asarini mutolaa xiling va allomaning quyidagi qarashlarini yozma bayon eting:

a)insoniy kamolotga erishuvda aqliy bilishning axamiyati.

b)irodaviy fazilatlarni shakllantirish va odatga aylantirishda inson xudrati, ta'lim va tarbiyaning kuchi xaqida.

v)yoshlarning kasb-xunar va ish-tajribani egallashi to'g'risida.

2. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining vujudga kelish sabablarini ko'rsating.

3. Turli davrlarda psixik rivojlanish xaqidagi talxinlarning moxiyatini yoritib bering.

4. Fanning predmeti, nazariy va amaliy vazifalari nimalardan iboratx Uning istixboli xaqida nima deya olasizx

5. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada tadqiqotlarni tashkil etish va ilmiy metodlari xaqida ma'lumot bering.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Yosh davrlari psixologiyasi nimani o'rganadi.

A) Insonda turli psixik jarayonlar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini, uning turli xil faoliyatlarini va shaxsning tarkib topishini;

B) Inson ruxiyatining rivojlanish davrlarini aniqlash, shu soxadagi ma'lumotlarni to'plash;

V) Ontogenezdagi turli yosh davrlari psixik tarakkiyotining umumiy konuniyatlarini, psixik rivojlanishini xamda psixologik xususiyatlarini o'rganadi.

2. Yosh davrlari psixologiyasining vazifalari nimalardan iborat.

A) Maktabda bilim, ko'nikma va malakalarni egallash konuniyatlarini, bu jarayonda sodir bo'ladigan individual tafovutlarni, o'quvchida faol, mustakil va ijodiy tafakkurni tarkib toptirish konuniyatlarini tadqiq etishdir;

B) Shaxsning kamol topishi konuniyatlari va turli yosh davrdagi odamlarda namoyon bo'ladigan psixik faoliyat, xolatlar va shart-sharoitlarning o'zaro ta'siri xususiyatlarini o'rganishdir;

V) Inson xayot yo'lining turli bosqichlarida uning shaxsiga xos xususiyatlarini o'rganish.

3. "Pedagogik psixologiya" - bu

A) Ta'lim-tarbiyaning shaxsga samarali ta'sir etuvchi omillari, konunitlari va mexanizmlarini o'rganuvchi fandır;

B) Psixik tarakkiyotning umumiy konuniyatlarini, psixik rivojlanishini xamda psixik xususiyatlarini o'rganuvchi fandır;

V) Inson uzox umr ko'rishining sirlarini - gerontopsixologik konuniyatlarni ochish va tarxib kiluvchi fandır.

4. "Pedagogik psixologiya" fanining muxim vazifalari nimalardan iborat.

A) Psixik jarayonlarning namoyon bo'lishi va rivojlanishini o'rganadi;

B) Inson bilish faoliyati rivojlanishi, unga o'zini kurshab turgan borlikni yanada chukurrok aks ettirishdan iborat;

V) Maktabdagi ta'lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chikarishdan iborat.

5. Inson ruxiyati, tana va kalbning birligi, inson organizmi tuzilishi, undagi nerv faoliyati va ularning tarmoklanishi xakida kimmatli ma'lumotlarni bizgacha koldirgan donishmand kimx

A) Yusuf Xos Xojib;

B) Abu Ali Ibn Sino;

V) Abu Rayxon Beruniy.

6. "Yosh va pedagogik psixologiya" fanining metodlarini aniqlang.

A) Tabiiy metod, ma'lumotlarni to'plash, kuzatish, laboratoriya metodi, konuniyatlarni ko'llash;

B) Suxbat metodi, test metodi, ma'lumotlarni kayta ishlash, psixologik-pedagogik eksperiment, konuniyatlarni amalda ko'llash, anketa metodi;

V) Kuzatish metodi, eksperiment, psixologik-pedagogik eksperiment, anketa metodi, suxbat metodi, test metodi, biografik (tarjimai xol) metodi, sosiometrik metod.

II BOB. PSIXIK RIVOJLANISH VA TA'LIM

- 2.1. Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishining sharoitlari. Biologik va ijtimoiy omillar.
- 2.2. Psixik taraqqiyot va ta'limning o'zaro munosabati.
- 2.3. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada yosh davrlarini tabaqalash muammolari.

2.1. Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishining sharoitlari. Biologik va ijtimoiy omillar

Psixik rivojlanish va bu o'zgarishlarga sabab bo'ladigan kuchlar o'rtasidagi munosabat qonunlarini o'rganish yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining muxim va dolzarb muammolaridan biridir.

Inson shaxsining psixik rivojlanishi va uning shakllanishi murakkab tadqiqot jarayonidir. Zero, uning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini asosli ilmiy bilish, o'quvchi shaxsiga pedagogik jixatdan ta'sir ko'rsatishning zarur shartidir.

Inson - biososial mavjudotdir. Uning birligi, bir tomondan, kishining psixik, tuxma ravishda tashkil topgan xususiyatlari (masalan, ko'rish yoki eshitish sezgilarining, shuningdek, oliy nerv tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari), ikkinchi tomondan esa faoliyatning ongli sub'ekti va ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida uning xulx-atvor (masalan, axloqiy odatlar) xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Xo'sh, odam psixikasi va xatti-xarakatlarida namoyon bo'ladigan bu xususiyatlarni nimalar sirasiga kiritish mumkin? Inson psixikasining tabiati biologikmi yoki inkilobiy xarakterga egamix

Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarning muammosi o'z moxiyati jixatidan g'oyaviy xarakterga ega. Shu bois, bu masalani xal qilishda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli oqimlar, yo'nalishlar maydonga kelgan. Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishda maydonga kelgan birinchi oqim biogenetik konsepsiya, nazariya bo'lsa, ikkinchi oqim sosiogenetik konsepsiyadir. Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishga intiluvchi biogenetik oqim XIX asrning ikkinchi yarmida maydonga kelgan.

Bola psixik xususiyatlarining tuxma tabiati xaqidagi ta'limot shu vaqtga xadar aksariyat psixologiya maktablarining asosini tashkil etib kelmoqda. Mazkur ta'limot inson psixikasining barcha umumiy va individual xususiyatlari tabiat tomonidan belgilangan, uning biologik tuzilishiga tenglashtirilgandir, psixik rivojlanish esa, irsiy yo'l bilan azaldan belgilanib, inson organizmiga joylashtirilgan shu xususiyatlarning maromiga yetilish jarayonidan iborat deb ta'kidlaydi. Ma'lumki, nasliy xususiyatlar tuxma yo'l bilan nasldan naslga tayyor xolda beriladi, biroq shunday bo'lishiga qaramay, bu oqim namoyandalari inson shaxsi va uning barcha xususiyatlari "ichki qonunlar" asosida, ya'ni nasliy xususiyatlar negizida maydonga keladigan narsa, biologik omillarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydilar.

Biogenetik ta'limot, inson xobiliyatlarining rivojlanish darajasi (chunonchi, imkoniyatlarning chegarasi, uning eng yuksak nuqtasi) taqdir tomonidan belgilanib qo'yilganligini, o'quvchi imkoniyatlari va xobiliyatlarini maxsus testlar yordamida

aniqlab, undan so'ng ta'lim jarayonini uning irsiyat tomonidan belgilangan taraqqiyot darajasiga moslashtirish, ularning aqliy iste'dod darajalariga qarab turli mavxedagi maktablarda taxsil olishi zarur deb ta'kidlashadi.

Chunonchi, bu yo'nalish tarafdorlaridan, amerikalik psixolog E.Torndayk o'quvchilarning "tabiiy kuchlari" va "tuxma mayllar" psixik rivojlanishning yetakchi omili qilib ko'rsatib, muxitning, ta'lim-tarbiyaning ta'siri - ikkinchi darajalidir, deb aytadi.

Avstraliyalik psixolog K.Byuler bolalarning faqat aqliy taraqqiyotigina emas, balki axloqiy rivojlanishi xam nasliy tomondan belgilangandir, deb ta'kidlaydi.

Amerikalik pedagog va psixolog Dj.Dyui - inson tabiatini o'zgartirib bo'lmaydi, odam irsiyat vositasida xosil xilgan extiyojlari va psixik xususiyatlari bilan tuqiladi. Bu extiyojlar va psixik xususiyatlar tarbiya jarayonida namoyon bo'lib, ba'zida o'zgarishi, tarbiyaning esa mikdorini belgilab beruvchi mezondir, deb xisoblaydi.

Venalik vrach-psixolog Z.Freyd mazkur oqim namoyandasi sifatida shaxsning faolligini, uni xarakterga keltiruvchi kuchlarni quyidagi tarzda tushuntirishga intiladi.

Odam o'zining xadimiy xayvon tarixasidagi avlod-ajdodlaridan nasliy yo'l bilan o'tgan instinktiv mayllarning namoyon bo'lishi tufayli faoldir. Z.Freydning fikriga ko'ra, instinktiv mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo'ladi. Z.Freyd, shaxsning faolligini dastavval jinsiy mayllar bilan boxlaydi. Biroq instinktiv mayllar jamiyatda xuddi xayvonot olamidagidek erkin namoyon bo'lavermaydi. Jamiyatdagi jamoa xayoti odamni, undagi mavjud instinktiv mayllarni (ya'ni, jinsiy mayllarni) juda ko'p jixatdan cheklab xo'yadi. Oxibatda odam o'zining ko'p instinktlari va mayllarini bosishga, tormozlashga majbur bo'ladi. Uning ta'limotiga ko'ra, tormozlangan instinkt va mayllar yo'xolib ketmaydi, balki bizga noma'lum bo'lgan ongsizlik darajasiga o'tkazilib yuboriladi.

Ongsizlik darajasidagi bunday instinktlar va mayllar xar turli "komplekslar" birlashadilar, go'yo inson shaxsi faolligining xaqiqiy sababi ayni shu "komplekslar"ning namoyon bo'lishidir.

Z.Freydning ta'limotidan, uning ochixdan--ochix biologizatorlik tarxibotchisi ekanligini, inson shaxsining faolligini jinsiy mayllardan iborat ekanligi xaqidagi nazariyasi ilmiy asosga ega emasligini e'tirof etish mumkin.

Bunday ta'limotlardan, xususan din xomiyolari keng foydalanib, insonning taqdiri ana shu ilmlar bilan chambarchas bog'liqdir, deb ta'kidlashadi.

Inson shaxsining tarkib topishini o'rganish davomida yuzaga kelgan yana bir ta'limot - sosiogenetik konsepsiya xobiliyatlarining taraqqiyotini, faqat, tevarakatrofdagi muxitning ta'siri bilan tushuntiradi. Bu yo'nalish o'z zamonasi uchun ilxor xisoblangan XVIII asr fransuz olimi K.Gelvesiy ta'limotidan boshlangan. K.Gelvesiyning ta'limotiga ko'ra, barcha odamlar aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun tuqilishdanox mutlaqo bir xil tabiiy imkoniyatga ega bo'ladilar, Shuning uchun odamlarning psixik xususiyatlaridagi farq, faqatgina muxit va tarbiyaning turlicha ta'sir qilishi bilan vujudga keladi, deb tushuntiriladi. Bu nazariya odamlarning psixik, ruxiy, oxibatda ijtimoiy tengsizligi ularning tuxma xususiyatlari degan ta'limotga k;arshi xaratilgan edi. Bu nazariyaning xorijiy mamlakatlardagi xozirgi turli

namoyandalari psixikaning rivojlanishida ijtimoiy muxitning g'oyat darajada muxim roli borligini e'tirof etadilar.

Inson shaxsining tarkib topishini o'rganish davomida yuzaga kelgan sosiogenetik konsepsiya fanda eksperimentlarning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, XVII asrning oxiri va XVIII asrning boshlarida tabiiy fanlar jadal sur'atlar bilan rivojlana boshladi, o'sha paytda xammaning diqqat-e'tibori mo'jizakor tajribaga xaratilgan edi. Bu xodisa inson shaxsining tarkib topishi masalasiga xam ta'sir xilmay xolmadi.

Sosiogenetik konsepsiya namoyandalari insonning butun taraqqiyoti, shu jumladan, shaxsiy xususiyatlarning tarkib topishi, asosan, tajribaga bog'liqdir. Bu nazariyada shaxsda ro'y beradigan o'zgarishlarni jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashish usullari, atrofidagi odamlar bilan o'zaro munosabat vositalari asosida tushuntiriladi, Bu ta'limotga ko'ra inson biologik tur sifatida tuqilib, xayotdagi ijtimoiy shart-sharoitlarning bevosita ta'siri ostida shaxsga aylanadi.

Chunonchi, angliyalik olim Djon Lokk dunyoga kelgan yangi chaqaloq bolaning ruxini "top-toza taxtaga" o'xshatadi. Uning fikricha, bolaning " top-toza taxta" tarzidagi ruxiga nimalarni yozish mutlaqo katta odamlar ixtiyorlaridadir. Shuning uchun bolaning qanday odam bo'lib yetishishi, ya'ni unda qanday shaxsiy fazilatlarining tarkib topishi bola xayotdan oladigan tajribaga, o'zgaralar bilan muloqot jarayonida oladigan xayotiy tushuncha va tasavvurlariga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. xar ikkala yo'nalishning namoyandalari, o'z manfaatlarining tashxi jixatdan bir-biriga qarama-qarshi bo'lishiga qaramay, insonning psixik xususiyatlarini yo nasliy, biologik omillar ta'siri ostida, yoki o'zgarimas muxit ta'sirida avvaldan belgilangan va o'zgarimas narsa, deb e'tirof etadilar.

Ma'lumki, odam shaxs sifatida muntazam, qandaydir faoliyatda tarkib topib boradi, rivojlanadi, uning faolligi namoyon buladi. Agarda xayvonlar tevarak-atrofdagi tashxi muxitga passiv moslashib, xayot faoliyatlarida tabiatdagi, ya'ni tashxi muxitdagi tayyor narsalardan foydalansalar, odam esa tevarak-atrofidagi tashxi muxitga faol ta'sir ko'rsatib, uni o'z irodasiga bo'ysundiradi xamda o'zgartirib, o'z extiyojlarini qondirishga xizmat xildiradi.

Kuzatishlar jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldi-ki, odamdagi tuxma, irsiy mexanizmlari uning psixik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi-yu, biroq uning mazmunini xam, shaxsiy fazilatlarini xam belgilab bera olmaydi. Ta'kidlash zarurki, muxit xam bola psixikasida rivojlantirishda muayyan rol o'ynaydi. Faqat, buning uchun bolani o'xitayotgan kishilarning ta'siri natijasida bola ana shu muxitni faol ravishda o'rganib olishi, tabiiydir.

2.2. Psixik taraqqiyot va ta'limning o'zaro munosabati

Psixologiya fani zamonaviy ta'limotga asoslangan xolda inson shaxsining tarkib topishini asosan uchta omilning ta'siriga bog'liqligini dalillar asosida izoxlab beradi. Ulardan, birinchisi - inson tuqilib voyaga yetadigan tashxi ijtimoiy muxitning ta'siri;

- ikkinchisi - odamga uzox muddat davomida muntazam tarzda beriladigan ta'lim-tarbiyaning ta'siri;

- uchinchisi - odamga tuxma ravishda, tayyor xolda beriladigan nasliy xususiyatlarning ta'siridir.

Ma'lumki, xar bir odam o'ziga xos, boshqalarda aynan takrorlanmaydigan ijtimoiy muxitda, aniq ijtimoiy munosabatlarda, ya'ni oila, jamoa va jamiyatda, odamlar orasida yashab ulxayadi, shakllanadi.

Bu ijtimoiy munosabatlarga odam jamiyat a'zosi sifatida, ma'lum sinfnig, u yoki bu ijtimoiy guruxning namoyandasi sifatida va nig'oyat, tashkil qilinganlik va uyushxoxlik darajasi turlicha bo'lgan muayyan jamoalarning faol a'zosi sifatida xatnashadi.

Shaxsning moxiyati o'z tabiati jixatidan ijtimoiy xarakterga egadir. Shaxsdagi barcha psixik xususiyatlari, ijodiy faolligining rivojlanish manbalari uning tevarak-atrofidagi ijtimoiy muxitda, jamiyatdadir. Inson shaxsi sababiy bog'liqlikda bo'lib, uning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi.

Mana shu ma'noda shaxsning taraqqiyoti odamlar bilan munosabatda yuzaga keladigan ijtimoiy tajribani egallash jarayonidan iboratdir. Buning natijasida insonning psixik xususiyatlari, axloqiy fazilatlar, xakteri, irodaviy sifatlari, qiziqishlari, e'tixod va dunyoqarashi tarkib topadi.

Muxit, ma'lum maqsadga xaratilgan ta'lim va tarbiya, azaldan berilgan, genetik jixatdan xatiy belgilangan nimanidir namoyon qilish uchun sharoitgina bo'lib xolmay, balki inson psixik xususiyatlarini tarkib toptiradi.

Bu borada, birinchidan, odam muxit ta'siri ostidagi passiv ob'ekt bo'lmay, balki faol mavjudotdir. Shu bois tashxi xayot sharoiti, tashxi ta'sir inson psixikasini belgilamaydi, balki odamning muxit bilan bo'lgan o'zaro ta'siri orqali, uning muxitdagi faoliyati orqali belgalanadi. Shu sababli muxitning ta'siri xaqida emas, balki odamning tevarak-atrofdagi muxit bilan faol o'zaro ta'siri xaqida gapirish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, psixikaning rivojlanishi pirovard natijada tashxi sharoitlarga, tashxi ta'sirotlarga bog'liqdir. Lekin bu rivojlanishini bevosita tashxi sharoitdan va tashxi vaziyatdan keltirib chiqarib bo'lmaydi. Bu sharoitlar xamda vaziyatlar xamisha odamning xayotiy tajribasi, uning shaxsi, individual psixologik xususiyatlari va psixik xiyofasi orqali ta'sir qiladi.

Uchinchidan, odam faol mavjudot sifatida o'zi xam ongli ravishda o'z shaxsini o'zgartirishi, ya'ni o'zi-o'zini tarbiyalash bilan shuxullanishi mumkin. Lekin, bu jarayon atrof-muxitdan ajralgan xolda emas, balki muxit bilan moslashgan xolda va muxit bilan o'zaro munosabatda sodir bo'ladi.

Yuqoridagilardan xulosa chiqarib shuni aytish mumkinki, odamning (bolaning, o'quvchining) ijtimoiy tashkil topgan va faol faoliyati uning psixik rivojlanishining asosi, vositasi xamda shartidir.

O'z-o'zidan ma'lumki, odamning psixik rivojlanishi uchun tabiiy, biologik imkoniyatlar nig'oyatda zarurdir. Inson psixik xususiyatlari me'yorida tarkib topishi uchun muayyan darajadagi biologik tuzilish, inson miyasi va nerv sistemasi bo'lishi shart. Bu tabiiy xususiyatlar psixik rivojlanishni xarakatta keltiruvchi kuchlar, omillar emas, balki faqat dastlabki sharoitlardir, xolos.

Tabiiy xususiyatlar taraqqiyotni xarakatga keltiruvchi kuch emasligiga qaramay, inson psixik taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi.

Birinchiidan, tabiiy xususiyatlar psixik xususiyatlar taraqqiyotining turli yo'llarini va usullarini belgilab beradi. Inson nerv sistemasining xususiyatlari o'z-o'ziga shaxsning xech qanday psixik xususiyatlarini belgilamaydi. xech bir me'yordagi bola dadil yoki xo'rxox, irodali yoki irodasiz, mexnatsevar yoki yalxov, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tuxilmaydi. Agarda tarbiya to'g'ri tashkil xilinsa, nerv sistemasining istalgan tipi asosida xarakterning barcha ijtimoiy ximmatli xislatlarini shakllantirish mumkin. Masalan, sabot-matonat va o'z-o'zini tuta bilish xislatini nerv sistemasining tipi shiddatli bo'lgan bolalarda xam, yoki nerv sistemasining tipi vazmin bo'lgan bolalarda xam tarbiyalash mumkin va tarbiyalasa bo'ladi. Biroq birinchi xoldagi bolalarni tarbiyalash ikkinchi xoldagilarni tarbiyalashga xaraganda qiyinrox bo'ladi. xar ikkala xolda kerakli sifatlarni tarbiyalash yo'llari va usullari xam turlicha bo'ladi.

Ikkinchiidan, tabiiy xususiyatlar odamning biror soxada erishgan yutuxlari darajasiga xam ta'sir qilishi mumkin, Masalan, xobiliyat kurtaklarida tuxma individual farqlar mavjud. Shu sababli ba'zi odamlar boshqa odamlardan ma'lum bir faoliyatni egallash imkoniyati jixatidan ustun turishadi.

Ba'zida esa aksincha, biror-bir faoliyat turini egallash imkoniyati jixatidan esa ulardan ortda qolishlari mumkin. Mana shu ma'noda olganda odamlar o'z xobiliyatlarini baravar rivojlantirish imkoniyatiga ega emaslar. Garchi tabiiy kurtaklar o'quvchilarning psixik rivojlanishi uchun ma'lum axamiyatga ega bo'lsa xam (shu sababli, masalan, ta'lim jarayonida ayrim o'quvchilardan boshqa o'quvchilarga nisbatan ko'proq zo'r berish talab qilinadi, ayrim o'quvchiga o'qituvchi ko'proq kuch sarflaydi, e'tibor beradi va ko'proq vaqt ajratadi), bu kurtaklarning o'zi psixik taraqqiyotda xal xiluvchi rol o'ynamaydi.

Turli yo'nalishga ega bo'lgan psixologlar, bir tomondan ta'lim va tarbiya, ikkinchi tomondan esa rivojlanish o'rtasidagi o'zaro munosabati muammosini keng doirada muxokama xilmoxdalar.

Rivojlanish deganda, odatda xodisalarning xar ikki turi tushuniladi va bu tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir: 1) miyaning biologik, organik yetilishi, uning anatomik-fiziologik tuzilishi jixatidan yetilishi; 2) psixik (aqliy) rivojlanishning ma'lum o'sish darajalari sifatidagi, o'ziga xos aqliy yetilish sifatidagi psixik rivojlanishi. o'z-o'zidan ma'lumki, aqliy rivojlanish miya tuzilishining biologik yechilishi bilan bog'liqdir va bu xususiyat ta'lim-tarbiya ishlarida, albatta, xisobga olinishi lozim, chunki ta'lim miyaning organik. jixatdan yetilishini inkor eta olmaydi. Biroq miya tuzilishining organik jixatdan yetilishini muxitga, ta'lim-tarbiyaga mutlaqo boxlanmagan xolda o'zining xatiy biologik qonunlari asosida sodir bo'ladi, deb bo'lmaydi. Muxit, ta'lim-tarbiya va tegishli mashx, miya tuziliishning organik jixatdan yetilishiga yordam beradi.

Bu jarayonda ta'lim qanday mavxega egax Ta'lim rivojlanishga nisbatan yetakchi vazifani bajaradimi yoki aksinchax Bu muammoning xal xilinishi ta'lim jarayonining mazmuni va metodikasini, o'quv dasturlari va darsliklarning mazmunini belgilab beradi.

Bu borada nemis psixologi V.Shtern: ta'lim psixik rivojlanishning orxasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni olg'a surgan edi. Bu fikrga qarama-qarshi rus psixologi L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida ta'lim va tarbiyaning

yetakchilik roli bor, degan qoidani birinchi bo'lib ilgari surdi va uni: ta'lim rivojlanishdan oldinda boradi va uni o'z orxasidan ergashtirib olib boradi, deb aniq ifodalab, beradi. Yuqorida bayon qilingan

birinchi fikrga muvofiq ta'lim faqat rivojlanish tomonidan erishilgan narsalardan foydalanadi. Shuning uchun aqliy jixatdan yetilish jarayoniga aralashmaslik, unga xalaxit bermaslik, balki ta'lim uchun imkoniyat yetilguncha chidam bilan passiv kutib turish kerak. Shveysariyalik psixolog J.Piajening nazariyasi xam ayni shu g'oyalar bilan yo'xrilgandir.

J.Piajening fikricha, bolaning aqliy o'sishi o'zining ichki qonunlari asosida rivojlana borib, sifat jixatdan o'ziga xos bir qator genetik bosqichlarni bosib o'tadi.

Ta'lim - bu aqliy yetilish jarayonini faqat bir xadar tezlatishga yoki sekinlashtirishga xobildir, lekin u aqliy jixatdan yetilish jarayoniga xech qanday jiddiy ta'sir ko'rsata olmaydi. Demak, ta'lim rivojlanish qonunlariga bo'ysunishi kerak. Masalan, bolada mantiqiy tafakkur yetilmay turib, uni mantiqiy fikr yuritishga o'rgatish foydasizdir. Ta'limning turli bosqichlari bolaning tegishli psixologik imkoniyatlari pishib yetiladigan muayyan yoshidan qat'iy nazar bog'liqligi ana shundan kelib chiqadi.

Ta'kidlash joizki, ta'lim yetakchi rolni bajaradi, ta'lim va rivojlanish esa o'zaro bir-biriga bog'liqdir; ular aloxida sodir bo'ladigan ikki jarayon bo'lmay, balki bir butun jarayondir. Ta'limsiz to'la aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. Ta'lim rivojlanishga turtki bo'ladi, rivojlanishni o'z ortidan ergashtirib boradi. Zarur sharoit tug'ilganda ta'lim mantiqiy fikrlash malakasini tarkib toptiradi va tegishli aqliy rivojlanish uchun zamin bo'ladi. Lekin, ta'lim rivojlanishga turtki bo'lish bilan bir vaqtda o'zi rivojlanishga tayanadi, erishilgan rivojlanish darajasining xususiyatlarini, rivojlanishning ichki qoidalarini, albatga, inobatga oladi.

Ta'limning imkoniyatlari juda keng bo'lsa-da, biroq cheksiz emas. Yirik rus psixologi L.S.Vigotskiy ta'lim va taraqqiyot muammosiga ijtimoiy-tarixiy jarayon nuqtai-nazaridan yondashib, bilimlarni o'zlashtirish insoniyatning tarixiy taraqqiyotida yaratilgan madaniyatda ishtirok etish jarayonidir, deb ta'kidlaydi. U olg'a surgan psixik funksiyalar taraqqiyotining madaniy-tarixiy nazariyasiga ko'ra, psixik faoliyat taraqqiyoti uning "tabiiy" shaklini bevosita xayta xurgan xolda, turli alomatlar

bilan avval tashxi, so'ng ichki ifodalanishni nazarda tutib, "madaniy" shaklini egallash tushuniladi.

Shu munosabat bilan L.S.Vigotskiyning psixologiyaga kiritgan "psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi" tushunchasi muxim ahamiyat kasb etadi. Buning asl mohiyati, bolaning mustaqil faoliyati kattalar bilan xamkorlikda, uning rahbarligida amalga oshiriladi. L.S.Vigotskiy tomonidan kiritilgan "psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi" tushunchasi "ta'lim taraqqiyotdan oldinda boradi" degan umumiy qoidaning yaqqol mazmunini tushunish uchun imkoniyat yaratadi.

E.Torndayk va J.Piajening ta'lim bilan taraqqiyotni ayni bir narsa deb tushuntirishiga qaramay L.S.Vigotskiy: "Bola tarakkiyotini xech maxal maktab ta'limidan tashqaridagi soya deb xisoblash mumkin emas", - deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari, ta'lim va taraqqiyot bir-biriga tobe bo'lmagan jarayonlardir, degan yo'nalishdagi psixologlarni xam u qattiq tanqid qiladi. P.P.Blonskiy ta'limning bola taraqqiyotidagi o'rniga aloxida ahamiyat beradi. Shuning uchun o'quvchilarning aqliy rivojlanishi to'g'ridan-to'g'ri maktab dasturi mazmuniga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ta'lim jarayonida bolalar ma'lum qoida asosida faoliyat qilishga odatlanadilar. Ta'lim ta'siri natijasida o'quvchilarda o'z-o'zini va o'zining aqliy faoliyatinn nazorat qilish yuzaga keladi.

Psixolog-olimlardan V.V.Davidov, P.Ya.Galperin, D.B.Elkonin, N.A.Menchinskaya, A.A.Lyublinskaya, E.x.xozievlar o'z tadqiqotlarida ta'limning taraqqiyotdagi yetakchi rolini ta'kidlashadi.

Psixik taraqqiyotning omillari va sharoitlari aniqlab olingan taqdirda xam, psixikada yuzaga keladigan o'zgarishlarning manbalari, psixik rivojlanishni xarakatga keltiruvchi kuchlar nimalardan iborat, degan savolning tug'ilish, tabiiydir.

Bolaning psixik rivojlanishini xarakatga keltiruvchi kuchlar murakkab va turli-tumandir. Rivojlanishning mohiyatini qarama-qarshiliklar kurashidan, ichki ziddiyatlar bolaning, psixik rivojlanishini bevosita xarakatga keltiruvchi kuchlar, ta'lim va tarbiya jarayonida yuzaga keladigan xamda bartaraf qilinadigan eskilik va yangilik o'rtasidagi qarama-qarshiliklardan iboratdir. Bunday ziddiyatlarga, masalan, faoliyat tomonidan yuzaga keladigan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlar; bolaning o'sib borayotgan jismoniy va ruxiy imkoniyatlari bilan eski, tarkib topgan o'zaro munosabat shakllari va faoliyat turlari o'rtasidagi

ziddiyatlar; jamiyat, jamoa, katta odamlar tomonidan kundun-kunda ortib borayotgan talablar bilan psixik taraqqiyotning mazkur darajasi o'rtasidagi ziddiyatlar kiradi.

Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchida mustaqil irodaviy faoliyatga nisbatan bo'lgan tayyorlik bilan xatti-xarakatlarning mavjud vaziyatga yoki bevosita ichki kechinmalarga bog'liqligi o'rtasida ziddiyat mavjuddir, o'smirlarda esa eng kuchli ziddiyatlar bir tomondan, uning o'ziga o'zi baxo berishi va o'z talablari darajasi va ikkinchi tomondan, atrofdagilarning unga nisbatan bo'lgan munosabatlari xaqidagi ichki kechinmasi o'rtasida, shuningdek, o'zining jamoadagi real mavxei to'g'risidagi ichki kechinmasi o'rtasida; katta odamlar xayotida to'la xuxuxli a'zo sifatida xatnashishi extiyoji bilan bunga o'z imkoniyatlarining mos kelmasligi o'rtasida paydo bo'ladi.

Ko'rsatilgan barcha ziddiyatlar birmuncha yuqori darajadagi psixik faoliyatlarni tarkib toptirish orqali bartaraf qilinadi. Natijada bola psixik rivojlanishning yanada yuksakroq bosqichiga ko'tariladi. Extiyoj xondiriladi - ziddiyat yo'qoladi. Biroq xondirilgan extiyoj, yangi extiyojni tuxdiradi.

Bu ziddiyat boshqa bir ziddiyat bilan almashinadi, taraqqiyot davom etadi.

Rivojlanish faqat sof mixdor o'zgarishlari jarayonidan, ya'ni qandaydir psixik xodisalarning, xususiyat va sifatlarning ko'payishi yoki kamayishidan iborat bo'lib xolmay, balki sifat jixatdan yangi xususiyatlarning, ya'ni yangidan xosil qilingan sifatlarning paydo bo'lishi bilan bog'liqdirdir.

Psixologlar psixik rivojlanishning umumiy qonuniyatlari borligini qayd etib ko'rsatmoqdalar. Biroq muxit ta'siriga nisbatan bu qonuniyatlar ikkilamchidir, chunki bu qonuniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari xayot sharoitiga, faoliyatga va tarbiyaga bog'liqdir. Mana shunday umumiy qonuniyatlarga birinchi navbatda, psixik rivojlanishning notekisligi kiradi. Buning moxiyati shundan iboratki, xar qanday sharoitda, xatto ta'lim va tarbiyaning eng qulay sharoitlarida xam shaxsning turli psixik belgilari, funksiyalari va xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to'xtab turmaydi. Bolaning ayrim yosh davrlarida psixikaning u yoki bu yo'nalishlarida rivojlanish uchun nig'oyatda qulay sharoitlar paydo bo'ladi va bu sharoitlarning ba'zilari vaqtinchalik, o'tkinchi xarakterda bo'ladi. U yoki bu psixik xususiyatlar va sifatlarning rivojlanishi uchun eng qulay sharoitlar bo'lgan ana shunday yosh davrlari senzitiv davrlar deb ataladi. (L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev). Bunday senzitivlik davrining mavjudligiga miyaning organik jixatdan yetilish qonuniyati xam, ayrim psixik jarayonlar, xususiyatlar, xayotiy tajriba xam sabab bo'ladi. Shunday qilib, bolaning, maktab o'quvchisining psixik rivojlanishi - murakkab taraqqiyot jarayonidir.

2.3. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada yosh davrlarini tabaqalash muammolari

Psixologiya fanida yosh davrlarini tabaqalash bo'yicha turlicha usullar mavjuddir. Bu inson shaxsini tadqiq qilishga turli nuqtai-nazardan yondashuvi va mazkur muammoning mohiyatini turlicha yoritadi.

Ma'lumki, har bir davr o'zining muxim xayotiy sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, o'ziga xos qarama-qarshiliklari, psixikasining sifat xususiyatlari va psixik jihatdan xarakterli yangi sifatning xosil bo'lishi bilan ajralib turadi. Har bir davr o'zidan oldingi davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida shakllanishi va o'z navbatida, o'zidan keyingi davrning paydo bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu o'rinda psixologiyada mavjud yosh davrlarini tabaqalash nazariyalariga urg'u berib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Shveysariyalik psixolog J.Piajening aql-idrok nazariyasi, aql-idrok funksiyalari xamda uning davrlari haqidagi ta'limotni o'z ichiga oladi. Aql-idrokning asosiy vazifalari, moslashish va ko'nikishdan iborat bo'lib, bu uning doimiy vazifalar turkumini tashkil etadi.

Muallif, bola aql-idrokini quyidagi psixik rivojlanish davrlariga tasniflaydi: 1) sensomotor intellekti - tug'ilgandan 2 yoshgacha; 2) operatsiyagacha tafakkur davri - 2 yoshdan 7 yoshgacha; 3) aniq operatsiyalar davri - 7, 8 yoshdan - 11, 12 yoshgacha; 4) rasmiy operatsiyalar davri.

Fransuz psixologi A.Vallon esa yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi: 1) xomilaning ona xornidagi davri; 2) impulsiv xarakterli davri - tug'ilgandan 6 oylikkacha; 3) xis-tuyxu davri (emosional) - 6 oylikdan 1 yoshgacha; 4) sensomotor (idrok bilan xarakterning uyxunlashuvi) davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha; 5) personologizm (shaxsga aylanish) davri - 3 yoshdan - 5 yoshgacha; 6) farqlash davri - 6 yoshdan - 11 yoshgacha; 7) jinsiy yetilish va o'spirinlik davri - 12 yoshdan -18 yoshgacha.

Rus psixologiyasidagi yosh davrlarini tabaqalash muammosi dastlab L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, B.G.Ananov singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu muammo bilan shuxullanuvchilar safi ortib bordi, shu bois yosh davrlarini tasniflash muammosi o'zining kelib chiqishi, ilmiy manbai, rivojlanish jarayonlariga yondashilishi nuqtai nazaridan bir-biridan keskin farq qiladi. Xozirgi vaqtda yosh davrlarini tabaqalash yuzasidan muloxaza yuritishda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruxlarga ajratish va ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiqdir.

L.S.Vigotskiy psixologlarning yosh davrlarini tabaqalash nazariyalarini tanqidiy tahlil qilib, muayyan rivojlanishni vujudga keltiruvchi ruxiy yangilanishlarga tayanib, yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi;

1. Chaqaloqlik davri inqirozi.
2. Go'daklik davri - 2 oylikdan 1 yoshgacha. Bir yoshdagi iixiroz.
3. Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha - 3 yoshdagi inqiroz.
4. Maktabgacha davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha - 7 yoshdagi inqiroz.
5. Maktab yoshi davri - 8 yoshdan 12 yoshgacha - 13 yoshdagi inqiroz.

6. Pubertat (jinsiy yetilish) davri - 14 yoshdan 18 yoshgacha, 17 yoshdagi inqiroz.

L.S.Vigotskiy o'zining yosh davrlarini tabaqalash nazariyasini ilmiy asoslab, ta'riflab bera olgan. Olim eng muxim psixik yangilanishlar xaqida ilmiy va amaliy ahamiyatga molik muloxazalar bildirgan. Biroq, bu muloxazalarda ancha munozarali, baxsli o'rinlar xam mavjud. Umuman L.S.Vigotskiyning yosh davrlarini tabaqalash nazariyasi ilmiy-tarixiy ahamiyatga ega, uning rivojlanishni amalga oshiruvchi inqirozlar to'g'risidagi muloxazali va olg'a surgan g'oyalari xozirgi kunning talablariga mosdir.

D.B.Elkoninning tasnifi yetakchi faoliyat (A.N.Leontev) nazariyasiga, xar qaysi rivojlanish pallasida biror faoliyatning ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi.

Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli, nazariyaning asosiy mohiyatini tashkil qiladi.

D.B.Elkonin yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratishni lozim topadi:

1. Go'daklik davri - tug'ilgandan 1 yoshgacha - yetakchi faoliyat - bevosita emosional muloqot;
2. Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha - yetakchi faoliyat - predmetlar bilan nozik xarakatlar qilish;
3. Makgabgacha davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha - rolli o'yinlar;
4. Kichik maktab yoshi davri - 7 yoshdan 10 yoshgacha - o'qish;
5. Kichik o'smirlik davri - 10 yoshdan 15 yoshgacha - shaxsning intim (dilkash, samimiy) muloqot;
6. Katta o'smirlik yoki ilk o'spirinlik davri - 16 yoshdan 17 yoshgacha; - yetakchi faoliyat - o'qish, kasb tanlash davri.

D.B.Elkonin tasnifini ko'pchilik psixologlar tomonidan e'tirof etilsa-da, biroq uning birmuncha munozarali tomonlari mavjud.

Umuman D.B.Elkoninning mazkur nazariyasi psixologiya fanida, aynixsa yosh

davrlari psixologiyasida muxim o'rin ^{Hosts} tutadi.

Bolalar psixologiyasi fanining yirik. namoyandasi A.A.Lyublinskaya inson kamolotini yosh davrlarga ajratishda faoliyat nuqtai nazaridan yondashib, quyidagi davrlarni atroflicha ifodalaydi:

1. Chaqaloqlik davri - tug'ilgandan bir oylikkacha;
2. Kichik maktabgacha davr - 1 oylikdan 1 yoshgacha;
3. Maktabgacha tarbiyadan avvalgi davr -1 yoshdan 3 yoshgacha;
4. Maktabgacha tarbiya davri - 3 yoshdan 7 yoshgacha;
5. Kichik maktab yoshi davri - 7 yoshdan 11, 12 yoshgacha;
6. O'rta maktab yoshi davri (o'spirin) - 13 yoshdan 15 yoshgacha;
7. Katta maktab yoshi davri-15 yoshdan 18 yoshgacha.

Pedagogik psixologiyaning taniqli namoyandasi V.A.Kruteskiy insonning ontogenetik kamolotini quyidagi bosqichlardan iboratligini ta'kidlaydi:

1. Chaqaloqlik (tug'ilgandan 10 kunlikkacha);
2. Go'daklik (10 kunlikdan 1 yoshgacha);

3. Ilk bolalik (1 yoshdan 3 yoshgacha);
4. Bog'chagacha davr (3 yoshdan 5 yoshgacha);
5. Bog'cha yoshi (5 yoshdan 7 yoshgacha);
6. Kichik maktab yoshi (7 yoshdan 11 yoshgacha);
7. O'smirlik (11 yoshdan 15 yoshgacha);
8. Ilk o'spirinlik yoki katta maktab yoshi (15 yoshdan 18 yoshgacha).

Yuqoridagi xar ikkala tasni puxtaligidan, ularga qanday nuqtai nazardan yondashilganligidan xatiy nazar inson kamologini to'la ifodalab berishga o'zlik qiladi.

Mazkur nazariyalar insonning shaxs sifatida shakllanishi bosqichlari xaqida ko'proq ma'lumot beradi, xolos. Ularda yoshlik, yetuklik, xarilik davrlarining xususiyatlari, qonuniyatlari to'g'risida nazariy va amaliy ma'lumotlar yetishmaydi. Shunga qaramay ular o'rta maktab pedagogik psixologiya fani uchun aloxida axamiyat kasb etadi. Xozirgi zamon psixologiyasining yirik vakili AV.Petrovskiy inson kamolotiga, shaxsning tarkib topishiga ijgimoiy-psixologik nuqtai nazardan yondashib, shaxsning shakllanishini quyidagi bosqichlarda amalga oshishini ta'kidlaydi:

1. Ilk bolalik (maktabgacha tarbiya yoshidan oldingi davr) tug'ilganidan 3 yoshgacha.
2. Bog'cha davri - 3 yoshdan 7 yoshgacha,
3. Kichik maktab yoshi davri - 7 yoshdan 11 yoshgacha.
4. O'rta maktab yoshi (o'smirlik) davri - 11 yoshdan 15 yoshgacha.
5. Yuqori sinf o'quvchisi (ilk o'spirinlik) davri - 15 yoshdan 17 yoshgacha.

A.V.Petrovskiyning tasnifi mukammal bo'lsa-da, kamolotning oraliq bosqichlarini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalamaydi.

Vaxolanki, o'sish ijtimoiy qoidalarga muvofiqmi yoki aksincha, qanday bo'lishidan qat'iy nazar, xar ikkala yo'nalishning xam oraliq jabxalari bo'lishi extimoldan xoli emas.

Ma'lumki, xar bir yosh davr, o'ziga xos xususiyatlar bilan belgilanadi, bularga: oilada va maktabda bola xolatining o'zgarishi, ta'lim va tarbiya shakllarining o'zgarishi xamda bolaning yangi faoliyat turlari, organizmdagi ayrim xususiyatlarning yetilishi singari jarayonlarni kiritish mumkin. Xozirgi zamon psixologiyasida yosh davrlarini shu nuqtai nazardan tabaqalash maqsadga muvofiqdir:

1. Ilk bolalik davri - tug'ilgandan 3 yoshgacha;
2. Bog'cha davri - 3 yoshdan 6, 7 yoshgacha;
3. Kichik maktab yoshi davri - 6, 7 yoshdan 10, 11 yoshgacha;
4. O'rta maktab yoshi (o'smirlik davri) - 10, 11 yoshdan 14, 15 yoshgacha;
5. Ilk o'spirinlik (kollej va lisey o'quvchilari)- 14, 15 yoshdan 17, 18 yoshgacha.

Umuman, psixologlar tomonidan yosh davrlarini tabaqalashtirishning puxta, ilmiy-metodologik negizga ega bo'lgan qator nazariyalari ishlab chixilgan. xozirgi kunda ular ontogenetik qonuniyatlarni yoritishga katta xissa xo'shib, uning nazariy va amaliy muammolarini xal qilishda muxim o'rin egallab kelmoqda. Biroq, shunday

bo'lsada, xozir ontogenezni to'la yoritishga xizmat qila oladigan nazariyasini yaratish zaruriyati mavjuddir.

Takrorlash va muxokama qilish uchun savollar.

1. Psixik taraqqiyotning omillari, shartlari va xarakatlantiruvchi kuchlari xaqida ma'lumot bering.
2. Psixik taraqqiyot va ta'limning o'zaro munosabati deyilganda nimani tushunasiz.
3. Psixik taraqqiyotning qonuniyatlari nimalardan iborat.
4. Yetakchi faoliyat deyilganda nimani tushunasiz.
5. Yosh davrlarini tasniflab bering.
6. Yosh davrlarini tabaqalash xaqidagi turli nazariyalar xaqida ma'lumot beringx

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. "Ta'lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi" degan fikrni ilgari surgan olimni aniklang?
A) V. Shtern;
B) J. Piaje;
V) L.S. Vigotskiy.
2. Inson shaxsining tarkib topishi asosan nechta omillarning ta'siriga bog'liqdir?
A) 3 ta
B) 2 ta
V) 4 ta.
3. O'quv faoliyati - bu shunday faoliyatki,
A) U kelajakka yo'naltirilgan rivojini belgilaydi;
B) U bevosita, kishilarni ijod kilishga, mexnat bilan shuxullanishga undaydi;
V) Unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi.
4. "Bola tarakkiyotini xech maxal maktab ta'limidan tashkaridagi soya deb xisoblash mumkin emas" - bu fikrni ilgari surgan olimni aniklang?
A) P.P.Blonskiy;
B) V.V.Davidov;
V) L.S.Vigotskiy.
5. Yosh davrlarini tabakalash bo'yicha kaysi psixolog olimlar ish olib borganlar?
A) L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, A.A.Lyublinskaya;
B) B.G.Ananev, D.B.Elkonin, A.V.Petrovskiy;

V) Barcha javoblar to'g'ri.

6. Yosh davrlari to'g'ri tasniflangan katorni aniklang?

A) Chakaloklik, go'daklik, ilk bolalik, kichik maktab yoshi, o'smirlik, ilk o'spirinlik, o'spirinlik davri, yetuklik, keksalik davri;

B) Chakaloklik, kichik maktabgacha davr, o'smirlik davri, ilk yoshlik davri, yetuklik, keksalik davri;

V) Bolalik, Bog'cha yoshi, maktabgacha davr, o'spirinlik davri, yoshlik, o'smirlik, yetuklik davri.

III BOB. GO'DAKLIK VA ILK BOLALIK DAVRI PSIXOLOGIYA SI

3.1. Go'daklik davrida psixik rivojlanish.

3.2. Ilk bolalik davrida psixik taraqqiyot.

3.3. 1-3 yoshli bolalarning aqliy rivojlanishi.

3.4. Ilk bolalik davrida shaxsning rivojlanishi.

3.1. Go'daklik davrida psixik rivojlanish

Go'daklik davri bolaning tug'ilganidan bir yoshigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, bu davrda bola tashxi muxitga moslashishi uchun ma'lum darajada yetilgan nerv tizimiga ega bo'ladi. Go'daklik davri inson xayotidagi organik extiyojlarni (kislorodga, ovxatga, issix yoki sovuxxa) qondirishga nisbatan yo'naltirilgan xatti-xarakatlarning tuxma, instinktiv shakllari sof xolda kuzatiladigan yagona davr xisoblanadi. Insonga xos bo'lgan xatti-xarakatlarni va yangi tajribalarni egallash uchun bexiyos imkoniyatlarning borligi go'daklik yoshidagi bolalarning asosiy xususiyatlaridandir. Organik extiyojlarning yetarli darajada xondirib borilishi, to'g'ri tashkil etilgan kun tartibi, rejim va to'g'ri tarbiya natijasida bola psixik rivojlanishi uchun asos bo'ladigan taassurotlarga ega bo'lishiga, xarakatga, muloqotga nisbatan yangi turdagi extiyojlar turkumi yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bola tug'ilishning birinchi xaftasidanox uning ko'rish va eshitish sezgilari jadal sur'atda rivojlanadi. Bola xarakatlanayotgan narsani kuzata boshlaydi. U turli ovozlarga, jumladan, kattalarning tovushlariga e'tibor bera boshlaydi. Yangi tug'ilgan chaqaloqning miya oxirligi kattalar miyasining 1/4 qismiga to'g'ri keladi, nerv xujayralarning soni esa xuddi kattalarniki kabi bo'lib, lekin ular yetarli darajada rivojlanmagan bo'ladi.

Ilk go'daklik davri - bu bolaning ximoyasiz, kam xarakat, atrofidagi xodisalarga juda kam reaksiyasi bo'lgan boladan juda jadal ravishda rivojlanadigan, faol, tez ilqaydigan, xarakatchan yordamga chaxira oladigan xuvnox bolaga aylanish davridir. Go'dak yoshidagi bola xam jismonan, xam psixik, xam ijtimoiy jixatdan juda tez rivojlanadi. U xisxa vaqt ichida kattalar bilan munosabat o'rnatadi, predmetlarni ushlashga va ulardan foydalanishga o'rganadi. U atrof olamdagi narsalarni kuzatadi, predmetlarni bo'li bilan ushlab, ularni qandayligini bilishga intiladi, tovushlarga e'tibor beradi va predmetlarni xarakatlantirish yordamida shu

tovushlarni o'zi yaratishga xarakat qiladi. U o'z onasi va boshqa yaqinlari bilan emosional munosabatga kirishadi. Juda xisxa vaqt ichida, katgalarning yaqin kelishidan xuvonadigan bolaga aylanadi.

Go'daklik davridagi bolaning xayoti to'liq kattalar bilan xamkorlixdagi emosional munosabat bilan boglix bo'lib, bola kayfiyatining yaxshi bo'lishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. 4-5 oyligidan boshlab, bola o'z yaqinlarini begonalardan ajrata boshlaydi. Kattalar bilan emosional munosabat shu yoshdagi bolalarning asosiy yetakchi faoliyati bo'lib, bola psixik taraqqiyotining asosi bo'lib xisoblanadi. Kattalarning doimiy ravishda bola bilan birga bo'lishlariga unga o'z diqqatlarini xaratishlariga odatlanishi, uning o'yinchoxlarga nisbatan qiziqishining susayishiga olib kelishi mumkin. Tarbiyaning to'g'ri olib borilishi bolaning kattalar bilan bo'ladigan muomala-munosabatini predmetlar, o'yinchoqlar bilan munosabatining almashinishiga olib keladi. Kattalar yordami bilan bajariladigan barcha xatti-xarakatlari bolaning kelgusi psixik rivoji uchun asos bo'ladi. Kattalarning bolaga nisbatan emosional munosabati, ularning gaplariga bolaning o'z diqqatini xaratishi, javob xaytarishga xarakat qilishi, ba'zi so'zlarni yodida saqlab xolib, emosiya bildirishi, diqqat, xotira, nutq va boshqa bilish jarayonlarining rivojlanishiga zamin bo'ladi.

Ikki oylik davridan boshlab bolada oddiy ranglarni ajratish, 3-4 oyligidan boshlab, esa predmetlarning shaklini ajratish layoqati yuzaga kela boshlaydi.

Go'dak bola 2 oylik vaqtdan boshlab, o'z onasining yuzini va ovozini o'zgalarnikidan ajrata boshlaydi. 2-3 oylikdan boshlab esa, onasining tabassumi va kulgusiga tabassum va turli xarakatlar bilan javob xaytaradi.

3-4 oyligidan boshlab, bolalar yaqinlariga o'z xarakatlari bilan ko'rish, eshitish yoki gapirishni xoxlayotganligini ko'rsatadilar. 8 oyligidan boshlab esa, bola o'z'gacha muxit va begonalar bo'liga tushsa, o'z xavotirini yixisi orqali namoyon etadi. Bu xavotir 14-18 oyligida asta-sekinlik bilan kamaya boshlaydi.

2-3 oylik bolalarda yuzaga keladigan narsalarni ushlay olish xarakatlarining shakllanishi ularda predmetlarning shakli va xajmini idrok qilishlarini rivojlanishiga olib keladi. Bir yoshga yetgan bolada atrof muxitni bilishga qiziqishi va rivojlanayotgan bilish faolligi ko'zga tashlanadi.

3.2. Ilk bolalik davrida psixik taraqqiyot

Ilk bolalik davri: Go'daklik davridan so'ng rivojlanishning yangi bosqichi ilk bolalik (1-3 yosh) davri boshlanadi. Ilk bolalik davri bola xayotidagi eng axamiyatga molik, uning kelajakdagi psixologik rivojlanishini belgilab beruvchi muxim davr xisoblanadi. Bu davrdagi rivojlanishning asosini bolaning to'g'ri yurishi, muloqotga kirishishi va predmetli faoliyatni egallash xususiyatlari tashkil etadi. Tikka va to'g'ri yura olish imkoni bolani, doimiy ravishda yangi ma'lumotlarni egallashga zamin bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z xatti-xarakatlari bilan juda faol va kattalar bilan muloqotga kirishishga intiluvchan bo'ladilar. 1-3 yoshdagi bola shakllanishda psixik rivojlanishning o'ta axamiyatligini inobatga olgan xolda, ayrim psixologlar (R.Zazzo) inson tug'ilganidan to yetuklik davrigacha bo'lgan psixik rivojlanish asosining taxminan o'rtalari, 3 yoshga to'g'ri keladi, degan muloxazani bildiradilar. Bu yoshdan boshlab, bolalar predmetlarni o'rganish olamiga xadam ko'yadilar. U

endi kattalar bilan nutq orqali muomala-munosabatda bo'la oladi va sodda axlok qoidalariga amal kila boshlaydilar. Kattalar bilan bo'ladigan muloqoti tufayli bola atrof xayot xaqida ko'proq ma'lumot oladi. Nutq - bu yoshlarda nafaqat muloqot, balki bola tafakkurining rivojlanishi va o'zini-o'zi, shuningdek, bilish jarayonlarini boshqarish vositasi bo'lib xam xizmat qiladi.

Ilk davridagi bolalarning yetakchi faoliyat turi - predmetlarni o'rganish xisoblanadi. Go'daklik davridagi bolalarga nisbatan, ilk bolalik davridagi bolalar atrof muxitdagi narsa va xodisalarga nisbatan ko'proq qiziqish bilan xaraydilar. Agar, go'dak bola bo'liga ushlagan narsani oddiy xarakterlar bilan kuzatsa, 2-3 yoshdagi bola shu predmet qismlarini diqqat bilan o'rganganidan so'nggina, o'z amaliy faoliyatida ishlata boshlaydi. Bolani dastlab, ayni shu predmetlarning qo'llanish vazifasi, moxiyati qiziqtirib, u o'z savoliga javob olish maqsadida ko'pincha kattalarga "Bu nima?" degan savol bilan murojaat qiladilar. 3 yoshlar arafasida predmetlarning vazifalarini to'la o'zlashtirgan bolalar, o'z o'yinlarida, shu predmetlardan maqsadsiz foydalanib xolmay, balki ularni o'z vazifalariga ko'ra ishlatadilar xam.

Bolaning nutqi u 1,5 yoshga yetgungacha birmuncha sekinlik bilan rivojlanadi. Bu davr ichida u 30-40 ta so'zdan, to 100 tagacha so'zni o'zlashtiradi, lekin ularni amaliyotda juda kam bo'llaydi. 1,5 yoshdan boshlab esa, uning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. Endi bola predmetlarning nomlarini aytishlarini so'rabgina xolmay, balki bu so'zlarni o'zi talaffuz etishga xam xarakter qiladi. Nutqining rivojlanish darajasi jadallashadi. 2 yoshlarning oxirlariga borib, bola 300

tagacha, 3 yoshlarning oxirlariga borib esa, 500 dan to 1500 tagacha so'zni o'z nutqida ishlata oladi, Shuningdek, so'zlarni xam aniq talaffuz etib, jummalarni to'g'ri tuza oladilar. 1,5 -3 yoshlar nutqning rivojlanishi uchun senzitiv davr xisoblanadi. Bola bilan so'slashayotganda kattalar so'zlarni aniq talaffuz etishlari va boladan xam aniq talafuzni talab etishlari lozim.

1-3 yoshli bolalarning aqliy rivojlanishi.

Ilk bolalik davridan boshlab bola uni o'rab turgan predmetlarning xususiyatlarini va ular orasidagi oddiy bog'liqliklarni anglashga xarakter qiladi. Bu davr aqliy rivojlanishning asosini, idrok va tafakkur xarakterlarining yangi ko'rinishlarini tashkil etadi. 1 yoshli bola predmetlarni izchil, sistemali ravishda ko'rib chiqa olmaydi. U asosan predmetning qandaydir bir ko'zga tashlanib turadigan belgisiga o'z e'tiborini xaratadi va predmetlarni shu belgilariga ko'ra taniydi. Keyinchalik yangi idrok xarakterlarining egallanishi bolaning predmetli xarakterlarini bajarishdan ko'z bilan chamalab, xarakter qilishiga o'tishda namoyon bo'ladi, endi u predmetning bo'laklarini ushlab ko'rmasdan, balki chamalab idrok eta oladi. 2,5-3 yoshli bola kattalarning ko'rsattan namunasi, rangi, shakli va kattaligiga ko'ra, aynan shunday predmetlarni chamalab, idrok etgan xolda to'g'ri topa oladi. Bolalar avval shakliga, so'ngra kattaligiga va undan keyingina rangiga qarab ajrata oladilar. Bu jarayonda bola bir xil xususiyatga ega bo'lgan juda ko'p predmetlar mavjudligini tushuna boshlaydi. Lekin, bola rasm chizishni boshlagani davrida predmetlarning

rangini e'tiborga olmaydi va o'ziga yoxadigan ranglardan foydalanadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha 2,5-3 yoshli bola 5-6 ta shaklni (doira, kvadrat, uchburchak, to'g'riburchak, ko'pburchak) va 8 xil rangni (xizil, xovox sarix, sarix, yashil, ko'k, siyoxrang, ox, xora) idrok etishi mumkin. Rang va shakllarning maqsadga muvofiq ishlatilishi jixatidan turli xil narsalarda turlicha namoyon bo'lishi sababli, bu yoshdagi bolalar ularni idrok etganlari bilan ularning nomlarini aniq bilishlari va o'z nugxlarida ishlata olishlari birmuncha qiyinrox. Kattalarning bu yoshdagi bolalardan rang va shakllarni eslab qolishlarini talab etishlari noto'g'ridir, buning uchun mos davr 4-5 yoshlar xisoblanadi.

Bola 3 yoshigacha o'zlashtirgan so'zlar asosan predmet va xarakatlarning nomlarini bildiradi. Nomlar asosan uning vazifasini anglatadi, bunda predmet yoki xarakatning tashxi ko'rinishi o'zgarsa xam uning nomi o'zgar olmaydi, Shuning uchun xam bola predmetlarning nomlarini ishlatilishini vazifalariga boxlagan xolda tez o'zlashtiradi.

Ilk bolalik davrining boshlariga kelib, bolada birinchi tafakkur operasialari yuzaga keladi. Buni bola biror predmetni olishga xarakat qila olganidan so'ng, uni sinchiklab o'rganishida ko'rishimiz mumkin. Ularning tafakkurlari, asosan, ko'rgazmali -xarakatli bo'lib, u atrof olamdagi turli bog'liqliklarni o'rganishga xizmat qiladi. O'zidan uzoxrox turgan koptokni biron-bir uzunrok narsa bilan itarib yuborish mumkinligini ko'rgan bola, endi mustaqi ravishda divan tagiga kirib ketgan koptokni tayokcha yordamida olish mumkinligini tafakkur eta oladi. Bu davrdagi bolalar tafakkurida umumlashtirish katta o'rin tutadi. Umumlashtirishda nutq muxim axamiyat kasb etadi. Masalan, soat deyilishi bilan bola bo'l soatini yoki devordagi osma soatni xam tushunishi mumkin. Lekin, ular turlicha bo'lganligi bois, ularda umumiylikni topish bola uchun qiyinrox xisoblanib, bu borada fikrlash yordamga keladi va umumlashtirishni tashkil etadi, 2-3 yoshli bolalar ma'lum bir predmetlarning o'rniga ularning o'rnini bosishi mumkin deb xisoblagan boshqa narsalardan xam foydalanadilar. Masalan, o'yin jarayonida bola cho'pni xoshix yoki termometr o'rnida, yoxochdan yasalgan krovat yoki mashina o'rnida foydalanishi mumkin. Bir predmetni boshqasi o'rnida bo'llash mumkinligini anglash, bola uchun atrof-olamni bilish, o'rganishidagi axamiyatli burilish xisoblanadi va u dastlabki tasavvurlarini yuzaga keltiradi. Bu yoshdagi bolalar endi, asta-sekinlik bilan kattalar aytib berayotgan ertak, voxea yoki xikoyalarni, shuningdek rasmda chizilgan narsalarni tasavvur eta oladilar. Ertaklarni eshitish jarayonida bola ertak kaxramonlarini kimgadir o'xshatishga xarakat qiladi, ba'zida esa u o'zi mustaqi ertak yoki xikoyalarni to'xix olishi xam mumkin. Ilk bolalik davrida xotira bilishdagi asosiy vazifa xisoblanib, u bilishning barcha ko'rinishlarini rivojlanishida ishtirok etadi. Bu davrda bolaning xotirasi jadal rivojlanadi. Bolaning xayotiy tajribalarni o'zlashtirishida dastlab xarakatli, emosional va obrazli xotira ishtirok etadi. Bu borada xarakatli va emosional xotira ustunlik qiladi. Xotira bu yoshda asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bu davrdagi bolalarga ko'p kitob o'xib berish natijasida ular ertak, she'r va xikoyalarni eslab qoladilar, lekin bunday eslab qolish bolaning umumiy aqliy rivojlanishidan xam, xotirasining individual xususiyatidan xam dalolat bermaydi. Bu ilk bolalik davridagi bolalarning barchasiga xos bo'lgan nerv sistemasining umumiy

egiluvchanligi natijasidir. O'zi va atrof xayoti xaqidagi voxea va xodisalarda ketma-ketlik borligi uchun xam ularni xali to'liq ravishda xotirasida saqlab xola olmaydi.

3.4. Ilk bolalik davrida bolalar shaxsining rivojlanishi

Bu davrdagi bolalarning xatti-xarakatlari ularning xoxish va xissiyotlari juda o'zgaruvchan bo'ladi. Masalan, bolaning yixlashi xamda yixidan to'xtashi juda tez

o'zgaradi. Ilk davrda bolada o'z yaqinlariga: onasi, otasi, buvi-buvalari, tarbiyachisiga nisbatan muxabbat shakllanadi. Bola o'z yaqinlaridan maqtoov olishga xarakat qiladi. Ota-onalar tomonidan bolaning xatti-xarakatlari va shaxsiy xususiyatlariga beradigan ijobiy emosional baxolari ularda o'zlarining layoqat va imkoniyatlariga nisbatan ishonchini shakllantiradi. U o'z ota-onasiga nig'oyatda qattiq bog'langan bo'lib, intizomli va itoatkor bo'ladi.

Ana shu bog'liqlik sababli bolaning asosiy extiyojlari xondiriladi, xavotirligi kamayadi. Onasi yonida bo'lgan bolalar ko'proq xarakat qiladilar va atrof muxitni o'rganishga intiladilar. Bu davrda bola o'z ismini juda yaxshi o'zlashtiradi. Bola doimo o'z ismini ximoya qiladi, uni boshqa ism bilan chaxirishlariga norozilik bildiradi. Kattalarning bola bilan qiladigan muomala-munosabati uning o'zini aloxida shaxs sifatida anglashini boshlanishga imkoniyat beradi. Bu jarayon asta-sekinlik bilan amalga oshadi. Kattalarning bola bilan qanday muomala qilishlariga qarab uning o'z "Men"ini anglay boshlashi birmuncha avvalrox yoki kechroq yuzaga kelishi mumkin. 3 yoshli bola o'zini, o'z xoxish va extiyojlarini qondirishi mumkin bo'lgan manba deb biladi va bu uning "Menga bering", "Ko'taring, "Men xam boraman" kabi talablarida ko'rinadi. Uch yoshli bolalar o'zlarini o'zgalar bilan taxxoslay boshlaydilar, buning natijasida bolalarda o'z-o'zini baxolash vujudga keladi. Shu davrdan boshlab bolalarda mustaqi bo'lish extiyoji yuzaga keladi va bu ularning ".o'zim qilaman" xabilidagi so'zlarida namoyon bo'ladi.

3 yoshdagi krizis: 3 yoshga kelib bola o'zini katgalar bilan taxxoslay boshlaydi va kattalar qilishi mumkin bo'lgan (xuxuxi bo'lgan), ular bajara oladigan xarakatlarni bajarishga intiladi."Men katta bo'lsam mashina qaydayman, "Men sizga katta tort olib kelaman", "Mening yuzta qo'g'irchog'im bo'ladi" kabi xoxishlarini o'z tili bilan ifodalaydi va u kelasi zamonda gapirsa xam o'zining barcha xoxishlarini shu bugun amalga oshirishga xarakat qiladi. Ko'pincha bunday xislat qat'iylik va qaysarlik bilan namoyon bo'ladi. Bu qaysarlik asosan bolaning kattalarga bildirgan salbiy xatti-xarakatlarida namoyon bo'ladi. Bola o'zini mustaqi xarakat qila olishini anglagan vaqtdan boshlab, unda "o'zim qilaman" boshlanadi va bu yana kaysarlik va o'jarlik tarzida ko'rinadi. 3 yoshdagi krizis bola shaxsining ma'lum bir darajada rivojlanganligi va kattalar bajaradigan xatti-xarakatlarni qila olmayotganligini anglashi natijasi xisoblanadi. Krizis davrida yuzaga keladigan iroda, layoqat va boshqa bir qancha xususiyatlar uni shaxs bo'lib shakllanishiga tayyorlaydi.

Uch yoshgacha bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy yangi o'zgarishlar:

Yosh davrlari

Bilishi xarakati

Muloqoti

3 yosh

Nutqning shakllanishi.

Ko'rgazmali xarakter tafakkurning rivojlanishi.

Obrazli tafakkurning dastlabki nishonalari. Atrof-muxitdan o'zini ajratishi; qat'iylikni anglashi qo'l predmetli xarakterlarning rivojlanganligi; o'z xatgi-xarakterlarini irodaviy boshqarishning ko'rinishlari O'z-o'zini anglashni yuzaga kelishi. Dastlabki axlokiy qoidalarni egallashi. Faol utqni bo'l va oyoq. Xarakter tushunishi va o'zida yuzaga kelishi funksiyalarining aniq belgilanishi asoslarini sakllanishi 1 yosh Nutqni tushunishning dastlabki belgilari Mustaqil xolda tik turish va yurish Nugxni bo'llashning dastlabki belgilari 10 oylik Sensomotor intellektning rivojlanishi Mustaqi xolda tik turish va yurishga xarakter qilish Bog'liqlik reaksiyasining yuzaga kelishi, begona muxit va begonalar orasida xavotirlik 8 oylik Sensomotor intellektning yuzaga kelishi Tayanib yurishi Jest, mimika va pantomimika yordamida noverbal muloqoti

7 oylik Yordam bilan turishi

5 oylik Sezgilarning rivojlanishi Yordam bilan o'tirishi

3 oylik Ko'rish xobiliyatining shakllanishi Yon tomoniga o'girilishi

Onaning jilmayishiga javob xaytarishi

2 hafta Onaning tovushini boshqa tovushlardan farqlashi

1 hafta xarakterlarni kuzatishi

Takrorlash va muxokama qilish uchun savollar.

1. Go'daklik davri, uning tuxma xususiyatlari va rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Ilk bolalik davridagi muloqotning psixik jixatlari.
3. Ilk bolalik davridagi asosiy faoliyat turi.
4. Yoshdagi krizis: uning sabablari va namoyon bo'lishi.
5. Ilk bolalik davrida shaxs shakllanishining psixologik asoslari.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Go'daklik va ilk bolalik davri necha yoshlarni o'z ichiga oladi.

A) 0 - 1yosh;

B) 1 - 3yosh;

V) Barcha javoblar to'g'ri.

2. Ilk bolalik davrida yetakchi faoliyat nima.

A) O'yin faoliyati;

B) Predmetli faoliyat;

V) Mulokot faoliyati.

3. Bolaning psixik rivojlanishini ta'minlovchi omillar va shart-sharoitlarni aniklang.

A) Tabiiy ijtimoiy muxit, maktabgacha tarbiya muassasalaridagi tarbiya va maktabdagi ta'lim.;

B) Irsiyat, muxit, bolaning shaxsiy faolligi, tarbiya va ta'lim.;

V) Oliy nerv faoliyatining tipi bilan bog'liqdir bo'lgan asab sistemasiga xos kuch va xarakatchanlik.

4. 3 yosh krizisi (inkirozi) kanday xatti - xarakatlarda ifodalanadi.

A) O'zini o'zgalardan farklay (ajrata) olish, o'z imkoniyatlarini tushunish, mustakillikka intilish;

B) Bola o'zining xatti - xarakatlarini nim yaxshi-yu, nima yomon degan tasavvurga moslay boshlashi;

V) Bola o'zini kattalar bilan takkoslay boshlashi, kattalar xatti - xarakatlarini bajarishga intilishi, mustakil xarakat kila olishi, kat'iyligi

va kaysarligida

ifodalanadi.

5. Bola to'g'ri yurishni, mulokotga kirishishni, predmetli faoliyatni egallash xususiyatlarini kaysi davrda egallaydi.

A) Ilk bolalik davrida;

B) Chakaloklik davrida;

V) Kichik maktab yoshi davrida.

6. 3 yoshgacha bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy o'zgarishlar nimalar.

A) faol nutkning shakllanishi;

B) Obrazli tafakkurning dastlabki nishonalari, atrof - muxitdan o'zini ajratishi;

V) Barcha javoblar to'g'ri.

IV BOB. MAKTABGACHA YOShDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYASI

4.1. Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik taraqqiyoti.

4.2. Bog'cha yoshidagi bolalar o'yinining psixologik xususiyatlari.

4.3. Bog'cha yoshidagi bolalar bilish jarayonlarining rivojlanishi.

4.4. Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishi.

4.5. Bolaning maktabga psixologik tayyorgarligi.

4.1. Maktabgacha yoshdagi bolalarning isixik taraqqiyoti

Ontogenezda 3 dan 7 yoshgacha bo'lgan davr Bog'cha yoshi davri xisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat o'zgarishlari bo'lishini inobatga olgan xolda 3 davrga: (3-4 yosh) kichik maktabgacha davr, (kichik Bog'cha yoshi), (4-5 yosh) o'rta maktabgacha davr, (o'rta bog'cha yoshi), (6-7 yosh) katga maktabgacha davr (katta Bog'cha yoshi)ga ajratish mumkin. Bola rivojlanish

jarayonida kishilik avlodi tomonidan yaratilgan predmet va xodisalar olami bilan munosabatga kirishadi.

Bola insoniyat bo'lgan barcha yutuqlarni faol ravishda o'zlashtirib, egallab boradi. Bunda predmetlar olamini, ular yordamida amalga oshiriladigan xatti-xarakatlarni, tilni, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, faoliyat motivlarining rivojlanishi, xobiliyatlarning o'sib borishi, katga yoshli kishilarning bevosita yordamida amalga oshirilib borilmog'i kerak. Asosan, shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi. Bog'cha yoshdagi bolalarga beriladigan tarbiya, ularning murakkab xarakterlarini o'zlashtirish, elementar gigiena, madaniy va mehnat malakalarini shakllantirish, nutqini rivojlantirish, xamda ijtimoiy axloq va estetik didining dastlabki kurtaklarini xosil qilishga xaratilishi lozim.

Mashxur rus pedagogi Lesgaftning fikricha, insonning Bog'cha yoshidagi davr shunday bir bosqichki, bu davrda bolalarda xarakter xislatlarining namunalari shakllanib, axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi.

Bog'cha yoshdagi bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri, ularning xarakatchanligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat ko'rsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va surunkaliligidan tolixadi.

Kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan munosabat orqali bola axloq me'yorlari, kishilarni anglashi, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi.

Bog'cha yoshidagi bola endi o'z gavdasini yaxshi boshqara oladi. Uning xarakati muvofiqlashtirilgan xolda bo'ladi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. U yangiliklarni egallashga nisbatan o'zi bilganlarini mustaxkamlashga extiyoj sezadi, o'zi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik, shu davrdagi bolalarga xos xususiyatdir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning extiyojlari va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqni bir muncha to'la o'zlashtirganlari va xaddan tashqari xarakatchanliklari tufayli ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan munosabatda bo'lish extiyoji tuqiladi.

Ular tor doiradan kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshlaydilar. Ular endi Bog'chadagi o'rtoqlari va qo'ni-qo'shnilarining bolalari bilan xam jamoa bo'lib o'ynashga xarakat qiladilar. Xamma narsani bilib olishga bo'lgan extiyoj kuchayadi. Bog'cha yoshidagi bola tabiatiga xos bo'lgan kuchli extiyojlardan yana biri, uning xar narsani yangilik sifatida ko'rib, uni xar tomonlama bilib olishga intilishidir.

Bog'cha yoshidagi bolalar xayotida va ularning psixik jixatidan o'sishida qiziqishning roli kattadir, qiziqish xuddi extiyoj kabi, bolaning biror faoliyatga undovchi omillardan biridir. Shuning uchun xam qiziqishni bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik xodisa desa bo'ladi. Bolaning kamol topishida qiziqishning axamiyati shundaki, bola qiziqqan narsasini mumkin xadar chuxurroq bilishga intiladi va uzoq vaqt davomida qiziqqan narsasi bilan shuxullanishdan zerikmaydi. Bu esa o'z navbatida bolaning diqqati xamda irodasi kabi muxim xislatlarni o'stirishga va mustaxkamlashiga yordam beradi.

4.2. Bog'cha yoshidagi bolalar o'yinining psixologik xususiyatlari

Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yindir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yin faoliyatlari masalasi asrlar davomida juda ko'p olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilib kelmoqda.

Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining o'yin faoliyatlarida ildam xadamlar bilan olg'a qarab borayotgan sermazzmun xayotimizning xamma tomonlarini aks ettirishga intiladilar.

Ma'lumki, bolaning yoshi ulxayib, mustaqi xarakat qilish imkoniyati oshgan sari, uning atrofidagi narsa va xodisalar bo'yicha dunyoqarashi kengayib boradi.

Bog'cha yoshidagi bola atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida ular bilan bevosita amaliy munosobatda bo'lishga intiladi.

Bu o'rinda shu narsa xarakterliki, bola bilishga tashnaligidan atrofdagi o'zining xaddi sixadigan narsalari bilangina emas, balki kattalar uchun mansub bo'lgan, o'zining kuchi xam yetmaydigan, xaddi sig'maydigan narsalar bilan xam amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Masalan: bola avtomashinani yoki tramvayni o'zi qaydagisi, xaqiqiy otga minib yurgisi, uchuvchi bo'lib, samolyotda uchgisi va rostakam milisioner bo'lgisi keladi. Tabiiyki bola o'zidagi bunday extiyojlarning birontasini xam xaqiqiy yo'l bilan xondira olmaydi. Bu o'rinda savol tuqiladi. Bolalarning tobora ortib borayotgan turli extiyojlari bilan ularning tor imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilik qanday yo'l bilan xal qilinadi? Bu qarama-qarshilik faqatgina birgina faoliyat orqali, ya'ni, bolaning o'yin faoliyati orqaligina xal xilinishi mumkin. Buni quyidagicha izoxlab berish mumkin:

- birinchidan, bolalarning o'yin faoliyati qandaydir moddiy maxsulot ishlab chiqarishga xaratilgan faoliyat emas. Shuning uchun bolalarni o'yinga undovchi sabab (motiv) kelib chiqadigan natija bilan emas, balki shu o'yin jarayonidagi turli xarakatlarning mazmuniga bog'liqdir;

- ikkinchidan esa, bolalar o'yin jarayonida o'z ixtiyorlaridagi narsalarni, o'zlarini qiziqtirgan, ammo kattalargagina mansub bo'lgan narsalarga aylantirib, xoxlaganlaricha erkin faoliyatda bo'ladilar. Bolalarning o'yin faoliyatlari ularning jismoniy va psixik jixatdan garmonik ravishda rivojlanishi uchun birdan-bir vositadir. O'yin bolalar xayotida shunday ko'p xirrali faoliyatki, unda katgalarga mansub bo'lgan mexnat xam, turli narsalar xaqida tafakkur qilish, xom-xayol surish, dam olish va xushchaxchaqlik jarayonlarining barchasi o'yin faoliyatida aniq bo'ladi. Shuni xam ta'kidlab o'tish kerakki, o'yin faqat tashxi muxitdagi narsa xodisalarni bilish vositasigina emas, balki xudratli tarbiya vositasi xamdir. Ijodiy va syujetli o'yinlarda bolalarning barcha psixik jarayonlari bilan birgalikda ularning individual xususiyatlari xam shakllanadi. Demak, Bog'chadagi ta'lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyati ko'p jixatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq tashkil qila bilishga bog'liqdir. Shunday qilib, o'yin bolalar xayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha, olalar xayolining o'zi, o'yin davomida yuzaga kelib, rivojlanadigan psixik jarayondir.

Shuni xam ta'kidlash joizki, fan-texnika mislsiz rivojlanayotgan bizning xozirgi davrda: xayratda xoldiradigan narsalar bolalarga go'yo, bir mo'jizadek ko'rinadi.

Natijada ular xam o'zlarining turli o'yinlari jarayonida o'xshatma qilib (ya'ni, analogik tarzda), xar xil xayoliy narsalarni o'ylab topadilar (uchar ot, odam mashina,

gapiradigan daraxt kabilar). Bundan tashqari, bolalarning turli xayoliy narsalarni o'ylab chiqarishlari yana shuni anglatadi-ki, ular o'zlarining xar turli o'yin faoliyatlarida faqat atroflaridagi bor narsalarni emas, balki ayni chog'da extiyojlarini xam aks ettiradilar.

Bolalarning o'yin faoliyatlarida turli xayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratishlari odamning (shu jumladan, bolalarning xam) tashxi muxitdagi narsa va xodisalarni aks ettirish passiv jarayoni emas, balki faol, ijodiy yaratuvchanlik jarayoni ekanligidan dalolat beradi.

Bolalar o'yin faoliyatining yana bir xususiyati bu o'yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-xarakatlari va bajaradigan rollarining ko'pincha umumiylik xarakteriga ega bo'lishidir. Buni shunday tushunish kerakki, bola o'zining turli-tuman o'yinlarida faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir shofyorning, vrachning, milisionerning, tarbiyachining, uchuvchining xatti-xarakatlarnigina emas, balki umuman shofyorlarning, vrachlarning, tarbiyachilarning xamda uchuvchilarning xatti-xarakatlarini aks etgiradi. Albatta, turmush tajribalari va faoliyatlari doirasi cheklangan kichik yoshdagi bolalar (ba'zan kichik gurux bolalari xam) o'zlarining o'yinlarida konkret odamlarni va ularning xarakatlarini aks ettiradilar xolos. Masalan, (oyisini, dadasini, akasini, tarbiyachisini va shu kabilarni). O'rta yoki katta Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlarida esa bunday obrazlar umumiylik xarakteriga ega bo'la boshlaydi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlari atrofdagi narsa va xodisalarni bilish quroli bo'lishi bilan birga, yuksak ijtimoiy axamiyatga xam ega, o'zgacha qilib aytganda, o'yin qudratli tarbiya qurolixamdir. Bolalarning o'yinlari orqali ularda ijtimoiy foydali, ya'ni yuksak insoniy xislatlarni tarbiyalash mumkin.

Agarda biz bolalarning o'yin faoliyatlarini tashqaridan kuzatsak, o'yin jarayonida ularning barcha shaxsiy xususiyatlari (xarakter kimning nimaga ko'proq qiziqishi, qobiliyati, irodasi, temperamenti) yaqqol namoyon bo'lishini ko'ramiz. Shuning uchun bolalarning o'yin faoliyatlari, ularning individual ravishda o'rganish uchun juda qulay vositadir. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar odatda o'zlari yolxiz o'ynaydilar. Predmetli va konstruktorli o'yinlar orqali bu yoshdagi bolalar o'zlarining idrok, xotira, tasavvur, tafakkur xamda xarakat layoqatlarini rivojlantiradilar. Syujetli-rolli o'yinlarda bolalar, asosan, o'zlari xar kuni ko'rayotgan va kuzatayotgan kattalarning xatti-xarakatlarini aks ettiradilar. 4-5 yoshli bolalarning o'yini asta-sekinlik bilan jamoa shakliga ega bo'lib boradi.

Bolalarning individual xususiyatlarini, ularning jamoa o'yinlari davomida kuzatish qulaydir. O'z o'yinlarida bolalar katgalarning predmetlarga munosabatinigina emas, balki ko'proq ularning o'zaro munosabatlarini xam aks ettiradilar va ularga taqlid etadilar. Shuningdek, jamoa o'yinlarida bolalar bir gurux odamlarning murakkab xayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar. Masalan, "poezd" o'yinini olaylik. Bunda mashinist, parovozga ko'mir yoquvchi, provodniklar, kontrolyor, kassir, stansiya xodimlari va yo'lovchilar bo'ladi. Bolalarning mana shu kabi jamoa o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki, jamoa o'yinidagi xar bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilishi bilan birga, o'yinning umumiy mazmunidan xam chetga chixib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, xar bir boladan o'zining butun xobiliyatini ishga solishni talab etadi. Ma'lum rollarga bo'lingan

jamoa o'yin, bolalardan qat'iy qoidalarga bo'ysunishini va ayrim vazifalarni talab doirasida bajarishni taqozo etadi.

Shuning uchun bolalarning bunday jamoa o'yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki, bunday o'yinlar bolalarda irodaviylik, xushmuomalilik, o'yin qoidalarga, tartib-intizomga bo'ysungan va shu kabi boshqa ijobiy xislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Katta Bog'cha yoshida syujetli-rolli o'yinlar esa o'z mavzusining boyligi va xilma-xilligi bilan farqlanadi. Bu o'yinlar jarayonida bolalarda sardorlik xususiyati yuzaga kela boshlaydi, ularda tashkilotchilik ko'nikma va malakalari rivojlana boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shuxullanadigan ijodiy faoliyatlar orasida tasviriy san'atning xam ahamiyati juda kattadir.

Bolaning tasavvur etish xarakteriga ko'ra, uning atrof xayotni qanday idrok etishi, xotira, tasavvur va tafakkur xususiyatlariga baxo berish mumkin. Katga Bog'cha yoshidagi bolalar chizgan rasmlar ularning ichki kechinmalari, ruxiy xolatlari, orzu, umid va extiyojlarini xam aks ettiradi.

Bu yoshdagi bolalar rasm chizishga nig'oyatda qiziqadilar. Rasm chizish bolalar uchun o'yin faoliyatining o'ziga xos bir shakli bo'lib xisoblanadi. Bola avvalo ko'rayotgan narsalarini, keyinchalik esa o'zi biladigan, xotirasidagi va o'zi o'ylab topgan narsalarni chizadi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaxa juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishishga xarakat qilish xususiyati shakllanadi va mustaxkamlanadi. Bu yoshdagi bolalarning eng yaxshi daxixalari musobaxa o'yinlaridagi yutish va muvaffaqiyatlaridir.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaxalar juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivlari shakllanadi va mustaxkamlanadi.

Katta Bog'cha yoshida konstruktorlik o'yinlari asta-sekinlik bilan mexnat faoliyatiga aylanib boradi, o'yinda bola sodda mexnat ko'nikma va malakalarini egallay boshlaydi, predmetlarning xossalarini anglay boshlaydi, amaliy tafakkur namunalari rivojlana boradi.

3-7 yoshli bolalarning psixik rivojlanishida badiiy-ijodiy faoliyat turi bo'lgan musixaning ahamiyati xam juda kattadir. Musixa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa oxangiga mos -ritmik xarakatlar qilishga o'rganadilar. 3-7 yoshli davrida bolalarning asosiy faoliyati quyidagi ketma-ketlikda kechadi:

- predmetlarni o'rganishi;
- individual predmetli o'yinlar, jamoa syujetli-rolli o'yinlar;
- individual va guruxiy ijod;
- musobaxa o'yinlari;
- muloqot o'yinlari;
- uy mexnati.

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yin faoliyatlari xaqida gapirilganda, albatta ularning o'yinchoxlariga xam aloxida ahamiyat berish kerak.

Bolalarga o'yinchoxlarni berishda ularning yosh xususiyatlarini, taraqqiyot darajalarini va ayni paytda ularni ko'proq nimalar qiziqtirishini xisobga olish kerak.

Ma'lumki, 1-3 yoshdagi bolalar xali tashxi muxitni juda oz o'zlashtirgan bo'ladilar. Ular xali ko'p narsalarning rangini, xajmini xam yaxshi ajrata olmaydilar. Shuning uchun ularga turli shaklli, bo'l mato'rikalarini, emosional, aqliy axloqiy jixatdan rivojlantiradigan o'yinchoxlarni berish foydalidir.

O'yin faoliyati bolalarni insoniyatning ijtimoiy tajribasini egallashning faol shakli bo'lgan ta'lim faoliyatiga tayyorlaydi. Odam birdaniga ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga kirisha olmaydi. Ijtimoiy tajribalarni faol egallashi uchun odam, avvalo, yetarli darajada nutqni egallagan bo'lishi, ma'lum malakalar, uxuvlar va sodda tushunchalarga ega bo'lishi kerak bo'ladi. Bularga bola yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, o'yin faoliyati orqali erishadi.

4.3. Bog'cha yoshidagi bolalar bilish jarayonlarining rivojlanishi

Bog'cha yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, xissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Bola ranglarni xali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishga yordam beradigan o'yinchoqlar, rangli kiyimlar, rangli xalxalar, xutichalar va shu singari o'yinchoqlar berish maksadga muvofikdir.

Bog'cha yoshidagi bolalar turli narsalarni idrok qilishda ularning ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi belgilariga (rangi va shakliga) asoslansalar xam, lekin chuxur tahlil qila olmaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar kattalarning yordami bilan suratlarni analitik ravishda idrok qilish xobiliyatiga ega bo'ladilar. Bolalar suratlarni idrok qilayotganlarida kattalar turli xil savollar bilan ularni tahlil qilishga o'rgatishlari lozim. Bunda, asosan, bolalar diqqatini:

1. Suratning mazmunini (syujetini) to'g'ri idrok qilishga;
2. Suratning umumiy ko'rinishida xar bir tasvirlangan narsalarning o'rnini to'g'ri idrok qilishga;
3. Tasvirlangan narsalar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri idrok qilishga xaratish kerak.

Diqqat xar qanday faoliyatimizning doimiy yo'ldoshidir. Shuning uchun diqqatning inson xayotidagi axamiyati benigno'ya kattadir.

Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin juda katta axamiyatga ega. O'yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarini ilgari suradilar.

Bu yoshdagi bolaning xotirasi yangi faoliyatlar va bolaning o'z oldiga xo'ygan yangi talablari asosida takomillasha boradi.

Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlari uchun axamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurotlar xoldiradigan va ularni qiziqtiradigan narsalarni beixtiyor eslarida olib qoladilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarning tafakkuri va uning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatga ega.

Tafakkur bolaning Bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, Bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining

nisbatan ko'payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining yaxshi rivojlangan bo'lishi, uchinchidan esa, Bog'cha yoshidagi bolalarning erkin, mustaqil xarakterlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir.

Bog'cha yoshidagi bolalarda xar soxaga doir savollarning tug'ilish, ular tafakkurining faollashayotganligidan darak beradi. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki kattalar uning savoliga axamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik so'na boshlaydi.

Odatda, xar qanday tafakkur jarayoni biron narsadan taajjublanish, xayron qolish va natijada turli savollarning tug'ilish tufayli paydo bo'ladi. Ko'pgina otalar va ayrim tarbiyachilar agarda bolalar ortixrox savol berib yuborsalar, "ko'p maxmadona bo'lma", "sen bunday gaplarni xaerdan o'rganding", deb koyib beradilar. Natijada bola o'ksinib, o'z bilganicha tushunishga xarakter qiladi. Ayrim tortinchox bolalar esa xech bir savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli mashxulotlar va sayoxatlarda kattalarning o'zlari xam savol berishlari .va shu bilan ularni faollashtirishlari lozim.xar qanday tafakkur, odatda biron narsani taqqoslash, analiz va sintez qilishdan boshlanadi. Shuning uchun biz ana shu taqqoslash, analiz va sintez qilishni tafakkur jarayoni deb ataymiz. Sayoxatlar bolalardagi tafakkur jarayonini faollashtirish va rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar tabiatga qilingan sayoxatlarda turli narsalarni bir-biri bilan taxxoslaydilar, analiz xamda sintez qilib ko'rishga intiladilar. Agar 2 yashar bolaning so'z boyligi taxminan 250 tadan 400 tagacha bo'lsa, 3 yashar bolaning so'z boyligi 1000 tadan 1200 tagacha, 7 yashar bolaning so'z zaxirasi 4000 taga yetadi. Demak, Bog'cha yoshi davrida bolaning nutqi xam mikdor, xam sifat jixatidan ancha takomillashadi. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqining o'sishi oilaning madaniy saviyasiga xam ko'p jixatdan bog'liq.

Kattalar bolalar nutqini o'stirish bilan shug'ullanar ekanlar, Bog'cha yoshidagi bolalarning ba'zi xollarda o'z nutq sifatlarini to'la idrok eta olmasliklarini unutmastliklari kerak. Bundan tashqari, bolalarda murakkab nutq tovushlarini bir-biridan farq qilish qobiliyati xam xali to'la takomillashmagan buladi. Tili chuchuklikni tuzatishning eng muxim shartlaridan biri, bola bilan to'la va to'g'ri talaffuz etib, ravon til bilan gaplashishdir.

4.4. Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishi

Bog'cha yoshidagi bolalar shaxsining shakllanishiga ko'ra, bu davrni uch bosqichga ajratish mumkin: birinchi davr - bu 3-4 yosh oraliqida bo'lib, bola emosional jixatdan o'z-o'zini boshqarishning mustaxkamlanishi bilan bog'liqdir; ikkinchi davr - bu 4-5 yoshni tashkil qilib axloqiy o'z-o'zini boshqarish; uchinchi davr - esa shaxsiy ishchanlik va tadbirkorlik xususiyatining shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Maktabgacha davrda axloqiy tushunchalar borgan sari qat'iylasha boradi. Axloqiy tushunchalar manbai sifatida, ularning ta'lim-tarbiyasi bilan shuxullanayotgan kattalar, shuningdek, tengdoshlari xam bo'lishi mumkin. Axloqiy tajribalar asosan muloqot, kuzatish, taqlid qilish jarayonida, shuningdek, kattalarning aynixsa, onalarning maqtovi va tanqidlari ta'sirida o'tadi va mustaxkamlanadi. Bola doimo baxo, ayniqsa maqtov olishga xarakter qiladi. Bu baxo va maqtovlar bolaning

muvaffaqiyatga erishishga bo'lgan xarakterlarining rivojlanishida, shuningdek, uning shaxsiy xayoti xamda uning kasb tanlashida ahamiyati juda kattadir.

Bog'cha yoshidagi bolalarda muloqotning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu shaxsiy va ishbilarmonlik motivlaridir. Shaxsiy muloqot motivlari - bu bolani tashvishga solayotgan ichki muammolari bilan bog'liq, ishbilarmonlik motivlari esa u yoki bu ishni bajarish bilan bog'liq bo'lgan motivlardir. Bu motivlarga asta-sekinlik bilan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash bilan bog'liq bo'lgan o'qish motivlari qo'yiladi. Bu motivlar ilk bolalik davridan boshlanib, yuzaga keladigan bolalarning tabiiy qiziquvchanligi o'rnida paydo bo'ladi. O'zini namoyon qilish motivlari xam bu yoshda yaqqol namoyon bo'ladi. Bu motiv, asosan, bolalarning syujetli-rolli o'yinlarida asosiy rolni egallashga, boshqalar ustidan raxbarlik qilishga intilishda, musobaqaga kirishishga, nima bo'lganida xam yutishga xarakter qilishlarida ko'rinadi.

Maktabgacha yosh davri bolalari uchun kattalar beradigan baxo juda muxim. Bolalar birinchi navbatda ma'naviy axloq me'yor va qoidalarini, o'z majburiyatlariga munosabat, kun tartibiga rioya etish, xayvon va narsalar bilan muomala qilish me'yorini egallaydilar. Bunday me'yorlarni egallash bu yoshdagi bolalar uchun qiyin xisoblanib, ularni yaxshi o'zlashtirishi uchun syujetli-rolli o'yinlar yordam berishi mumkin. Bog'cha yoshining oxirlariga kelib, ko'pchilik bolalarda aniq bir axloqiy qarashlar tarkib topadi, shuningdek, odamlarga munosabat bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy sifatlar jumladan: kishilarga nisbatan diqqat-e'tiborli, mexribon bo'lish xususiyati xam shakllanadi. Katta yoshdagi bolalar ko'p xollarda o'z xatti-xarakterlari sabablarini tushuntirib bera oladilar.

3-3,5 yoshlar oraliqida bolalar o'zlarining muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklariga o'z munosabatlarini bildiradilar va bu munosabat, asosan, ularning o'zlariga beradigan yuqori baxolari asosida shakllanadi. 4 yoshli bolalar esa o'z imkoniyatlarini real baxolay oladilar. Lekin, 4-5 yoshli bolalar xali shaxsiy xususiyatlarini idrok etishga va baxolashga xodir emaslar, shuningdek o'zlari xaqida ma'lum bir xulosani bera olmaydilar. O'z-o'zini anglash layoqati katta Bog'cha yoshidan rivojlanib, avval u qanday bo'lganini va kelajakda qanday bo'lishini fikrlab ko'rishga xarakter qiladi. Bu esa bolalar beradigan "Men kichkina paytimda qanday bo'lgan edimx", "Men katta bo'lganimda kanday bo'lamanx" singari savollarida ko'rinadi. Kelajak xaqida fikr yuritib, bolalar kelgusida kuchli, jasur, aqlli va boshqa ximmatli insoniy fazilatlariga ega bo'lishiga xarakter qiladilar.

Kichik va o'rta Bog'cha yoshida bola xarakterining shakllanishi davom etadi. U asosan, bolalarning kattalar xarakterini kuzatishlari asosida tarkib topadi. Shu yillardan boshlab, bolada ahamiyatli xisoblangan - iroda, mustaqilik va tashabbuskorlik kabi ahamiyatli shaxsiy xususiyatlar rivojlana boshlaydi. Katta Bog'cha yoshida bola atrofidagi odamlar bilan turli faoliyatlarda muloqot va munosabatlarga kirishishga o'rgana boshlaydi. Bu esa unga kelajakda odamlar bilan muloqotga kirisha olishida, ish bo'yicha va shaxsiy munosabatlarini samarali o'rnatishda foyda keltiradi. Bolaning atrofidagi kishilar bilan bo'lgan munosabatlari, asosida turli xil motivlar yotadi. Bularning xammasi bolaning individualligini tashkil etib, uning boshqa bolalardan nafaqat intellekti, balki axloqiy motivasion jihatdan farqlanadigan shaxsga aylantiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsi rivojlanishining asosiy o'zgarishlari, ularning o'z shaxsiy sifatlari, layoqatlari, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarini anglash, o'zini-o'zi anglashi kabi xislarning yuzaga kelishi xisoblanadi.

Bu yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishida ularning ota-onalari xaqidagi fikrlari va ularga beradigan baxolari nig'oyatda ahamiyatlidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning xayoli asosan, ularning turli-tuman o'yin faoliyatlarida o'sadi. Biroq, shu narsa diqqatga sazovorki, agar Bog'cha yoshidagi bolalarda xayol qilish xobiliyati bo'lmaganda edi, ularning xayoli xam xilma-xil bo'lmas edi. Bog'cha yoshidagi bolalarling xayollari turli xil mashg'ulotlarda xam o'sadi. Masalan, Bog'cha yoshidagi bolalar loydan turli narsalar yasashni, xumdan turli narsalar xurib o'ynashni va rasm solishni yaxshi ko'radilar, Ana shunday mashg'ulotlar bolalar xayolining o'sishiga faol ta'sir qiladi.

Bog'cha yoshidagi bolalar xayolining o'sishiga faol ta'sir qiluvchi omillardan yana biri - ertaklardir. Bolalar xayvonlar xakidagi turli ertaklarni eshittanlarida shu ertaklardagi obrazlarga nisbatan ma'lum munosabatlari yuzaga keladi.

Bog'cha yoshidagi bolalarda yoqimli va yoqimsiz xis-tuyxular g'oyat kuchli va juda tez namoyon bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarning xis-tuyxulari ko'p jixatdan ularning organik extiyojlarining qondirilishi va qondirilmaligi bilan bog'liqdir. Bu extiyojlarning xondirilmaligi sababli bolada noxushlik (yoqimsiz), norozilik, iztiroblanish tuyg'ularini xo'zqaydi.

Katta Bog'cha yoshidagi bolalarning burch xissi - "nima yaxshi-yu", "nima yomon"ligini anglashlari bilan ularning axloqiy tasavvurlari orasida bog'liqlik bor. Katga odamlar tomonidan buyurilgan biron topshirixni bajarganlarida mamnunlik, shodlik tuyg'ulari paydo bo'lsa, biron tartib qoidani buzib qo'yganlarida xafalik, ta'bi xiralik xissi tuqiladi.

Shuningdek, Bog'cha yoshidagi bolalarda ma'naviy xissiyotlardan o'rtoxlik, do'stlik va jamoachilik xislari xam yuzaga kela boshlaydi.

Bolaning Bog'cha yoshidagi davrida estetik xissiyotlari xam ancha tez o'sadi. Bog'cha yoshidagi bolalarda estetik xislarning namoyon bo'lishini, ayniqsa, ularning chiroyli, yangi kiyim-bosh kiyganlarida juda yaqqol ko'rish mumkin.

4.5. Bolaning maktabga psixologik tayyorgarligi

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi ko'p jixatdan ularning maktabga tayyorgarlik darajalariga bog'liq. Bola avvalo maktabga jismoniy jixatdan tayyor bo'lishi kerak. 6 yoshli bolalarning anatomik-fiziologik rivojlanishi o'ziga xos tarzda kechadi. Bu yoshda bola organizmi jadal rivojlanadi.

Uning oxirligi oyiga 150 dan 200 gacha, bo'yi esa 0,5 sm gacha ko'payadi. 6 yoshli bolalar turli tezliklarda, tez va yengil yugura oladilar. Ular sakrash, konkida yugurish, chanxida uchish, suzish singari xarakatlarni xam bemalol bajarishlari mumkin. Musixa bo'yicha mashxulotlarda esa xilma-xil ritmik va plastik xarakatlarni bajaradilar, turli mashxlarni aniq, tez, engil va chaxxon bajara oladilar.

6-7 yoshli bolalar nerv sistemasini mustaxkamlash, ularni surunkali kasalliklardan xalos etish, ko'rish va eshitish qobiliyatiga aloxida e'tibor berish,

shuningdek, umurtqa pog'onasining to'g'ri rivojlanishiga ahamiyat berish, nihoyatda muxim. Kattalar shu yoshdagi bolalar bilan ish olib borar ekanlar, bu yoshdagi bolalar organizmi xali o'sishi davom etayotganligini doimo xisobga olishlari lozim. Masalan, bolani majburan yozishga o'rgatish xali barmoq muskullari to'liq rivojlanmaganligi sababli ularga ma'lum darajada zarar keltirishi, bolaning chiroyli yoza olmasligi esa, o'z-o'zidan bolani o'ziga nisbatan ishonchini yoki o'qishga nisbatan qiziqishini kamayishiga olib kelishi mumkin. Aqliy tayyorgarlik. Ko'pincha aqliy tayyorgarlik deyilganda bolaning dunyoqarashi, jonli tabiat, insonlar va ularning mexnatlari xaqidagi bilimlari tushuniladi. Ushbu bilimlar maktab beradigan ta'limga asos bo'lishi mumkin, lekin so'z boyligi, ma'lum xatti-xarakatlarni bajara olish layoqati bolaning maktabga aqliy tayyorgarligining asosiy ko'rsatkichi bo'la olmaydi. Maktab dasturi bolalardan taxxoslay olish, tahlil eta olish, umumlashtira olish, ma'lum bir xulosa chiqara olish, shuningdek yetarli darajada rivojlangan boshqa bilish jarayonlarini xam talab etadi. Masalan, 6-7 yoshli bola tabiat xaqida ayrim xodisalarnigina emas, balki organizmning tabiat bilan bog'liqligini va o'zaro ta'sirini xam tushunishi va o'zlashtirishi mumkin. 6-7 yoshli bolalar aqliy rivojlanishning natijasi bo'lib, yuqori darajada rivojlangan ko'rgazmali obrazli tafakkur bilan bola atrof olamdagi predmetlarning asosiy xususiyatlarini va predmetlar orasidagi bog'liqlikni ajrata olishidir. Shuni aloxida ta'kidlab o'tish lozimki, ko'rgazmali-xarakatli va ko'rgazmali-obrazli tafakkur nafaqat 6-7 yoshli bolalar, balki kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning xam aqliy rivojlanishida asosiy vazifani bajaradi.

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'kishi nafaqat uning aqliy va jismoniy tayyorgarligi, balki shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarligiga xam bog'liq. Maktabga o'qish uchun kelayotgan bola yangi ijtimoiy mavxeini - turli majburiyatlari va xuxuxlari bo'lgan va unga turli talablar xo'yiladigan - o'quvchi mavqeini olish uchun tayyor bo'lmogi lozim. Katta Bog'cha yoshdagi bolalar asosan, maktabda o'qish uchun extiyoj sezadilar, lekin bu xoxish va extiyoj motivi turlicha bo'lishi mumkin. "Menga chiroyli forma, daftar, xalam va ruchkalar sotib olib berishadi", "Maktabda o'rtoklarim ko'p bo'ladi va men ular bilan mazza qilib o'ynayman", "Maktabda uxlatishmaydi", "Maktabning tashxi ramzlari, shubxasiz maktabdagi bolalarni juda qiziqtiradi, lekin bu maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchun asosiy sabab bo'la olmaydi", "Men otamga o'xshagan bo'lishim uchun o'qishim kerak", "Yozishni juda yaxshi ko'raman", "O'qishni o'rganaman", "Maktabda qiyin misollarni yechishni o'rganaman". Ushbu xoxish va xarakat bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi uchun tabiiy ravishda asos bo'la oladi. Bolaning endi o'zini katta bo'lganini, Bog'cha bolasi emas, balki ma'lum bir majburiyatlari bor o'quvchi bo'lishini anglashi, jiddiy faoliyat bilan shuxullanayotganligini bilishi nig'oyatda muxim. Bolaning maktabga borishini istamasligi xam salbiy xolat xisoblanadi.

Maktabda shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik bolalarda tengdoshlari, o'qituvchilari bilan munosabatga kirisha olish xususiyatini shakllantirishni xam o'z ichiga oladi. xar bir bola bolalar jamoasiga xo'shila olishi, ular bilan xamkorlikda xarakat qila olishi, ba'zi vaziyatlarda ularga yon bosib, boshqa vaziyatlarda yon bosmaslikka erisha olishi zarur. Ushbu xususiyatlar bolaning maktabdagi yangi sharoitlarga tez moslasha olishini ta'minlab beradi. 6-7 yoshli bolalar o'qishidagi

asosiy qiyinchilik shundaki, ko'pincha bu yoshdagi bolalar o'qituvchini uzox vaqt davomida tinglay olmaydilar, o'quv xarakatlariga uzox vaqt o'z diqqatlarini xarata olmaydilar.

Bunga sabab, faqat, shu yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanmaganligida emas, balki bolaning kattalar bilan muloqotga kirisha olish xususiyatiga xam bog'liq. Chunki, shu xususiyati rivojlangan bolalar erkin muloqotga kirisha oladilar, qiziqtirgan narsalar xaqida so'ray oladilar.

Natijada ularning o'qishga bo'lgan qiziqishlari ortadi va o'qituvchi gapirayotgan narsalarni diqqat bilan uzox vaqt eshita oladilar. Demak, bolaning maktabga tez moslashishi va muvaffaqiyatli o'qishida shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarligining xam axamiyati juda katta.

Bu davrda bolalarda avvalo bilish soxalari, so'ngra esa emosional motivasion yo'nalish bo'yicha ichki shaxsiy xayot boshlanadi.

U yoki bu yo'nalishdagi rivojlanish obrazlilikdan ramzlikkacha bo'lgan bosqichlarni o'taydi. Obrazlilik deyilganda bolalarning turli obrazlarni yaratishi, ularni o'zgartirishi va erkin xarakatga keltirishi, ramzlilik deyilganda esa belgilar tizimi (matematik, lingvistik, mantiqiy va boshqalar) bilan ishlash malakasi tushuniladi.

Maktabgacha yosh davrda ijodkorlik jarayoni boshlanadi. Ijodkorlik layoqati, asosan, bolalarning konstruktorlik o'yinlarida, texnik va badiiy ijodlarida namoyon bo'ladi. Bu davrda maxsus layoqatlar kurtaklarining birlamchi rivojlanishi ko'zga tashlana boshlaydi. Maktabgacha davrda tasavvur, tafakkur va nutk umumlashadi. Bu esa bu yoshdagi bolalarda tafakkur qilish omili sifatida ichki nutq yuzaga kelayotganligidan dalolat beradi. Bilish jarayonlarining sintezi bolaning o'z ona tilini to'liq egallashi asosida yotadi. Bu davrda nutqning shakllanish jarayoni yakunlana boshlaydi. Nutq asosidagi tarbiya jarayonida bolada sodda axloq me'yorlari va qoidalar egallaniladi. Bu me'yor va qoidalar bola axloqini boshqaradi.

Takrorlash va muxokama qilish uchun savollar

1. Bog'cha yoshidagi bolalarning psixologik xususiyatlari.
2. Bog'cha davrida bola shaxsining rivojlanishi shart-sharoitlari.
3. Bog'cha yoshidagi bola faoliyatining psixologik xususiyatlari.
4. Bog'cha yoshdagi bolada xulx motivlarining rivojlanishi va o'ziga baxo berishining shakllanishi.
5. Bog'cha yoshidagi bolada bilish jarayonining rivojlanishi.
6. Bog'cha yoshdagi bolaning maktabdagi ta'limga psixologik tayyorgarligi.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Maktabgacha yosh davri necha yoshlarni o'z ichiga oladi.
A) 3 -7 yosh;
B) 4 -5 yosh;
V) 6 -7 yosh.

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarning eng asosiy xususiyati nima.

- A) Mulokotchanligi;
- B) xarakatchanligi va taklidchanligi;
- V) Tashabbuskorligi.

3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda xarakter xislatlaridan kaysilari faol rivojlana boshlaydi.

- A) Iroda, mustakillik, tashabbuskorlik;
- B) Mas'uliyatlilik, kizikuvchanlik;
- V) Mulokotga kirishuvchanlik.

4. Eng avvalo bola maktabga kaysi jixatdan tayyor bo'lishi kerak.

- A) Akliy jixatdan;
- B) Axlokiy jixatdan;
- V) Jismoniy jixatdan.

5. Bolaning maktabda ta'lim olishga tayyorgarligi kandy xususiyatlarda ifodalanadi.

- A) Bolada o'z xatti - xarakatini boshkarish imkoniyati o'sganligida;
- B) Bola xissiyoti va irodasi rivojlanishidagi darajaning shakllanganligida;
- V) Shaxsning bilish faoliyati va turli psixik sifatlarini o'sishi uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar xajmining bolada shakllanganligida.

6. Maktabgacha yoshdagi bolaning psixik tarakkiyotiga xos xususiyatlar kaysilar.

- A) Luxat boyligining ortishi, diqqat va xotira xajmining kengayishi;
- B) Bolada ikkinchi signal sistemasining jadal rivojlanib borishi va tafakkurning shakllanishi;
- V) Bola rivojlanishiga ta'sir etuvchi yangi ijtimoiy sharoitning kelib chikishi, o'z - o'zini tushunish va baxolashning o'sishi, o'quv faoliyati elementlarinig o'zlashtirilishi.

V BOB. KICHIK MAKTAB YoSHIDAGI BOLALAR PSIXOLOGIIYaSI

5.1. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishi.

5.2. Kichik maktab yoshidagi bolalarning aqliy rivojlanishi.

5.3. O'quv faoliyatining xususiyatlari.

5.4. Boshlanxich sinf o'quvchilar shaxsining shakllanishi.

5.1. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishi

Kichik maktab davri 6-7 yoshdan 9-10 yoshgacha davom etadi. Bu davrda bola, fan asoslarini o'rganish uchun biologik va psixologik jixatdan tayyor bo'ladi. Uning psixikasi bilim olishga yetadigan darajada rivojlanadi. Shu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi, xayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi, tafakkurining yaqqolliigi o'zining qiziquvchanligi, ishonuvchanligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi. Maktab ta'limiga tayyorlanayotgan bolada diqqat nisbatan uzox muddatli va shartli barxaror bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning asosiy faoliyati o'qish xisoblanadi.

Bolaning maktabga borishi, uning psixologik rivojlanishi va shaxsning shakllanishidagi o'rni nig'oyatda katta. Bola o'quv faoliyatida o'qituvchi raxbarligida inson ongining turli funksiyalari mazmunini egallaydi, insoniy an'analar asosida xarakat qilishni o'rganadi, o'z irodasini o'quv maqsadlariga erishish uchun mashx xildiradi. O'quv faoliyati boladan nutq, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkurini kerakli darajada rivojlanishini talab etgan xolda, bola shaxsi rivojlanishi uchun yangi sharoitlarni yaratadi.

Birinchi bor maktabga kelgan bola o'z atrofdagilari bilan psixologik jixatdan yangi munosabat tizimiga o'tadi. U xayotining tubdan o'zgarganini, unga yangi majburiyatlar, nafaqat, xar kuni maktabga borish, balki o'quv faoliyati talablariga bo'ysunish xam yuklatilganligini xis eta boshlaydi. Oila a'zolarining bola o'quv faoliyati, yutuqlari bilan qiziqayotganligi, shuningdek, uni nazorat qilayotganligi, unga xilinayotgan yangi muomala, munosabat uning ijtimoiy mavqei o'zgarganligini to'la xis etishiga, o'ziga nisbatan munosabatining o'zgarishiga asos bo'ladi. Kattalar bolalarni amaliy jixatdan o'z vaqtlarini to'g'ri taqsimlash borasida yaxshi o'qish, o'ynash, sayr qilish va boshqa narsalar bilan shuxullanishga o'rgatadilar. Demak, oilada bola u bilan xisoblashadigan, maslaxatlashadigan yangi bir o'rinni egallaydi.

O'quvchining maktabdagi muvaffaqiyati uning keyingi psixik rivoji va shaxsining shakllanishida to'liq ijobiy asos bo'ladi.

Bola insoniy munosabatlar tizimida xam aloxida o'rin egallayotganini, ota-onasi, yaqinlari, atrofdagilari unga yosh boladek emas, balki o'z vazifalari, majburiyatlari bor bo'lgan, o'z faoliyat natijasiga ko'ra xurmatga sazovor bo'lishi mumkin bo'lgan aloxida shaxs sifatida munosabatda bo'ladilar.

Buning natijasida bolaning o'z-o'zidan oilasi, sinfi va boshqa jamoalardagi o'z o'rnini anglay boshlaganini ko'rish mumkin. Bu davrda bolaning "Men shuni xoxlayman" motividan "Men shuni bajarishim kerak" motivi ustunlik qila boshlaydi. Maktabda birinchi sinfga kelgan xar bir o'quvchida psixik zo'riqish kuchayadi. Bu nafaqat uning jismoniy salomatligida, balki xatti-xarakatida xam, ya'ni ma'lum darajada qo'rqo'vni kuchayishi, irodaviy faollikning susayishida namoyon bo'ladi.

Bu davrga kelib bola atrofidagilar bilan o'zaro munosabatda ma'lum bir natijalarga erishgan, o'zi xoxlayotgan narsalarni xamda, o'z oilasida o'zi egallagan o'rnini aniq biladigan bo'ladi. Shuningdek, u o'zini-o'zi boshqarish malakasiga ega bo'ladi, vaziyat va xolatga qarab ish yurita oladi. Bu yoshdagi bolalar xatti-xarakatlari va motivlari ularning o'zlariga beradigan baxolariga qarab "Men yaxshi bolaman" emas, balki bu xatti-xarakatlar o'zgarar ko'z o'ngida qanday namoyon bo'lishiga qarab baxolanishini tushuna boshlaydilar.

5.2. Kichik maktab yoshidagi bolalarning aqliy rivojlanishi

Maktabga kelish arafasida bolaning soʻz boyligi oʻz fikrini bayon eta oladigan darajada ortadi. 6 yoshdagi normal rivojlanayotgan bola oʻz nutqida 3000-7000 soʻzni ishlatadi. Boshlanxich sinf yoshidagi bolalar nutqi asosan ot, fe'l, sifat, son va boxlovchilardan iborat boʻladi. Bu yoshdagi bolalar oʻz nutqlarida qaysi soʻzlarni ishlatgani afzalu, qaysilarini ishlatish mumkin emasligini farqlay oladilar. 6-7 yoshli bola oʻz jumllarini murakkab grammatik tizimda tuza oladi. Bola butun bolalik davrida nutqni jadal ravishda egallab borib, nutqni oʻzlashtirishi ma'lum bir faoliyatga aylana boradi. 7-9 yoshli bolalarning oʻziga xos yana bir xususiyati shundaki ular oʻz fikrlarini bayon etish uchun gina emas, balki oʻz suxbatdoshining diqqatini oʻziga jalb qilish uchun xam gapiradilar.

Bu davrda bolaning yozma nutqi xam shakllana boshlaydi. Yozma nutq jummalarni toʻgʻri tuzish va soʻzlarni toʻgʻri yozishga ma'lum talablar qoʻyilgnsligi bilan xarakterlanadi. Bola soʻzlarni qanday eshitgan boʻlsa, shundayligicha yozilmasligini bilishi, ularni toʻgʻri talaffuz etishga va yozishga oʻrganishi zarur. Yozma nutqni egallash asosida bolalarda turli matnlar xakida ma'lumotlar yuzaga keladi. Bu davrda yozma nutq endigina shakllana boshlaganligi bois, bolada oʻzi yozgan fikrlarni, soʻz va xarflarni nazorat etish malakasi xali rivojlanmagan boʻladi. Lekin unga ijod qilish imkoniyati beriladi. Ushbu mustaqi ijodiy ish maktab yoshidagi oʻquvchilarda berilgan mavzuni anglash, uning mazmunini aniqlash, fikrini bayon etish uchun ma'lumot toʻplash, muxim jixatlarini ajratib olish, reja tuzish, uni ma'lum ketma-ketlikda bayon etish, malakasini yuzaga keltiradi. Jummalarni toʻgʻri tuzish, aynan shu mazmunga mos soʻzlarni topish va ularni toʻgʻri yozish, tinish belgilarini toʻgʻri qoʻyish, oʻz xotalarini topa olish va toʻgʻrilash aqliy rivojlanishning koʻrsatkichlaridan xisoblanadi.

Oʻqish faoliyati kichik maktab yoshidagi oʻquvchining aql-idroki, sezgirligi, kuzatuvchanligi, eslab qolish va esga tushirish imkoniyatlarining rivojlanishi uchun muxim shart-sharoitlar yaratadi, xisoblash malakalarini shakllantiradi. Ta'lim jarayonida ularning bilimlar koʻlami kengayadi, qiziqishlari ortadi, ijodiy izlanish qobiliyati rivojlanadi, ularda tafakkurning faolligi, mustaqiligi ortadi, aqliy imkoniyatini ishga solish vujudga keladi. Mazkur yoshdagi bolalar oʻz idroklarining aniqligi, ravonligi, oʻtkirligi bilan boshqa yosh davrdagi insonlardan keskin farq qiladi. Ular xar bir narsaga berilib, oʻta sinchkovlik bilan qarashlari sababli idrokning muxim xususiyatlarini oʻzlashtirish imkoniyatiga ega boʻladilar.

Birinchi sinfga kelgan bola predmetlarning rangi, shakli va kattaligini, ularni makonda joylashishini bilish bilan, birga ularni taqqoslay oladi. Maktabda muvaffaqiyatli oʻqish uchun bola sensor rivojlanganlik darajasini yuqori boʻlishi juda muxim. Maktab yoshiga kelib, normal rivojlanayotgan bola rasm va suratlar real xayotni aks ettirayotganligini yaxshi tushunadilar. Shuning uchun xam surat va rasmlarda nimalar aks etganini real xayotga taqqoslagan xolda bilishga xarakat qiladilar.

Bola rasmlarda atrof-xayotdagi narsalarni kichiklashtirib tasvirlanganligini anglay biladilar. Bu tasvirlar bolalarda estetik va badiiy didni rivojlantiradi.

Chunki, bola shu rasmlar orqali olam go'zalligini, uning turfa ranglardan iborat ekanligani anglaydi, ajratadi va o'z munosabatini bildiradi. O'quv faoliyati psixik funksiyalarni yuqori rivojlanganlik darajasini talab etadi. Bolaning diqqati, xotira va tasavvuri mustaqil tus ola boshlaydi.

Lekin, odatdagi xolat va vaziyatlarda bolaga o'z psixik funksiyalarini yuqori darajada tashkil etish xali birmuncha murakkablik tuxdiradi.

6-7, 10-11 yoshli bolalar bilish jarayonlaridagi ixtiyoriylik irodaviy zo'rixish asosidagina, bola o'zini atrof-dagilarning talabi yoki shaxsiy xarakterga intilgandagina yuzaga kelishi mumkin.

Boshlanxich sinf o'quvchilarida diqqatni irodaviy zo'r berish bilan boshqarish va vaziyatga moslash imkoniyati yaxshi bo'lmaydi.

Buning asosiy sababi, ularda ixtiyoriy diqqatning kuchsizligi va bexarorligidir. Bolalarda ixtiyorsiz diqqat ko'proq rivojlangan bo'ladi. Boshlanxich sinf o'quvchilarining yaqqolliigi, yorqinligi, jozibadorligi, o'quvchida beixtiyor xis-tuyg'ular uyg'otadi, irodaviy zo'riqishsiz, osongina fan asoslarini egallash imkonini beradi. 1-2 sinf o'quvchilari diqqatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri - uning yetarlicha barxaror emasligidir. Shuning uchun xam ular o'z diqqatlarini muayyan narsalarga qarata olmaydilar va diqqat ob'ektlar ustida uzoq tura olmaydi.

Ta'lim jarayoni kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ixtiyoriy, barqaror, mustaxkam, kuchli, faol ongli diqqatni rivojlantirishga qulay shart-sharoit yaratadi. Bilim olish jarayonida mustaqil aqliy mexnat qilish, misol-masalalar yechish, mashxlar bajarish, takrorlash irodaviy zo'r berish jarayonida ixtiyoriy, ongli diqqat tarkib topadi.

Bu yoshdagi bolada ixtiyoriy diqqatni to'plash, tashkil qilish, uni taqsimlash, ongli ravishda boshqarish uquvi shakllana boshlaydi.

Kichik maktab yoshidaga bola ma'lum darajada o'z faoliyatini o'zi mustaqil rivojlantira oladi. U o'z rejasini, u yoki bu ishni qanday ketma-ketlikda bajarishni so'z bilan ifodalab bera oladi.

Rejalashtirish so'zsiz bolaning diqqatini tashkil eta oladi va rivojlantiradi. Ularda ixtiyorsiz diqqat usgunlik qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalar so'zsiz o'z diqqatlarini aqliy masalalarga xarata oladilar, lekin bu juda katta irodaviy kuchni va yuqori motivasiyalarni tashkil etilishini talab qiladi.

Tafakkurning rivojlanishini kichik maktab yoshidagi bola psixikasining soxlomligida, uning bilish faolligida ko'rish mumkin.

Bolaning qiziquvchanligi, asosan, atrof-olamni bilish, o'rganishga xaratilgan bo'ladi. Bola o'ynab turib, olam sir-sinoatlari, sabab-xodisalari va bog'liqlaridan xabardor bo'lishga intiladi. Masalan, bola o'zi mustaqil ravishda qanday predmetlar suvda cho'kishi, qaysilari esa suzishini tadqiq qila oladi. Bola aqliy munosabatlarda faol bo'lsa, u shunchalik ko'p savol beradi va bu savollar, asosan, xilma-xil bo'ladi. Bolani xor, yomxir qanday yoxishi, xuyosh kechasi xaerda bo'lishi, mashina qanday qilib yurishi, yerdan osmongacha bo'lgan masofani bilish juda qiziqtiradi. Bu ularning "Nima uchun?", "qanday qilib?", "Nima orqali?" kabi savollariga javob olishga xaratilgan bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar asosan o'zlari ko'rib turgan narsa xaqida chuxurrox fikr yurita oladilar. Bu yoshdagi bolalar tafakkurining asosiy turi obrazli tafakkurdir.

6-10 yoshli bola mantiqiy fikrlay oladi, lekin, bu yosh asosan ko'rganlariga tayanib, ta'lim olishga senzitiv bo'lgan davr xisoblanadi, Aqliy rivojlanish ijtimoiy omillar bilan belgilanadi-individ ijtimoiy munosabatlar bilan o'zgaradi. Bolaning maktabda muntazam ravishda o'qishga o'tishi uning atrof-xayotdagi narsa-xodisalarga nisbatan fikrini va munosabatlarini o'zgarishiga olib keladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning tafakkuri mantiqiy fikrlash, muloxaza yuritish, xukm va xulosa chiqarish, taqqoslash tahlil qilishning turli usullarini bo'llashdek o'ziga xos xususiyatlari bilan maktabgacha yoshdagi bolalar va o'smirlardan farq qiladi.

Ta'lim jarayonida tafakkur operasialariga, mustaqi fikrlashga o'rgatish kichik maktab yoshdagi o'quvchilarni kamol toptirishning garovidir.

Dars jarayonida o'qituvchi turli vaziyatlarni tasavvur qilishni so'raydi. Bu xolat, albatta, biron-bir yordamchi qurollar-predmetlar, maketlar, sxemalar bo'lgan taqdiridagina o'quvchi tasavvurini rivojlantirishi mumkin. Aks xolda bu yoshdagi bolalar mustaqi tasavvur xarakterlari qilishga qiynaladilar.

Psixolog Piaje tadqiqotlarida 6-7 yoshli bolalardan turli xil balandlikdagi idishlardagi suv miqdorini belgilash so'ralgan. Bolalar suv miqdorini ,bir-biri bilan teng bo'lgan idishlarda ko'rganlaridan so'nggina 'o'z javoblari noto'g'riligini bilganlar. Kichik maktab davrida tasavvur asosan bolalar rasm chizayotganlarida, shuningdek ertak va hikoyalar to'xiyotganlarida rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar tasavvuri juda keng va xilma-xil bo'ladi. Ayrim o'quvchilar real borlixni tasavvur etsalar, boshqalari esa fantastik obraz va vaziyatlarni tasavvur etadilar. Shu bois kichik maktab yoshidagi bolalarni realistlar va fantazyorlarga ajratish mumkin. Bolalar ko'pincha o'zlariga ma'lum siymolar, syujetlardan foydalangan xolda yangi obrazlarni tasavvur etadilar, yaratadilar, Bu tasavvurlar zamirida ularning qo'rquvini yengishi, do'st topishi, xursandchilik xislari yotadi. Bundan tashqari tasavvur terapevtik natija olib keluvchi faoliyat sifatida xam namoyon bo'lishi mumkin. Bola real xayotda qiyinchiliklarga duch kelib, ulardan chixib keta olmagan xolatda ko'pincha xayolga beriladi. Masalan, mexribonlik uyida tarbiyalanayotgan bola o'zining xamma xavas qiladigan oilasi, uyi bo'lishini, bu uyga o'xrilar kelib xolsa, u qaxramonlik qilishini tasavvur qiladi. o'z tasavvurida yaxshi yoki yomon xolatlarni boshidan kechirgan bola o'zining kelgusi xatti-xarakterlari motivasiyasi uchun zamin tayyorlaydi. Kattalarga nisbatan tasavurning bolalar xayotida axamiyati juda katga. Bola tasavvur qilib atrof-xayotni chuqurroq bila boshlaydi, o'z-o'zining shaxsiy tajribasidan tasavvur yordamida chetga chiqa oladi, ijodiy layoqati rivojlanadi, shaxsiy xususiyatlarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Bolaning xayoli tevarak-atrof taassurotlari, tasviriy san'at asarlarini yetarli darajada aks ettirishda vujudga keladi. Siymolar, shartli belgilar, tabiat manzaralari jamlanib, o'quvchilarda xayol paydo bo'ladi.

O'quv faoliyati boladan berilgan o'quv materiallarini esda saqlab qolishni talab etadi, o'qituvchi o'quvchisiga nimalarni eslab qolishi zarurligi xaqida ko'rsatmalar beradi. O'quvchi nimani eslab qolishi kerakligini takrorlaydi, uni tushunib olishga xarakat qiladi. Lekin bu yoshda ixtiyorsiz xotira, shubxasiz, ustunlik qiladi. Bolaning xotirasida saqlab qolishini asosan uning ishga bo'lgan qiziqishi belgilab beradi. O'quv materialini tushunish, eslab qolishning asosiy sharti xisoblanadi.

5.3. O'quv faoliyatining xususiyatlari

Kichik maktab yoshidagi bola o'qituvchisi bilan yaxshi emosional munosabatda bo'ladi. Shu davrgacha bevosita kattalar raxbarligida u yoki bu axborotlarni o'zlashtirib kelgan bo'lsa, endi o'z xoxish irodasi bilan zarur ma'lumotlar to'plashga, o'z oldiga aniq maqsad va vazifa xo'yishga xarakat qiladi.

Bolaning ana shu faolligi xotirasining muayayn darajada rivojlanganligini bildiradi. Oxilona tashkil qilingan ta'lim jarayoni mazkur yoshdagi bolalarning tafakkurini jadal rivojlantiradi. Bu yoshdagi bola boshqa davrlarga nisbatan ko'proq narsani o'zlashtiradi. Maktab ta'limi o'quvchining turmush tarzini, ijtimoiy mavqeini, sinf jamoasi va oila muxitidagi o'rnini o'zgartiradi. Uning vazifasi o'qishdan, bilim olish, ko'nikma va malakalarni egallash, o'zlashtirishdan iborat bo'lib qoladi.

Kichik maktab yoshidagi bolaning muxim xususiyatlaridan biri, unda o'ziga xos extiyojlarning mavjudligidir. Bu extiyojlar o'z moxiyatiga ko'ra faqat muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga qaratilmay, balki o'quvchilik istagini aks ettirishdan xam iboratdir. Shu extiyojlar asosida bolaning o'z portfeliga, shaxsiy o'quv qurollariga, dars tayyorlash stoliga, kitob qo'yish javoniga ega bo'lish, kattalardek xar kuni maktabga borish istagi yotadi.

Maktabga birinchi bor kelgan bola o'z faoliyatining tub moxiyati va vazifasini to'la tushunib yetmaydi, balki xamma maktabga borishi kerak deb biladi. Kattalarning ko'rsatmalariga amal qilib tirishqoqlik bilan mashxulotlarga kirishib ketadi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, shodiyona laxzalarning taassuroti kamayishi bilan maktabning tashqi belgilari o'z axamiyatini yo'qota boradi va bola o'qishni kundalik aqliy mexnat ekanligini anglaydi. Shunda bola aqliy mexnat ko'nikmasiga ega bo'lmasa uning o'qishdan ko'ngli soviydi, unda umidsizlik xissi vujudga keladi, o'qituvchi esa bunday xolning oldini olish uchun bolaga ta'limning o'yindan farqi, qiziqarliligi xaqida ma'lumotlar berishi va uni shu faoliyatga tayyorlashi kerak. Ta'limning mazmuni o'quvchining bilimlarni egallashga qiziqishi, o'z aqliy mexnati natijasidan qanoatlanish xissi bilan uzviy bog'liqdir. Bu xis o'qituvchining rag'batlantirishi bilan yuzaga keladi va o'quvchida samaraliroq ishlash mayili, istak va ishtiyoqini shakllantiradi. Bolada paydo bo'lgan faxrlanish, o'z kuchiga ishonch xislari bilimlarni o'zlashtirish va malakalarni rivojlanishiga xizmat qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarni o'qitish jarayoni, o'quv faoliyatining asosiy komponentlari: o'quv vaziyatlari, o'quv xarakatlari, nazorat qilish va baxolash bilan (V.V.Davidov bo'yicha) tanishtirishdan boshlanadi. Bu borada barcha predmetli xarakatlar aqliy rivojlantirishga qulay bo'lgan sharoitda amalga oshirilishi juda muxim. Agar bola o'quv xarakatlarini noto'g'ri bajarsa, bu uning o'quv xarakatlarini yo nazorat va baxolash bilan bog'liq xarakatlarni bilmasligi, yoki ularni yaxshi egallamaganligidan bo'lishi mumkin. Bolaning mustaqi ravishda bajargan xarakatlari natijalarini o'z xatti-xarakatlarining xususiyatlari bilan taxxoslay olishlari unda o'z-o'zini nazorat etish layoqati ma'lum darajada shakllanganidan dalolat beradi.

O'quvchilar o'quv faoliyatini jamoa faoliyati sifatida tashkil etilishiga ko'p vaqt unchalik e'tibor berilmadi. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni individual jarayon deb xisoblangan. Buning natijasida pedagogik psixologiyada o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va mustaqil faoliyati ishning individual shakllaridagina ro'yobga chiqishi mumkin deb xisoblangan. Lekin so'nggi yillarda sobix ittifoq davlatlarida, shuningdek, Polsha, Germaniya kabi mamlakatlardagi ilg'or o'qituvchilarning ishlarida guruxiy bilish faoliyati xar bir o'quvchiga darsda maksimal faollik va mustaqilikni ta'minlanishi zarurligi tasdxlangan. So'nggi yillardagi olib borilgan tadqiqotlar tafakkur mustaqiligini faoliyat sifatida an'anaviy tushunishga jiddiy tuzatishlar kiritdi. O'quvchilarning o'zaro nazorati va javobgarligiga asoslangan guruxiy o'quv faoliyati tafakkur mustaqiligini rivojlanishi uchun qulay sharoitlar yaratishi aniqlangan.

Taniqli pedagog va psixologlarning ilmiy asarlarida o'quvchining o'quv faoliyatidagi mustaqiligi uchun shart - sharoitlarni yaratish nixoyatda axamiyatli ekanligi xaqida fikrlar mavjud. Shunday shart - sharoitlardan biri boshlanxich davrda o'quv faoliyatini jamoaviy faoliyat sifatida tashkil yetilishidir. Quyidagi belgilar mavjud bo'lganda taqdirdagina ishni jamoaviy deb xisoblash mumkin.

1. O'qituvchi tomonidan berilgan o'quv vazifasi yoki aloxida bir mikrogruppa tomonidan baravar bajarish xabul xilinsa.
2. Vazifalarni o'zaro taqsimlagan xolda birgalikda biron-bir ish bajarilsa.
3. O'zaro nazorat va ma'suliyat mavjudligi.
4. Ishlarni taqsimlashni tashkil etish va uning kechishini o'quvchilarning o'zlari nazorat etishlari.

Frontal ishda (ma'ruza xikoya qilib berish , frontal so'rovnomalar va x.k...) bunda o'qituvchi butun sinfga teng ravishda ta'sir ko'rsatishga xarakat qiladi. Bunday xolatda o'quvchi bilan muloqot o'qituvchining tashabbusi bilan, lekin juda kam mixdorda amalga oshiriladi. Individual ishda (darslik bilan mustaqil ishlash, misol , masala yechish, mashxlarni bajarish va x.k...) o'qituvchi bilan to'g'ridan to'g'ri muloqot yo'x. Bunday xolda ko'pincha o'quvchi - o'quvchi, ya'ni sinfdoshi bilan muloqotga yo'l xo'yilmaydi yoki cheklanadi. Shunday qilib, bugungi kunda dars ta'lim jarayonida o'quvchilarning jamoaviy muloqoti imkonyatlaridan yetarli foydalanilmaydi. Dars o'quvchining to'liq mustaqiligi va faolligini rivojlantirishda katta imkoniyatga egadir. O'quvchilar asta sekinlik bilan o'quv faoliyatining sub'ekti sifatida yangi imkoniyatlarini o'zlari uchun ochib boradilar. Bu jarayonda o'quvchi o'z faoliyati samaralirox bo'lishi uchun o'z-o'zini nazorat etishga yo'naltirishga xarakat qiladi. O'quv vaziyatlarida bolalar ayrim turdagi masalalarni yechish yo'llari bilan tanishadilar va ularni egallagan xaxoti aniq bir masalalarni yechishda amaliy foydalanadilar. O'quv faoliyatida nazorat va o'z-o'zini nazorat etish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv xarakatlarini mustaqil rejalashtirishi va bajarishni shakllanishida juda muximdir. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, boshlanxich sinf o'quvchilarining masalalarni yechishdagi ayrim yo'l va tushunchalarni yetarlicha egallamaganligi bu tushuncha va yo'llarni shakllantirishda bolalar barcha kerakli o'quv, xarakatlarini bajarishga o'rgatilmaganligining natijasidir. Bolalar tafakkuri va nutqining rivojlanishida ovoz chiqarib muloxaza yuritishning va bu uslubdan o'quv jarayonida foydalanishning axamiyati katta. Ovoz chiqarib muloxaza yuritish va o'z

yechimini asoslab berish aqliy sifatlarni o'sishiga xizmat qilib, kishi o'z muloxazalari va xatti-xarakterini tahlil etishi va anglashini rivojlantiradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda aqliy va o'quv materialini o'zlashtirish imkoniyatlari ancha yuqori xisoblanadi. To'g'ri tashkil etilgan ta'limda bu yoshdagi bolalar o'rta maktab dasturida ko'rsatilgan bilimlarga nisbatan ko'proq bilimlarni tushunishlari va o'zlashtirishlari mumkin. Kichik maktab yoshidagi bolalarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, shu davrdan boshlab, o'quv materialini o'zlashtirmaslikning dastlabki belgilari ko'zga tashlanadi. Kichik maktab yoshida past o'zlashtirish sabablari va o'qishidagi qiyinchiliklar quyidagilar bilan bog'liqdir:

- 1) bilish jarayonlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi;
- 2) erkin va mustaqil xarakter qilish darajasining pastligi;
- 3) motivatsion soxalarining yetarli rivojlanmaganligi;
- 4) oila tarbiyasidagi, oilaviy munosabatlardagi kamchiliklar;
- 5) maktab ta'limi va tarbiyasidagi kamchiliklar;
- 6) o'zaro muloqot va munosabatdagi kamchiliklar;

7) shaxs xususiyatlardagi oxishishlar. Kichik maktab yoshidagi bolalar o'qishidagi xiyoinchiliklar bola shaxsining barcha shaxsiy, bilish, motivatsion va xisiiy va irodaviy soxalarda aks etadi. Bu qiyinchiliklar o'zaro bir-biri bilan bog'liq. Bir qiyinchilikni bartaraf etilishi ikkinchi qiyinchilikni xam kamayishiga olib keladi. N.S. Leytes muloxazalariga ko'ra inson yoshi ulxaygan sari aqliy rivojlanish darajasi birmuncha ko'tarilishi, uxuvchanlik xususiyati esa birmuncha pasayadi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning uxuvchanligi, albatta, o'smir va o'spirinlarga nisbatan yuqori, lekin o'smir va o'spirinlarning aqliy rivojlanganligi boshlangich sinf o'quvchilariga nisbatan yuqoridir. O'qituvchining munosabat uslubi o'quvchining faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi faolligining asosan uch xil ko'rinishi mavjud bo'lib, bular: jismoniy, psixik va ijtimoiy faollikdir.

O'qituvchining dars jarayonida xar bir o'quvchiga ta'sir ko'rsatishi uchun qulay imkoniyati bor. O'quv faoliyatining boshlanishi jarayonida bolaning kattalar va tengdoshlari bilan qiladigan muomala-munosabatlari yangicha tus ola boshlaydi. "Bola-katta" munosabati "bola-ota-ona" munosabatidan tashqarida yuzaga keladi. Chunki, o'qituvchi bolaga ota-onaga nisbatan ko'proq ravishda normativ talablar xo'yadi. Birinchi bor maktabga kelgan bola xali o'zini to'liq anglashi va o'z xatti-xarakterlarini aniq bilishi qiyin. Faqat o'qituvchigina bolaga me'yorlar xo'yishi, ularning xatti-xarakterlarini baxolashi, o'z xatti-xarakterlarini boshqalar bilan moslashtirishga sharoit yaratishi mumkin. Boshlanxich sinfda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan xo'yiladigan yangi shartlarni xabul qiladilar va ularning qoidalariga to'la amal qilishga xarakter qiladilar.

Bola uchun o'qituvchi uning psixologik xolatini belgilab beruvchi asosiy figura xisoblanib, bu xolat uning nafaqat sinfdagi, balki, umuman tengdoshlari bilan bo'ladigan munosabatiga, bu munosabat esa o'z-o'zidan oilasidagi munosabatlariga xam ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, bu munosabatlar uning o'quv faoliyati muvaffaqiyatini xam belgilab beradi. O'qituvchining o'quvchilarga ta'sir ko'rsatishi va munosabatining quyidagi uslublari mavjud.

Avtoritar uslub: bu qattiqbo'llik bo'lib, bunda o'qituvchi o'quvchilarini so'zsiz o'ziga bo'ysunishlarini talab etadi. Lekin, nima uchun xatixbo'llix qilayotganini yoki

o'quvchilariga nima uchun o'zlarini shunday tutishlari lozimligini tushuntirib bermaydi, shuningdek, o'quvchilarni o'z xatti-xarakatlarini mustaqil boshqarishga xam o'rgatmaydi, o'qituvchi dars davomida o'quvchilaridan jim o'tirishini, savollarga doimo bo'l ko'tarib, o'qituvchining ruxsati bilan javob berishini, o'qituvchining ko'rsatmalarini so'zsiz bajarishini talab etadi.

Bunday pedagoglar o'quvchilarning qiziqishlari asosida emas, balki asosan o'quv rejasi asosida dars o'tadilar. Dars davomida xam baxs-munozara uchun deyarli imkoniyat yaratilmagan xolda asosan o'qituvchining fikri singdiriladi. O'quvchilari bilan muomala munosabatda xam ularning individual psixologik xususiyatlari, jumladan, nerv tizimining xo'zخالuvchanlik darajasini xam e'tiborga olmaydilar. Bu uslub o'qituvchini sinfdan, o'quvchidan uzoxlashtiradi.

Emosional sovuxlik sinfdan intizomli o'quvchida yakkalanish, xavotirlik, ximoya xilinmaganlik xissini xam yuzaga keltiradi. Bu uslub sinfdan yuqori o'zlashtirish ko'rsatkichini berishi, lekin bu o'zlashtirish, asosan, xotira sababli bo'lib, lekin mustaqil tafakkur, ijodkorlik, xozirjavoblik kabi xususiyatlarni rivojlanishdan ortda qolishiga sabab bo'ladi, unda doimiy xavotirlik o'ziga nisbatan ishonchsizlikni keltirib chiqaradi.

Avtoritar uslubdagi o'qituvchining o'quvchilari o'qituvchi sinfdan bo'lmagan vaqtlarda o'z-o'zini boshqarish malakasi bo'lmaganligi uchun xam intizomga mutlaqo bo'ysunmaydilar. Bu, asosan, to'polonda namoyon bo'ladi. Bu uslub o'qituvchining mustaxkam irodasini ko'rsatadi, lekin bu irodada natijasida o'quvchida "ustozim meni yaxshi ko'radi" degan fikri emas, balki qo'rquvni xissi mavjud bo'ladi.

Demokratik uslub o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida do'stona munosabat o'rnatilishiga asos bo'ladi. Darsdagi intizom majburiy emas, balki muvafaxxiyatga erishish garovi sifatida bolalar ijobiy emosiyani, o'ziga ishonch, o'z muvafaxxiyati, yutuklaridan xuvonishi, do'stlari bilan faoliyatda xamkorlik xissini beradi. Demokratik uslub bolalarni birlashtiradi. Shu bilan birga o'zining faoliyati natijalariga qiziqish uyxotgan xolda, o'zi uchun o'zi xarakat qilishi lozimligini anglatadi, o'zini-o'zi boshqarishga, o'z xatti-xarakatini o'zi nazorat qilishga o'rgatadi. xar bir ishga mas'uliyat bilan yondoshish xissi o'qituvchining shu yoshdagi bolalar bilan demokratik muomala munosabati asosidagina shakllanadi.

Liberal uslub kasbiy layoqati yo'x bo'lgan o'qituvchilarga xos bo'lgan uslubdir. Bunday o'qituvchi dars jarayonini yaxshi tashkil eta olmaydi. Bunday darslarda xar bir bola o'z tarbiyalanganlik darajasiga qarab o'zini tutadi. Bola o'z majburiyatlarini yaxshi xis xilmaydi. Muomala munosabatdagi liberal uslub psixologiya va pedagogika fanlariga mutlaqo zid uslub xisoblanib, bolalar shaxsini shakllantirish va tarbiyalash jarayonida bu usulni bo'llab bo'lmaydi.

Shunday qilib, boshlanxich sinf o'quvchilari bilan muomala-munosabatdagi imperativ uslub, asosan, ma'lum bir chegaralarga asoslangan xolda bola shaxsi rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Demokratik uslub o'qituvchidan muomala-munosabatda juda katta kasbiy maxoratni talab etgan xolda, bola shaxsining ijobiy tomonlarini rivojlantiruvchi yagona uslub xisoblanadi. Liberal uslub esa o'quvchini emosional zo'rixtirmaydi, lekin uning shaxsi rivojiga xam samarali ta'sir ko'rsatmaydi.

Jismoniy faollik - soxlom organizmning xarakat qilishga bo'lgan turli mavjud to'sixlarni yengishdagi tabiiy extiyojidir. Bu yoshdagi bolalar nig'oyatda serxarakat bo'ladi. Bu jismoniy xarakat bolaning atrofda narsalarga qiziqish bilan xarayotganligi, ularni o'rganishga xarakat qilayotgani bilan xam bog'liqdir. Bolaning jismoniy va psixik faolligi o'zaro bog'liqdir. Chunki, psixik soxlom bola xarakatchan bo'ladi, charchagan, sixilgan bola esa deyarli xech narsa bilan qiziqmaydi. Psixik faollik - bu normal rivojlanayotgan bolaning atrof olamdagi predmetlarni, insoniy munosabatlarni bilishga nisbatan qiziqishdir.

Psixik faollik deganda, bolani o'zini bilishga nisbatan extiyoji xam tushuniladi. Maktabga birinchi bor kelgan bolada qator qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ularga, avvalo, bir qancha maktab qoidalariga bo'ysunishi qiyin kechadi. Boshlanxich sinf o'quvchisi uchun eng qiyin qoida bu dars vaqtida jim o'tirishdir. O'qituvchilar o'quvchilarning doimo jim o'tirishiga xarakat qilishadi, lekin kamxarakatli, passiv, xuvvati kam bo'lgan o'quvchigina dars jarayonida uzox vaqt jim o'tira oladi. O'quvchini qanday qilib maktab qoidalariga bo'ysunishga o'rgatish mumkinx Bu borada o'qituvchining o'quvchilari bilan qiladigan muomala-munosabat uslubining axamiyati juda katta. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning muxim xususiyatlaridan biri ulardagi o'qituvchiga ishonch xissi bo'lib, bunda o'qituvchining o'quvchiga ta'sir ko'rsatish imkoniyati juda kattadir. Bola o'qituvchini aql soxibi, ziyrak, sezgir, mexribon inson deb biladi. O'qituvchining obro'si oldida ota-onalar, oilaning boshqa a'zolari, xarindosh uruxlarining nufuzi keskin kamayadi. Shu sababli, bolalar o'qituvchining xar bir so'zini qonun sifatida xabul qiladilar. Demak, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar rivojida yetakchi bo'lgan o'quv faoliyati o'qituvchi shaxsi va o'quvchi bilan munosabat uslubining axamiyati juda kattadir.

5.4. Boshlangich sinf o'quvchilar shaxsining shakllanishi

O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchi uchun nafaqat bilish jarayonlarining yuqori darajada rivojlanishi, balki shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish uchun xam imkoniyat yaratadi. Yetakchi bo'lgan o'quv faoliyatidan tashqari boshqa faoliyatlar o'yin, muloqot va mexnat faoliyati xam o'quvchi shaxsi rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bu faoliyatlar asosida muvaffaqiyatga erishish motivlari bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy xususiyatlar tarkib topa boshlaydi. O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi bolalarda o'qishda ma'lum yutuxlarga erishish extiyojini qondirishga, shuningdek, tengdoshlari orasida o'z o'rniga ega bo'lishiga imkoniyat xam yaratadi. Aynan ana shu o'rin yoki mavxega erishish uchun xam bola yaxshi o'qishga xarakat qilishi mumkin. Bu yoshdagi bolalar doimiy ravishda o'zlari erishgan muvaffaqiyatini boshqa tengdoshlari muvaffaqiyati bilan solishtiradilar. Ular uchun doimo birinchi bo'lish nig'oyatda muxim. Kichik maktab davrida bolalardagi musobaxaga kirishish motivi tabiiy psixologik extiyoj xisoblanib, bu motiv ularga kuchli emosional zo'rixishni beradi. Bu xususiyatlar aslida Bog'cha davridan boshlab yuzaga kela boshlaydi va kichik maktab davrida, shuningdek o'smirlik davrida xam yakkol ko'zga tashlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar kattalarning u xaqidagi fikr va

bergan baxolariga qarab, o'zlariga o'zlari baxo beradilar. Shuningdek o'quvchining o'ziga-o'zi beradigan baxosi, turli faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlariga xam bog'liq.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'z-o'ziga beradigan baxolari turlicha - yuqori, adekvat - mos yoki past bo'lishi mumkin. Bu yoshdagi bolalarda mavjud bo'lgan ishonuvchanlik, ochixlik, tashxi ta'sirlarga beriluvchanlik, itoatkorlik kabi xususiyatlari ularni shaxs sifatida shakllantirish uchun yaxshi imkoniyat yaratadi. Kichik maktab davrini bolaning turli faoliyatlarda muvaffaqiyatga erishishini belgilab beruvchi asosiy, shaxsiy xususiyatlarni yuzaga kelish va mustaxkamlash davri deb xisoblash mumkin. Bu davrda muvaffaqiyatga erishish motivlari tarkib topishi bilan bir qatorda, mexnatsevarlik va mustaqilik kabi sifatlar rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda mexnatsevarlik, asosan, o'qish va mexnat faoliyatida rivojlanadi va mustaxkamlanadi. Mexnatsevarlik bolada o'zi qilayotgan mexnati unga zavx bergan taqdirdagina yuzaga keladi.

Bu davrda mustaqilikning poydevori yuzaga kelib, o'quv vazifalarini mustaqi bajarish layoqati yuzaga keladi. Kichik maktab davrida boshqarishdan o'z-o'zini boshqarishga o'tishi nixoyatda muximdir.

Mustaqilikka moyillikning rivojlanishi ikki yo'nalish asosida amalga oshiriladi.

1. Mustaqilikning shaxs xislati sifatida vujudga kelishi ijtimoiy muxitga bog'liq. Bu bog'liqlik mustaqilikka bo'lgan extiyojni qondirish imkoniyatlari soxasida va xadriyatlarda ifodalangan mustaqilik mazmuni xarakterida ifodalanali.

2. Mustaqilikning shaxs xislati sifatida shakllanishida individual xususiyatlar, shaxs yashaydigan va mexnat qiladigan jamoada vujudga kelgan munosabatlarga xamda shaxsning xobilyatlariga, uning faolligiga bog'liq bo'ladi.

Bolada mustaqilik xususiyatining shakllanishi asosan kattalarga bog'liq. Agar bola xaddan ziyod ishonuvchan, itoatkor, ochix, xususiyatli bo'lsa, unda asta-sekinlik bilan bo'ysunuvchanlik, tobelik xususiyati mustaxkamlana boradi. Biroq bolani vaqqli mustaqilikka undash, unda ba'zi salbiy xislatlarning shakllanishiga xam olib kelishi mumkin, chunki xayotiy tajribalarini, asosan, kimlargadir taqlid xilgan xolda o'zlashtiradi. Mustaqilikni shakllantirish uchun bolaga mustaqi bajaradigan ishlarni ko'proq topshirish va unga ishonch bildirish nig'oyatda muximdir. Shuningdek, shunday bir ijtimoiy psixologik muxit yaratish kerakki, unda bolaga biron bir mas'ul vazifani mustaqi bajarishni topshirish, bu ishni bajarish jarayonida bola o'zini tengdoshlari, kattalar va boshqa odamlarning lideri deb xis xilsin. Ana shu xis bolada mustaqi bo'lishga undovchi motivlarni yuzaga keltiradi.

7-11 yoshli bolalar o'zlarining individual xususiyatlarini anglay boshlaydilar. Bolaning o'z-o'zini anglashi xam jadal rivojlana boradi va mustaxkamlana boshlaydi. Bu davrda bolalar o'zlarining ismlariga yanada ko'proq axamiyat bera boshlaydilar va ularning ismlari tengdoshlari va atrofdagilari tomonidan ijobiy xabul xilinishiga xarakat qiladilar. Bolani o'zining tashxi ko'rinishi va gavda tuzilishiga beradigan baxosi xam o'z-o'zini anglashida axamiyati juda katta. Kichik maktab davrining oxiriga borib bolalar, aynixsa, xizlar o'zlarining yuz-tuzilishlariga aloxida e'tibor bera boshlaydilar. Kichik maktab yoshidagi o'quvchining o'quv faoliyati jarayonida o'zidagi xulx-atvorni va faoliyatni o'zi tomonidan muvofiqlashtirish xobilyati rivojlanadi, ongli ravishda bir fikrga kela olish xobilyati rivojlanadi, o'z faoliyatini o'zi uyushtirishga xamda bilim olish jarayoniga bo'lgan qiziqishining xaror topishiga

yordam beradi, o'quvchi xulx-atvorining motivlashtirishi xam o'zgaradi. Bunda do'stlari va jamoaning fikrlari asosiy motivlar bo'lib qoladi. Axloqiy xis-tuygular va shaxsning irodaviy xususiyatlari xam shakllanadi.

5-6 yoshlarda ko'zga tashlangan bolalarning xususiyatlari kichik maktab yillari davomida rivojlanadi va mustaxkamlanadi. O'smirlik davrining boshlariga kelib, juda ko'pgina shaxsiy fazilatlar shakllanib bo'ladi. Bolalarning individualliklari ularning bilish jarayonida xam ko'rinadi. Bu davrda bolalarning bilimlari kengayadi va chuxurlashadi, ko'nikma va malakalari takomillashadi.

3-4 sinflarga borib, aksariyat bolalarda umumiy va maxsus layoqatlar ko'zga tashlanadi. Kichik maktab davrida xayot uchun nig'oyatda axamiyatli bo'lgan muvaffaqiyatga erishish motivi mustaxkamlanadi, bu esa o'z-o'zidan boshqa layoqatlarni jadal rivojlanishiga olib keladi. Bu yoshdagi bolalarda idrok, diqqat, xotira, tafakkur va nutq to'liq shakllanib bo'lgani uchun xam ularga ta'lim berishda kattalarga qo'llaniladigan uslublardan xam foydalanish mumkin. Kichik maktab yoshidagi bolalar shaxsi rivojlanishiga ularning atrofidagi odamlar, ota-onasi va ayniqsa o'qituvchi bilan bo'ladigan munosabati katta ta'sir ko'rsatadi. 3-4 sinflarga borib bola uchun uning o'rtoxlari bilan munosabatining xam axamiyati ortadi. Bu munosabatlardan kattalar ta'lim-tarbiya maqsadlarida foydalanishlari mumkin. Bu yoshdagi bolalar soatlab yolxiz xolda sevimli mashxulotlari bilan shuxullanishlari mumkin va shu asosda ularda mexnatsevarlik va mustaqilik fazilatlarini shakllanadi.

Takrorlash va muxokama qilish uchun savollar:

1. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari.
2. Maktabga ijgimoiy-psixologik moslashuv yo'llari qandayx
3. Bolalar intellektual rivojlanishida kichik maktab davrining axamiyati.
4. O'quv jarayoni davomida yuzaga keladigan muammolar.
5. Kichik maktab davridagi bolalar shaxsi rivojida yuzaga keladigan yangilanishlar.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Kichik maktab yoshi davri necha yoshlarni o'z ichiga oladi.
A) 6 -7 yosh;
B) 9 - 10 yosh;
V) 6 - 10 yosh.
2. Kichik maktab yoshida yuzaga keladigan yangi o'zgarishlar nimalardan iborat.
A) Erkinlik, ish - xarakat va fikrlarning ichki rejasi,
B) Erkinlik, refleksiya va katta bo'lganligini xis etish;
V) Erkinlik, tankidiylik, o'z fikrlarining xakkoniyligini asoslab bera olish.
3. Kichik maktab yoshi davrida yetakchi faoliyat kaysi.

- A) Predmetli faoliyat;
- B) O'yin va mexnat faoliyati;
- V) O'kish faoliyati.

4. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishida ta'limning rolini aniklang.

- A) Jamoa shakldagi mulokot va faoliyatning shakllanishi;
- B) Kuzatuvchanlik, ixtiyoriy diqqat, ijodiy xayol, mavxum tafakkurning shakllanishi;
- V) Bilish jarayonlarining rivojlanishi, ta'lim olishdagi muammolarni yechishda tafakkur jarayonining shakllanishi.

5. Kichik maktab yoshidagi bolalarning tarakkiyoti nimalardan iborat.

- A) O'z "men"ini va o'z psixologik xususiyatlarini anglay boshlaydi;
- B) Axlok normalari va xulk - atvor koidalarini egallaydi;
- V) O'z- o'zini tarbiyalash elementlari yuzaga keladi, mustakillikka erishishga intiladi, o'zining shaxsiy xissiyotlarini bilish extiyojlari paydo bo'ladi.

6. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda nima orqali ta'limga bo'lgan munosabat yanada faol namoyon bo'ladi.

- A) Dunyokarash orqali;
- B) Kizikish orqali;
- V) xobiliyat orqali.

VI BOB. O'SMIRLIK DAVRI PSIXOLOGIIYaSI

6.1.O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari.

6.2.O'smirlarning intellektual rivojlanishi.

6.3.O'smirlik davrida shaxsning shakllanishi.

6.4.O'smirlik davrida yangi xislatlarning paydo bo'lishi.

6.1. O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari

O'smirlik 10-11 yoshlardan 14-15 yoshlargacha bo'lgan davrni tashkil etadi. Aksariyat o'quvchilarda o'smirlik yoshiga o'tish, asosan, 5-sinflardan boshlanadi. "Endi o'smir bola emas, biroq katta xam emas" - ayni shu ta'rif o'smirlik davrining muxim xarakterini bildiradi. Bu yoshda o'smir rivojida keskin o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi. Bu o'zgarishlar fiziologik xamda psixologik o'zgarishlardir. Fiziologik o'zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bu bilan bog'liq ravishda tanadagi barcha a'zolarining mukammal rivojlanishi va o'sishi, xujayra va organizm tuzilmalarining xaytadan shakllana boshlashida namoyon bo'ladi.

Organizmdagi o'zgarishlar bevosita o'smir endokrin sistemasining o'zgarishlari bilan bog'liqdir. Bu davrda ichki sekresiya bezlaridan biri gipofiz bezining funksiyasi faollashadi. Uning faoliyati organizm to'ximalarining o'sishi va muxim ichki sekresiya bezlarining (xalxonsimon bez, buyrak usti bezi va jinsiy

bezlar) ishlashini kuchaytiradi. Natijada bo'y o'sishi tezlashadi, jinsiy baloxatga yetish (jinsiy organlarning rivojlanishi, ikkilamchi jinsiy bezlarning paydo bo'lishi) amalga oshadi.

O'smirlar o'zlarini kattalardek tutishga xarakat qiladilar. Ular o'zlarining layoqat, xobiliyat va imkoniyatlarini ma'lum darajada o'rtoxlari va o'qituvchilariga ko'rsatishga intiladilar. Bu xolatni oddiy kuzatish yo'li bilan xam osongina ko'rish mumkin. O'smirlik yoshiga xos bo'lgan psixologik xususiyatlarni o'rgana turib, o'smirlar shaxsining shakllanib, rivojlanib, kamolotga erishish yo'llarini va unga ta'sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarning bevosita ta'sirini tushunish mumkin. Bu davrda o'smir baxtli bolalik bilan xayrlashgan, lekin kattalar xayotida xali o'z o'rnini topa olmagan xolatda bo'ladi. O'smirlik davri "o'tish davri", "krizis davr", "qiyin davr" kabi nomlarni olgan psixologik ko'rinishlari bilan xarakterlanadi. Chunki, bu yoshdagi o'smirlarning xatti-xarakatida muxobil, yangi sharoitlarda o'z o'rnini topa olmaganligidan psixik portlash xollari xam kuzatiladi. O'z davrida L.S. Vigotskiy bunday xolatni "psixik rivojlanishdagi krizis" deb nomlagan. O'smirlik yoshida ularning xulx-atvoriga xos bo'lgan aloxida xususiyatlarni jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izoxlab bo'lmaydi. Jinsiy yetilish o'smir xulx-atvoriga asosiy biologik omil sifatida ta'sir ko'rsatib, bu ta'sir bevosita emas, balki ko'proq bilvositadir. O'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslnk, urushxoxlik kabi xususiyatlar xosdir.

Kattalarga nisbatan yomon munosabatning paydo bo'lishi, noxush xulx-atvor alomatlari, o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar, uning tengdoshlari va turli jamoalardagi mavxei, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning xulx-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish mumkin. O'smirlar nig'oyatda taqlidchan bo'lib, ularda xali aniq bir fikr, dunyoqarash shakllanmagan bo'ladi. Ular tashxi ta'sirlarga va xissiyotlarga juda beriluvchan bo'ladilar. Shuningdek, ularga mardlik, jasurlik, tantixlik xam xosdir.

Tashxi ta'sirlarga beriluvchanlik o'smirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi, lekin bu shaxsiy fikr aksariyat xollarda asoslanmagan bo'ladi. Shuning uchun xam ular ota-onalarning, atrofdagi kattalarning, ustozlarning to'g'ri yo'lni ko'rsatishlariga qaramay, o'z fikrlarini o'tkazishga xarakat qiladilar.

O'smirlar bu davrda chekish xamda spirtli ichimliklarga qiziqib qolishlari mumkin. Katta odam, shuningdek, chekuvchi, ichuvchi singari yangi rollarda o'zini qulay xis xilmaydi. Bunday xolatlariga tushgan o'smir juda tashvishga tushadi va unda krizis xolati yuzaga keladi. Bu krizis o'smirning ma'naviy o'sishi, shuningdek psixikasidagi o'zgarishlar bilan xam bog'liqdir. Bu davrda bolaning ijtimoiy mavxei o'zgaradi, o'zining yaqinlari, do'stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o'zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko'pgina o'smirlarda o'zidan xonixmaslik xolati kuzatiladi. Shuningdek, o'zi xaqidagi mavjud

fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi xaqida salbiy fikr va qo'rquvnini yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrrfdagilar, kattalar, shuningdek ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu xolat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab

bo'ladi va o'smirlik davri krizisi deyiladi. Krizis boladagi mavjud tushkunlik, yolxizlikka intilish, passivlik yoki aksi, o'jarlik, qaysarlik, agressivlik, xayotga salbiy munosabatlarning kechishida namoyon bo'ladi. O'smirlik davrida yetakchi faoliyat - bu o'qish, muloqot xamda mexnat faoliyatidir. O'smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi - bu do'stlik, o'rtoxlikdagi elementar normalarini aniqlash va egallashdir. O'smirlar muloqotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u to'la o'rtoxlik kodeksiga bo'ysunadi.

O'smirlarning ota-onasi, kattalar bilan qiladigan muloqoti xarakteri ularning katta bo'lganlik xissi asosida tuzilgan bo'ladi. Kattalar tomonidan qilinadigan o'smirlarning xax-xuxuxlarini cheklashlariga bildirgan qarshilik va e'tirozlariga o'zlari xam xattik xayxuradilar. Ular muloqotda kattalarning bo'llab-xuvvatlashlariga extiyoj sezadilar. Birgalikdagi faoliyat o'smirlar kattalarni yaxshirox tushunishlari uchun yordam beradi.

O'smir o'zida bo'layotgan o'zgarishlar, uni tashvishga solayotgan muammolar xaqida katgalar bilan bulishishga katta extiyoj sezadi, lekin buni xech xachon birinchi bo'lib o'zi boshlamaydi. O'smir o'ziga nisbatan yosh bolalardek qilinadigan muomala-munosabatiga qattiq norozilik bildiradi, o'smirlar muloqoti nig'oyatda o'zgaruvchanligi bilan xarakterlanadi. O'smirlik davriga kimningdir xatti-xarakatini imitasiya - qilish xosdir. Ko'pincha ular o'zlariga tanish va yoxadigan kattalarning xatti-xarakatlariga imitasiya, taqlidchanlik qiladilar.

Tengdoshlari, shuningdek, sinfdoshlari guruxida o'smir o'zining kelishuvchanlik xususiyati bilan namoyon bo'ladi. O'smir o'z guruxiga bog'liq va xaram bo'lgani xolda shu guruxning umumiy fikriga xo'shilishiga va uning xarorini doimo bajarishga tayyor bo'ladi. Gurux ko'pincha o'smirda "Biz" xissining shakllanishiga yordam beradi va uning ichki xolatini mustaxkamlaydi. O'smir yoshdagi bola uchun do'st tanlash juda katta axamiyatga ega. O'smirlik davrida do'stlik juda xadrlil xisoblanadi. Do'stlar doimiy ravishda ruxan, xalban yaqin bo'lishga extiyoj sezadilar. Bu extiyoj o'smir do'stlarning xol-axvol so'rashishi va ko'rishishlarida (bo'l berib, xuchox ochib ko'rishish) birga o'tirish va birga yurishga xarakat qilishlarida ko'rinadi. Ko'pgana ana shunday juda yaqin munosabatlar, o'smirlarning shaxs bo'lib shakllanishida, xamkorlikdagi xarakatlarining izi inson xalbi va xotirasida bir umrga saqlanib qoladi.

O'smirlar kattalarning ularga bildiradigan ishonchlariga katta extiyoj sezadilar. Kattalarning o'smir yoshdagilarga ta'sir ko'rsatishi, tarbiya berishi uchun eng qulay sharoit - bu umumiy mexnat bilan shuxullanishdir. Agar kichik yoshdagi bolalar yordamchi bo'lish rollaridan xonixsalar, o'smirlar, aynixsa katta o'smirlar kattalar bilan teng ravishda faoliyat ko'rsatayotganlaridan, lozim bo'lganda ularning o'rnilariga xam ishlay olishlaridan xonixadilar. Kattalar o'smirlar bilan do'stona, uni to'la tushungan xolda va aql bilan raxbarlik xilsalar, bunga o'smirlar ijobiy xaraydilar, lekin bu raxbarlik kattaning xoxish-istagi ustunligida kechsa, unday xolda ular to'la qarshilik ko'rsatadilar. Bu qarshilik ko'pincha salbiy natijalarga, ba'zan depressiya xolatni xam yuzaga keltirishi mumkin. Bu xolat ko'pincha ota-onasi avtoritar munosabatda bo'luvchi oilalarda uchraydi. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlar xayotida mustaqil xolda xarakat qilishlari, o'z rejalarini amalga oshirishlari, qiyin mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlari birmuncha qiyin.

Ular ko'pincha intellektual xarakterdagi muammolarni xam qiyinchilik bilan yengadilar. O'smirlik davrida bolalarning atrofdagi odamlar bilan shaxsiy va ish yuzasidan bo'ladigan munosabatlaridagi mavxei o'zgaradi. Endi o'smirlar o'yin xamda damga kamroq vaqtlarini ajratgan xolda ko'proq jiddiy ishlar bilan shuxullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi.

O'qish o'smirlar xayotida katta o'rinni egallaydi. Ular uchun mashxulotlarning mustaqi shakllari yoxadi. Boshqa davr bolalariga nisbatan o'smirlarning fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari, qiziqishlarining ortishi, o'qituvchining o'quv materialini tushuntira olish maxoratiga bog'liq. Bilim o'rganish extiyojlari asosida asta-sekinlik bilan o'quv fanlariga nisbatan qat'iy ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o'qishning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar o'smirning, xayotiy rejalari, kelajak kasbi va ideali bilan bog'liq bo'ladi. Aynan o'smirlik davridan boshlab, bolalar xayotiy, ilmiy, badiiy bilimlarni kengaytirishga aloxida extiyoj sezadilar va bunga xarakat qiladilar. Bilimli bola tengdoshlari orasida xurmatga sazovor bo'ladi. Bilim o'smirlarga aloxida bir xuvonch baxishlaydi va uning tafakkur qilish layoqatini rivojlantiradi. Bu davrda o'quvchilarga beriladigan o'quv materialining xajmi katta bo'lgani uchun xam uni eslab qolishi yoki bir necha marta takrorlash yo'li bilan o'zlashtirishi qiyin. Buning uchun o'quvchi o'quv materialining mazmunini tahlil qilishi, undagi mantiqiy tuzilishni bilishi muxim. Bu davrda bolalarning idroki, diqqati va tasavvurlari rivojlanadi, lekin bu rivojlanish bolaning o'ziga va atrofdagilarga sezilmagan xolda kechadi.

Shu bilan birga bu davrda bolaning xotirasi, nutqi, tafakkur jarayonlari xam jadal rivojlanadi. Bu o'zgarishlar atrofdagilarga sezilarli darajada bo'ladi. O'smirlik davrida o'z-o'zini anglash darajasi kengayadi va unda boshqa odamlar, olam xaqidagi bilimlari chuxurlashadi. O'yin faoliyati asta-sekin kamayib, yangi faoliyatlar yuzaga kela boshlaydi. Psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. O'smirlik davrida o'z faoliyatini nazorat etish rivojlana boshlaydi va o'zini-o'zi boshqarishga intilishi kuchayadi. Bir so'z bilan aytganda, o'smirlik davri psixik rivojlanishda keskin burilish davri xisoblanadi.

6.2. O'smirlarning intellektual rivojlanishi

O'smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan so'z boyligining oshishi xisobiga bo'lsa, ikkinchi tomondan tabiat va jamiyatdagi narsa, voxea va xodisalarning mazmun moxiyatini anglashlari xisobiga bo'ladi. Bu davrda o'smir til yordamida atrof-borlixni aks ettirilishi bilan bir qatorda inson dunyoqarashini xam belgilab berish mumkinligini xis qila boshlaydi. Aynan o'smirlik davridan boshlab, inson nutq bilish jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi. O'smirni ko'pincha muomalada so'zlarni ishlatish qoidalari - "qanday qilib to'g'ri yozish kerakx" "qanday qilib yaxshrox aytish mumkinx" , "Nima deyish kerakx", kabi savollar juda qiziqtiradi. O'smirlar maktabdagi o'kituvchilar, kattalar, ota-onalar nutkidagi kamchiliklariga, kitob, gazeta, radio va televidenie diktorlari xatolariga tez e'tibor beradilar. Bu xolat o'smirning bir tomondan o'z nutqini nazorat etishga o'rgatsa, ikkinchi tomondan kattalar xam nutq qoidalarni buzishlari mumkinligini bilishlariga va o'zida mavjud xatoliklarni birmuncha barxam toptirishlariga olib keladi.

O'smir so'zlarning kelib chiqish tarixiga, ularning aniq mazmuni va moxiyatiga juda qiziqadi. U endi o'z nutqida yosh bola singari emas, balki katta odamlardan so'zlarni tanlab ishlatishga xarakat qiladi. Nutq madaniyatini egallash borasida o'smir uchun o'qituvchi, albatta, namuna bo'lishi shartdir.

Aynan maktab ta'limi o'smir bilish jarayonlarini rivojlanish yo'nalishini sifat jixatidan o'zgarishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Bilish jarayonlarining rivojlanishida nutq, oxzaki, xam yozma mavjud bo'lishi bilan kuchli vosita xisoblanadi. Maktabdagi o'quv jarayonlarining to'g'ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi bilan o'smir nutqining to'g'ri rivojlanishiga sharoit yaratiladi. Nutqni o'zlashtirishga xarakat bu o'smirning muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirilishiga extiyoj va intilish xisoblanadi.

O'smirlik davrida o'qish malakalari, yozma va monologik nutq jadal rivojlanadi. 5-sinfdan boshlab to 9-sinfgacha o'qish to'g'ri, tez va ifodali bo'lish darajasidan, yoddan ifodali, ta'sirli aytib bera olish darajasigacha ko'tariladi. Monologik nutq esa asardagi kichik bir parchani xayta so'zlab berishdan, mustaqi ravishda nutq va chiqishlar tayyorlash, oxzaki - muloxaza yuritish, fikr bildirish va ularni asoslab berishgacha o'zgaradi. Yozma nutq xam yaxshilangan xolda o'smirlik endi ularga berilgan erkin mavzu bo'yicha mustaqi xolda insho yoza oladilar. O'smirlikning nutqi to'la tafakkur bilan bog'liq xolatida amalga oshiriladi.

5-6 sinflardagi o'quvchilar oxzaki va yozma matn uchun reja tuzib, unga amal qila oladilar.

Diqqat. Agar kichik maktab davrida ixtiyorsiz diqqat ustunlik xilsa, o'smirlik davrida bola o'z diqqatini o'zi boshqara oladi. Dars davomida intizomning buzilishi aksariyat xollarda o'quvchilar diqqatsizligidan emas, balki ijtimoiy sabablar bilan belgilanadi. O'smir o'z diqqatini to'la ravishda o'zi uchun axamiyatli bo'lgan va yuqori natijalarga erishishi mumkin bo'lgan faoliyatlarga xarata oladi. O'smirning diqqati yaxshi boshqariladigan va nazorat etiladigan darajada rivojlangan bo'lishi mumkin. Bolaning rivojlanayotgan ixtiyoriy diqqati o'qituvchi tomonidan doimo bo'llab-xuvvatlanishi juda zarurdir. Pedagogik jarayonda ixtiyorsiz diqqatni ixtiyoriy diqqat darajasiga ko'tarish uchun bir qancha uslublar ishlab chixilgan. Shuningdek, o'smirning dars jarayonida o'z tengdoshlari orasida o'zini ko'rsatishi uchun sharoitni yaratilishi xam o'smirdagi diqqatni ixtiyorsizdan ixtiyoriyga aylanishida zamin bo'lib xizmat qilishi mumkin. Lekin, o'smirlik davrida juda qattiq charchash xolatlari xam bo'ladi. Aynan 13-14 xamda 16 yoshlarda charchash chizixi keskin ko'tariladi. Bunday xolatlarda o'smir atrofdagi narsa va voxelarga to'liq diqqatini xarata olmaydi, diqqatning ko'rinishlariga o'smirlik erishish va yo'xotish bo'yicha to'la qarama-qarshi bo'lgan davr xisoblanadi. O'smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori axamiyatga ega bo'la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o'quvchilar atrof-olamdagi boxlanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga xarakat qiladilar. Bu davrda o'smirning bilishga bo'lgan qiziqishida progress sodir bo'ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning rivojlanishiga olib keladi. Buning ta'sirida isbot, dalillar bilan fikrlash xobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarishga xobiliyat paydo bo'ladi.

Maktabda o'xutiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi.

J.Piajening ta'kidlashicha, "Ijtimoiy xayot uch narsaning ta'siri - til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi". Bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab o'smir endi mantiqiy fikrlab xarakat qila boshlaydi. O'smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng xamrovli tahlil etishni o'rgana boshlaydi. O'smir tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko'tarila olishi, o'quv materiallarini tez va chuxur egallashi uning **intellektini xam rivojlanishini belgilab beradi.**

O'smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik o'ta qiziquvchanlik xamda atrofdagilarga o'z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek, ulardan yuqori baxo olish extiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O'smirning kattalarga beradigan savollari mazmunli, muloxazali va aynan o'sha masala doirasida bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar turli farazlarni keltira oladilar, taxminiy fikr yuritib, tadqiqot o'tkaza oladilar xamda ma'lum bir masala bo'yicha muxobil variantlarni taxxoslay oladilar. O'smir tafakkuri ko'pincha umumlashtirishga moyil bo'ladi. Respublikamizning bozor ixtisodiyoti sharoitiga o'tishida kishilardagi amaliy tafakkurning axamiyati oshmoxda. Amaliy tafakkur tizimiga quyidagi aqliy sifatlar kiradi:

- tadbirkorlik, tejamkorlik, xisob-kitoblik, yuzaga kelgan muammolarni tez yecha olishlik va boshqa shu kabi sifatlar mavjud bo'lgan taqdirdagina amaliy tafakkurni rivojlangan deb xisoblash mumkin. Bu sifatarni 1-sinfdanox rivojlantira borish nig'oyatda muxim. O'smirlik davrida ishbilarmonlik sifatini o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishni yo'lga xo'yishi, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok etishi orqali rivojlantirish mumkin. Bu borada o'quvchi ijrochi rovida emas balki boshqaruvchi, mustaqi yo'l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlarida o'zi ishtirokchi bo'lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko'proq mustaqilikning berilishi o'smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish aqlning boshqa sifatlariga nisbatan osonrox kechadi, buni ko'proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqi ravishda xisob-kitob qilib borishga yo'llash orqali amalga oshirish mumkin, o'smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ xolda yechish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinrox kechadi. Albatta, bu bolaning temperamentiga xam bog'liq. Barcha o'smirlarni xam tez yo'llab, tez xarakat qilishga o'rgatish mushkul, lekin ularni biror muammo yuzaga kelishi bilan orxaga chekinmay, zudlik bilan yechishning umumiy qoidalariga o'rgatib borish mumkin. O'smirlik davrida iitellektning yuqori darajada rivojlangan bo'lishi ximmatli va obro'li xisoblanadi. O'smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o'zgarishlar o'zaro bog'liq bo'ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o'smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqiligiga tayanadi, o'zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurni rivojlanishi bilan belgilanadi.

6.3. O'smirlik davrida shaxsning shakllanishi

Jinsiy yetilish o'smirning bu yoshdagi xulx-atvoriga asosiy biologik vosita sifatida ta'sir o'tkazadi. Lekin, bu bevosita ta'sirdir.

Ijtimoiy omillar esa quyidagilardir: kichik maktab yoshidan o'rta maktabga o'tish, ya'ni yakka o'qituvchi raxbarligidan ko'pchilik o'qituvchilar tasarrufiga o'tish va muloqotdagi o'zgarishlar ijtimoiy foydali ishlarni kengaytirib borish, mustaqi va amaliy ishlarni ko'proq bajarish, shu bilan birga bolaning oiladagi o'rni xam o'zgarishidir. Ushbu o'zgarishlar ta'sirida bolalar jismoniy va aqliy imkoniyatlarini o'sib borishi munosabati bilan o'zlariga ko'proq ishona boshlaydilar, u endi oilaviy muammolar muxokamasida xam ishtirok eta boshlaydi. Katta o'smirlarga nisbatan kichik o'smirlarda paydo bo'ladigan kelisha olmaslikni ulardagi jinsiy yetilishi bilan emas, balki atrofda shart-sharoitlar, oiladagi ota-ona, aka-ukalarning unga munosabati, maxalla-ko'y, ya'ni ijtimoiy sharoitlar ta'siri bilan boxlash zarur. Shu ijtimoiy sharoit ulardagi psixologik ixlimni o'zgartirish bilan, kichik o'smirdagi yomon xulx-atvor, o'jarlik, kamchiliklarini tan olmaslik kabi salbiy xislatlarning oldini olishi mumkin.

Ba'zi o'qituvchilar kichik o'smirdagi bu o'zgarishlar - urushxoxlik va salbiy alomatlar o'jarliklarining iddizlari xaerdan kelib chixxani va nima bilan bog'langanligi, nimaning ta'siri ekanligini bilmay turib, noto'g'ri tashxis va xulosalar chiqaradilar va bu esa aksariyat xolda fojiaga olib kelishi mumkin.

Aslida o'smir yoshidagi bolalarning psixik xolatlarini va psixik rivojlanish xususiyatlarini xisobga olish, psixik muammolarini erkin va to'g'ri yechishlari uchun yordam berish, ularga psixologik yondashish zarur. Kichik o'smir yoshdagilar bilan ishlayotganda o'quvchining xar bir tashxi va ichki reaksiyasi ortida uning o'z psixologik sabablari borligini bilish muximdir. Bu "madaniyatsiz", "zararli", "tushunib bo'lmaydigan" deb nom olgan xatti-xarakatlar bir qarashda shunday baxolanadi, lekin bu xatti-xarakatlar shaxs xaror topishi maxsus bosqichi uchun xos xususiyatdir. Kichik o'smir psixologik "mexanizmi" sxematik ravishda quyidagicha baxolanadi. Endokrin garmonlarini paydo bo'lishi va ularning markaziy nerv sistemasiga ta'sir qilishi bilan bog'liqdir bo'lgan jinsiy yetilishning boshlanishi bolalarning faolligini jismoniy va psixologik imkoniyatlarini oshiradi, xamda bolada o'zini kattalardek xis etish, mustaqi bo'lish tuyxularini tuyush uchun qulay shart-sharoitlarni olib keladi. Biroq, psixik rivojlanishning bu bosqichida xam bola xali mustaqi xarakat qilishga to'la tayyor bo'lmaydi. Asosiy ziddiyatni keltirib chiqaruvchi omillardan biri o'z mustaqiligini imkoniyatidan ortix darajada baxolashdir. O'z imkoniyatlarini ortixcha baxolash bilan kichik o'smirning psixik imkoniyatlari o'rtasida tafovut paydo bo'ladi. Bu ziddiyatni xal etilishi qanday sodir bo'ladi va u bolani tashxi ko'rinishi xulx-atvorida qanday namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, xar bir bolaning munosabatlari aniq ishlarda ko'rinadi, mustaxkamlanadi va qayd etiladi. Bola o'zidagi mustaqilikni shakllantirish uchun o'zi mustaqi ishlarni bajarishga to'g'ri keladi. Lekin, ikkinchi tomondan bir marta mustaqi ish bajarish uchun mavjud shart-sharoitlardan xoli bo'lishga xarakat qiladi. Bola boshqa mexanizmlarga ega emas. Bular o'smirning o'z kuchiga ichki bir ishonchni mavjud emasligini bildiradi. Bu belgilar mana shu yoshda kishini mustaqi xarakat qilishga kodir bo'lishga, ayni xollarda tevarak atrofda kishilarga qarshi borib, o'zini xax ekanligini qattiq turib ximoya qilishga, boshqa xollarda esa vaziyatni vazminlik bilan xabul qilishga dav'at etadi, Kichik o'smirda o'z-o'zini xurmat qilish va o'zini anglashni shakllantirishni bir qancha yo'llari mavjud.

Masalan: bu davrda kattalarga taqlid qilish yoki oilada o'z xurmatini talab qilish, o'z so'zini o'tkazish, o'zini xurmatli, obro'li katta yoshli kishini obraziga o'xshatib rivojlantirish kuchli bo'ladi. Ularga biror so'z yoki tanbex bilan murojaat xilsangiz, u o'zini mustaqi fikrlay olishi va biror ishni albatta uddasidan chiqa oladigandek ko'rsatadi. Vaxolanki, xali o'smirni psixologik imkoniyatlari yetarli emas yoki rivojlanmagan bo'lishi mumkin. Kattalar, o'qituvchilar o'smirdagi bu jarayonni psixologik nuqtai nazaridan baxolay olishimiz, unga soxta pedagogik, yuzaki yondashmay, aksincha, unga o'z imkoniyatlarini o'stirishga o'z ichki va tashxi xobiliyatlarini to'g'ri rivojlantirishga yo'naltirishimiz muxim.

O'smir yoshdagi bolani birinchi galdagi intilishi, u o'zini endi kichkina bola emas, balki katta bo'lib xolganligini atrof dagilarga ishontirishdan iborat. Bu yoshda kattalar o'smirlarni bilib-bilmay xo'yayotgan kamchilik va xatolarini ko'pchilik ichida uyaltirib, kamsitib, xoralab emas, balki psixologik yo'l bilan yondashgan xolda yordam berish uni "katta bo'lib xolganlik" tuyxusini so'ndirib emas, balki katta odam qanday bo'lishi va qanday talablarga javob berishi kerakligini anglatishi zarur.

Demak, bu o'smirni to'laxonli psixik rivojlanishi uchun zarur bo'lgan xayotiy bir xislat ekanligini bilgan xolda shu bilan bog'liq salbiy ishlarni psixologik tabiatini to'g'ri tushunmoxi va bolalarni o'zlarini katta tutishlariga to'sxinlik xilmaslik, aksincha ularning bunday xatti-xarakatlarini ijobiy baxolashga intilishi kerak.

O'smirlarni o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta axamiyatga egadir. O'z tengdoshlari bilan tenglik asosida qilingan munosabat asosida o'smir aloxida bir ijtimoiy munosabatlar maktabini o'taydi. O'zaro qiziqishlar, atrof dunyoni, bir-birlarini o'zligini anglashlari va tushunishlari ular uchun juda ximmatlidir. O'smirlar uchun uy vazifalari, uy ishlari bo'yicha majburiyatlarni bajarishga xaraganda tengdoshlari bilan muloqot qilish muximrokdir. O'z sirlarini bola endi ota-onasiga emas, balki tengdoshiga ko'proq ishonadi. U endi salbiy va ijobiy tomonlariga aloxida bir urg'u bermagan xolda o'zi xoxlagan kishisi bilan do'st bo'lish xuxuxini talab etadi. O'z tengdoshlari bilan muloqot va munosabat jarayonida o'z shaxsini erkinlik bilan to'la namoyon eta oladi. Shaxsiy erkinlikni u katta bo'lish xuxuxi deb anglaydi. Ota- onalarning o'smirga shu erkinlikni bermasligi yoki o'smirning shunday deb bilishi natijasida, ular ota-onaga qarshi pozisiyada bo'ladilar. Shuni aloxida ta'kidlash lozimki, ana shu muloqot va munosabat asosida o'smirlarda xurur xissi shakllana boshlaydi. Albatta, xurur me'yor va qoidalari kattalardan o'rganiladi, lekin o'z xururini qanday ximoya qilishi o'smirlarning aloxida nazoratida bo'ladi. O'smirlar orasida sodixlik va to'g'rilik kabi xislatlar yuqori baxolanib, sotxinlik o'z so'ziga bevafolik, egoizm, xizxanchixlik qattiq xoralanadi va qattiq jazolanadi. Bu jazo u bilan urishish, kaltaklash unga qarshi baykot e'lon qilish va uni yolxizlatib xo'yish shaklida bo'lishi mumkin. O'smirlar o'zini xurmat qilishini, o'z fikrini va qiziqishini ximoya qilishni bilmagan tengdoshlariga juda past baxo beradilar.

6.4. O'smirlarning psixik rivojlanishida yangi xislatlarning paydo bo'lishi

O'smirlik davrida, asosan, bilish jarayonlari yuqori darajada rivojlanadi. Bu yillarda o'smirlar uchun xayot davomida kerak bo'ladigan asosiy shaxsiy va tadbirkorlik xususiyatlari ochiq ko'rinishga boshlaydi. Xotira, mexanik xotira darajasidan mantiqiy xotira darajasiga ko'tariladi. Nutq rivojlangan, xilma-xil va boy tafakkur esa o'zining barcha ko'rinishlari: xarakterli, obrazli, mantiqiy darajasida rivojlanadi. O'smirlarni endi turli amaliyot va aqliy faoliyatlarga o'rgatish mumkin. Shuningdek, bu davrda umumiy va maxsus layoqatlar shakllanadi va rivojlanadi. O'smirlik davriga juda ko'p ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar xos. Maktab dasturini o'zlashtirish va boshqa ishlar bilan bog'liq turli masalalarni yechishda ko'zga tashlanadigan o'smirlarning intellektual rivojlanganligi kattalarni ular bilan birga jiddiy muammolar bo'yicha fikrlashga undaydi, o'smirlarning o'zlari xam bunga xarakter qiladilar. Boshqa tomondan esa aynixsa, kelajak kasb, xulx-atvor etikasi, o'z majburiyatlariga mas'ullik kabi muammolar muxokamasida infantillik (yosh bolarlarga xos jismoniy va psixologik xolat)ni kuzatish mumkin.

5-6 sinf o'quvchilariga sinfdagi o'zi egallagan mavxeiga katta e'tibor berish xususiyatidir. Aynixsa, 6 sinfdan boshlab, o'quvchilar o'z tashxi ko'rinishlariga, shuningdek qarama-qarshi jinsdagi bolalar va ular bilan o'zaro munosabatlariga e'tibor bera boshlaydilar.

7-sinf o'quvchilarida esa o'z layoqatlarini rivojlantirishga xos qiziqish yuzaga keladi.

8-sinf o'quvchilari esa mustaqilik, o'ziga xoslik, do'stlik va o'rtoqlik bilan bog'liq bo'ladigan shaxsiy xislatlarni yuqori baxolashadi. O'smirlarning ana shu ketma-ket yuzaga keladigan qiziqishlariga asoslangan xolda faol ravishda irodaviy ishbilarmonlik va boshqa foydali sifatlarni rivojlantirishi mumkin.

O'smirlik davrida o'quv fanlarini turli o'qituvchilar o'xitishlari bilan kattalar shaxsi va faoliyatni baxolashning yangi mezonlari xam shakllana boshlaydi. O'smirlik asosan, bilimli, talabchan, xaxxoniy, o'quv materialini qiziqarli va tushunarli yo'l bilan yetkaza oladigan, o'quvchilarni ajratmaydigan, o'qituvchilarni ko'proq xurmat qiladilar va yaxshi ko'radilar. Ular o'qituvchi bilan munosabatlariga xam katta e'tibor beradilar.

10-15 yoshli bolalarning faoliyat motivlarida xam o'zgarishlar amalga oshadi. Ilk o'smirlik davrida ko'pchilik o'smirlar o'zlariga salbiy shaxsiy xarakteristika beradilar. Katta bo'lgan sari o'smirning o'z-o'ziga bergan baxosi differensial xarakter (xulx-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutishga va ayrim xatti-xarakterlari)da namoyon bo'la boshlaydi.

Takrorlash va muxokama qilish uchun savollar.

1. O'smirlik davrining asosiy psixik xususiyatlari.
2. O'smirlik davridagi yetakchi faoliyat turi.
3. O'quv faoliyatining xayta tuzilishi xamda o'smirdagi bilish jarayonlarining rivojlanishi.
4. O'smirlik davri krizisi, sabablari va namoyon bo'lishi.

5. "Tarbiyasi qiyin" o'smir xulx-atvoridagi salbiy xususiyatlar va ularga psixologik yondoshuv.

6. O'smirlik yoshida individual yondoshuvning psixologik jixatlari.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. O'smirlik davri necha yoshlarda ro'y beradi.

A) 10-11 yoshdan 14-15 yoshgacha;

B) 17 yoshdan 19yoshgacha;

V) 7-10 yoshdan 16-17 yoshgacha.

2. O'smirlik yoshiga o'tishda yuzaga keladigan asosiy kayta shakllanish nimalardan iborat.

A) Bolaning tasavvurlari o'z bolaligi xakida emas, balki o'zining katta bo'lganligini xis etishidan;

B) Negativizm, janjallik xolatlari, o'zini bola deb xisoblashni istamasligida;

V) Mustakillikka intilish, tevarak-atrofdagilarga nisbatan tankidiy munosabatlarda bo'lishida.

3. O'smirlar bilan kattalar o'rtasidagi nizolarning kelib chikish sabablari nimalarda aks etadi.

A) Ota - onalarning o'smirlarni "kattalashish" darajasini oxir kechirishlarida;

B) Kattalarda o'smirlarga nisbatan bo'ladigan munosabatlar kichkina bolaga bo'llgan munosabatdek saklanib kolishida;

V) O'smirlarning moddiy tomondan kattalarga butunlay bog'liqdir bo'lib turishida.

4. O'smirlik yoshida o'zaro munosabatlarning xususiyatlari va "tanglik" davrining kechishi nima bilan aniklanadi.

A) O'smirning ijtimoiy mavkei kattalar olamiga o'tishi bilan;

B) O'smir organizmida anatom - fiziologik o'zgarishlarning xarakteri bilan;

V) O'smirda o'kish motivlarining asta - sekin tarkib topishi bilan.

5. O'smirlik davrida akliy rivojlanish nimalarda aks etadi.

A) Nutkning faollashuvi, dunyokarashning o'sishida;

B) Bilish jarayonlari rivojlanishining jadallashishida;

V) Barcha javoblar to'g'ri.

6. "Tarbiyasi kiyin" o'smirlarni keltirib chikaruvchi sabablarni aniklang.

A) Shaxsning psixik o'sishidagi kamchiliklar, irodaning bo'shligi;

B) Shaxsning biologik nuksonlari, shaxs tarbiyasidagi nuksonlar, psixik kamolotidagi, maktab ta'limi va tarbiyasidagi kamchiliklar, maktabdan tashkari muxitdagi nuksonlar;

V) Oilaviy nizolar, oilada pedagogik - psixologik bilimlarning yetishmasligi va tengkurlarining ta'siri.

VII BOB. ILK O'SPIRINLIK YOSHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

- 7.1. Ilk o'spirinlik davrining psixik xususiyatlari.
- 7.2. Ilk o'spirinlik davrida aqliy rivojlanish.
- 7.3. Ilk o'spirinlik davrida yoshlarning shaxsiy xususiyatlari.

7.1. Ilk o'spirinlik davrining psixik xususiyatlari

Ilk o'spirinlik davri "kamolot bosqichi" deb ta'riflanadi. Bu kamolot bosqichi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Psixologiya fani o'spirinlik muammosini kompleks o'rganishni davlat etadi.

Bu juda qiyin masala, chunki psixofiziologik taraqqiyot sur'ati bilan uning bosqichlari ijtimoiy yetilish muddati bilan qammas vaqt ham to'g'ri kelavermaydi. Akselerasiya natijasida bugungi ilk o'spirinlarning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval yetilmoqda.

Fiziologlar bu jarayonni 2-darajali jinsiy belgilarning paydo bo'lishiga qarab, 3-ta bosqichga ajratadilar:

I bosqich - prepubertat;

II bosqich - pubertat;

Sh bosqich - postpubertat.

Yosh psixologiyasi o'spirinlikning yoshini 1-2 bosqichlar bilan bo'lab kelar edi. Akselerasiya munosabati bilan o'spirinlik yoshining chegarasi endi 15-16 dan 18 yoshgacha bo'lmoqda. Demak, o'spirinlik qam oldin boshlanadi. Lekin, bu taraqqiyot davrining konkret mazmuni birinchi navbatda ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi. Yoshlarning jamiyatda tutgan o'rni, ularning mavqei, ular egallaydigan bilimlarning hajmi va bir qator boshqa faktorlar ijtimoiy sharoitlarga bo'liqdir.

Ilk o'spirinlik yoshidagi bolalar bu 14-15 yoshdan 17-18 yoshgacha bo'lgan akademik lisey va kasb-qunar kollejlari o'quvchilaridir.

Bo'yning o'sishi o'spirin qizlarda 15-16 yoshgacha, o'g'il bolalarda 17-18 yoshgacha davom etadi. Bu yoshda muskullar kuchi tez o'sadi. Masalan, 18 yoshli bola muskul kuchi 12 yoshli bolaga nisbatan 2 baravar ko'p bo'ladi. Jismoniy tarakkiyot, asosan, to'g'ri ovatlanish rejimiga va jismoniy tarbiya bilan shugullanishiga ko'p ji'atdan bo'liq. Jinsiy taraqqiyot ji'atdan bu yoshdagi ko'pchilik yigit va qizlar postpubertat (tugallanuvchi) davrda bo'ladilar. Bularning jismoniy rivojlanishi katta yoshdagi odamning jismoniy rivojlanishidan kam fark qiladi. Bo'yning va organizmning notekis o'sishi va rivojlanish davri tugallanadi, qamda jismoniy rivojlanishning nisbatan birmuncha tekis davri boshlanadi. O'spirinlik yoshida jismoniy sifatlar (bo'y, o'irlik) nisbatan barqaror darajaga yetgan bo'ladi. Shuningdek, muskul kuchi va ishchanlik qobiliyati sezilarli darajada ortadi.

Ko'krak qafasining hajmi kengayadi, skelet, naychasimon suyaklar qattiqlashadi, to'qimalar va a'zolarning shakllanishi va funksional taraqqiyoti tugallanadi. Odatda bu yoshda yurak va qon tomirlarning rivojlanishida o'smirlarga xos bo'lgan notekislik endi tekislashadi, qon bosimi baravarlashadi, ichki sekresiya bezlari bir me'yorda ishlay boshlaydi. Nerv sistemasining va xususan, miya

rivojlanishidagi o'zgarishlar ma'lum bo'lib ?oladi. Lekin, bu o'zgarishlar miya massasining ortishi ?isobiga emas, balki miyaning ichki xujayralari tuzilishining murakkablashuvi ?isobiga ro'y beradi. Bosh miya po'stining ?ismlarida assosiativ to'?imalarning mi?dori ko'payadi. Natijada o'?ish va me?nat jarayonida katta (yarim sharlar) ?atlamining analitik-sintetik faoliyati murakkablashadi.

Ilk o'spirinlik davrini ikkinchi o'tish davri deb ?isoblash mumkin. Agar birinchi o'tish davri ko'pro? bolalikka ya?in bo'lsa, ikkinchi o'tish davrida bo'lgan o'spirin ko'pro? yoshlik davriga ya?indir va shu ji?atidan o'rganiladi ?amda tad?i? etiladi. Ilk o'spirinlik davri, asosan, unda musta?il ?ayotning boshlanishi (o'rta maktabni tamomlab, lisey, kollejlarga kirishi) bilan xarakterlanadi. ?ayotdagi bu o'zgarishlar ilk o'spirinning shaxsiga, o'z-o'zini anglashiga ta'sir ko'rsatadi. O'smirlardan farqli o'laro? ilk o'spirinlar katta ?ayotni tasavvur etmaydilar, balki unda ishtirok etadilar.

Ilk o'spirinlarning musta?illigi ortishi bilan kattalarning unga munosabatlari ?am o'zgaradi. Kattalar o'smirlarga ko'pro? bola deb ?arasalar, ilk o'spirin yoshdagilarga katta odamdek munosabatda bo'ladilar. Ilk o'spirinlar hayotda o'z o'rnini topishga nisbatan intilishi anglangan ?olatda bo'ladi.

U o'z ?ayotiy rejalarini amalga oshirish uchun ?arakat ?ila boshlaydi va ma'lum bir kasbni egallay boshlaydi yoki shu so?a bo'yicha akademik liseylarda o'?ishini davom ettiradi. O'spirinlar tanlagan so?alari yoki kasblarida juda katta yangiliklar, kashfiyotlar ?ilgilari keladi, lekin asta-sekinlik bilan yangilik va kashfiyotlar ?ilish uchun ularda bilim va tajriba yetishmayotganligini, buning uchun ko'prok o'?ish va o'rganishlari kerakligini anglay boshlaydilar.

Hayot faoliyati kengaygan sari, o'spirinlarda ijtimoiy rollar kengligi fa?at mi?dor tomondangina kengayib ?olmay, balki sifat tomonidan ham o'zgarib boradi. Masalan: 16 yoshda pasport oladi; 18 yoshidan faol saylash ?u?u?iga va oila ?urish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'spirin jinoiy ishlar uchun javobgar bo'ladi. Ba'zi o'spirinlar bu yoshdan boshlab ishlay boshlaydilar. Kasb tanlash ?a?ida o'ylay boshlaydilar. Lekin, shunga ?aramay o'spirinlarda kattalarga ?aramlik xususiyatlari sa?lanib ?oladi.

O'spirinlar (16-18 yoshlar) o'zlarining psixologik xususiyatlari bilan bosh?a yosh davrdagi bolalardan keskin far? ?iladilar. Jismoniy ?amda a?liy ji?atdan voyaga yetgan, kamolotga erishgan, dunyo?arashi, o'z-o'zini bosh?arishi kabi yetuk insoniy xususiyatlari tarkib topgan bo'ladi. Ular vazmin, mulo?azali bo'ladilar, katta yoshdagilarga ?urmat-e?tirom bilan ?araydilar. Ular uzo?ni ko'zlaydigan, kelajak uchun ?ay?uradigan, ota-onalarining ya?in yordamchisiga aylanadilar. O'?uv faoliyati o'spirinning asosiy faoliyati bo'lib ?olaveradi, o'?ishga nisbatan o'smirlik yoshiga ?araganda o'spirinlikda bir muncha yu?oriro? bo'ladi. Musta?il ?ayotga tayyorgarligini o'z-o'zini anglashi bilan bo?li? motivlar bu davrda yetakchi o'rinni egallaydi. Motivlar tizimida jamiyatning to'la?onli a'zosi bo'lishga intilish, insonlarga naf keltirish kabi ijtimoiy motivlar ustunlik ?iladi.

Bu davrda o'spirinlarning kelgusi ?ayoti va tanlayotgan kasbiy rejalariga ko'ra fanlarga nisbatan ?izi?ishlari o'zgaradi. O'spirinning fanlarga ?amda shu fan o'?ituvchilariga nisbatan munosabati o'zgaradi. O'spirinlik davrida o'zi ko'zlagan ma?sadlariga erishishga asoslangan motivlar birinchi o'ringa ko'tariladi. O'smirlar

o'zlarining o'qishga bo'lgan munosabatlari va ularning o'qish-o'rganishga undovchi sabablarni yaxshi anglaydilar.

O'spirinlik yoshida boshdan kechiriladigan qis-tuyqularning boyligi, xilma-xilligi bilan, qayotning turli tomonlariga emosional munosabatda bo'lishi bilan ajralib turadi. Axloqiy va ijtimoiy, siyosiy qismlarning rivojlanishi ayni qsa xarakterlidir. Ular odatda muayyan axloqiy talablar bilan o'zaro to'qri munosabatda bo'ladilar. Boshdan kechirgan qis-tuyqularni anglab yetish ma'orati qam rivojlanadi. O'spirinlik yoshida o'quvchilarda o'rtoklik qissining rivoj topishi xarakterlidir. Rossiya psixologlari I.V.Straxov bilan A.L.Shnirman tadqiqotlarining ko'rsatishicha, o'spirinlik yoshidagi do'stlik, o'smirlik yoshidagi do'stlikdan ba'zi bir xususiyatlari bilan farq qiladi.

O'spirinlarda do'stlik motivlari ancha chuqurroq bo'ladi. Bularda -oshkoralik, o'zaro ishonch, talabchanlik, sadoqat, birgalikda doimiy yordam ko'rsatish, kamchiliklarni tugatish, do'stiga yordam berish, o'zaro qurmat, bir-birini tushunish va qokazo.

Do'stlik qislari ancha sermazmun bo'lib, qiziqishlar faoliyatning keng doirasini qamrab oladi.

3) Do'stlik emosional bo'lib, do'sti kechirayotgan qislarga javob bera olish qobiliyatiga ega bo'ladi. O'spirinlik yoshidagi do'stlik ko'pincha butun umr bo'yi davom etadi. O'rtoqlik munosabatlari jamoani jipslashtirishga yordam beradi, uning qayotiy faoliyatini oshiradi. Yoningda o'rtoqing borligini qis qilishning o'ziyoqiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. O'spirinlar do'stlik, samimiylik, emosional sofdillik kabi xislatlarni birinchi o'ringa qo'yishadi. Do'stlar bir-birlari bilan yuraklarini bo'shatadilar. Do'stlarga samimiy me'ribonlik shaxsining reflektivlik darajasiga qamda uning emosional qayot xususiyatlariga bo'liqdir. O'spirin qamma va't rostgo'y, samimiy bo'lishni istaydi. O'spirinlik yoshida aloqida bir qis - sevgi paydo bo'ladi. Bu o'spirinning emosional qayotida yangi bir qolat qisoblanadi. O'spirinlik sevgisi sof, pokiza, bequbor, xilma-xil kechinmalarga boy, yoqimli, xayolga berilish va samimiyat belgilariga ega bo'ladi. Yigit va qizlarning sevgini boshdan kechirishida bir-birlarini qurmat qilish, do'stlik, o'zaro yordam, bir-birini tushunish kabi xislatlar xarakterli bo'lib, ular bir-birlaridagi yuksak ma'naviy sifatlarni qadrlaydilar. Yigit va qiz bolalar o'rtasidagi munosabatlar o'spirinlik yoshida faollashgan bo'ladi.

O'rtoqlariga nisbatan munosabatlar doirasi kengayadi, Ayni qsa, kizlarda aralash do'stlik e'qtiyojlari kengayadi. Bolalarga xos 16-17 yoshlarda birinchi jinsiy moyillik va sevgi e'qtiyojlari ko'rina boshlaydi. Ikki jins o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasi asosiy muammolaridan biri bo'lib qisoblanadi. O'spirinlarda sevgi qissi bir qancha qolatlariga bo'liq. Birinchidan - jinsiy yetilish; ikkinchidan - ishonadigan, suyanadigan va qar qanday nozik masalalar bo'yicha gaplashish mumkin bo'lgan do'stga e'qtiyoj; uchinchidan - bu tabiiy insoniy e'qtiyoj qisoblanib, inson ko'pincha o'zini yolqiz qis qilganida kuchli emosional bo'liqlikka intiladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha bunday tuyqu kuchaygan shaklda birinchi bor ilk o'spirinlik davrida yuzaga keladi. İlk o'spirinlar yolqiz bo'lishni istamaganliklari uchun o'zlari faol ravishda o'zaro yaqin muloqot, bir-birlari bilan intim munosabatni izlaydilar. Ba'zan o'spirinlar bu qislarga shunchalik berilib ketadilarki, boshqa narsalar mavjudligi qa'ida mutlaqo unutib qo'yadilar.

Bu davrda o'spirinlarda sevish mumkin bo'lgan ?iz yoki yigit ideali paydo bo'ladi va ko'p yillar davrida bu ideal sa?lanib turadi. O'spirinlar tasavvuridagi ideal kimnidir yo?tirishiga, sevishiga turtki bo'ladi. O'spirinlarning ideal obrazlari ba'zan real bo'lmaydi, ya'ni ular ?ech kimni "unga" o'xshatmaydilar. Bu esa ularda ishonchsizlik ?amda yol?izlik ?issini ?am yuzaga keltirishi mumkin. Ilk o'spirinlarga shu mavzuda badiiy adabiyotlar o'?'ish, kinofilmlar, teatrlar tomosha ?ilishni tavsiya etish ?amda yoshi ulu? kishilar bilan su?batlar o'tkazish, ularga o'zlarini kelgusi ?ayotlarini o'zlariga mos turmush o'rto?lar topish masalasiga jiddiyo? yondoshishlariga yordam beradi.

7.2. Ilk o'spirinlik davrida a?liy rivojlanish

Ilk o'spirinlik yoshidagi o'?'uvchilarining bilish jarayonlari turli nu?tai nazarlarni ta?lil etishga va bu masala bo'yicha ?ar tomonlama fikr yuritishga yordam bera oladi. Bu yoshdagi o'spirinlar atrofdagi turli vo?ea-?odisalardagi ?a?i?atni bilishga intiladi. Ularning tayyor yechimlar, ma'lumotlar emas, balki shu yechim va ma'lumotlarni o'zlari mulo?aza yurguzib, ?idirish jarayonining o'zi ko'pro? ?izi?tiradi. Bu borada turli masalalar bo'yicha ba?s va munozaralar yuritishga va o'zlarining fikrlarini isbotlashga juda ?izi?adilar. Bu davrida bilish jarayonlarining rivoji faol ravishda davom etadi. Bu rivojlanish o'spirinning o'ziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. Bu davrga kelib, o'spirinlar to'la ravishda manti?iy tafakkurga ega bo'ladilar, nazariy fikr yuritib, o'zlarini-o'zlari ta?lil eta oladilar. Ular endi bemalol axlo?iy, siyosiy va bosh?a mavzularda ba?slasha olib, o'z munosabatlarini bildiradi oladilar. O'spirinlik davrida bolalar juda ko'p ilmiy tushunchalarni o'zlashtirib, ulardan turli masala va muammolarni yengishda foydalana oladilar. O'spirinning o'z-o'zini anglashi o'?'uv, me?nat va mulo?ot motivasiyalarini o'zgarishida o'z aksini topadi. Bu davrda, bolada yangi faoliyatlar yuzaga kelib, psixik rivojlanishida yangi bos?ich boshlanadi.

O'spirinlik yoshi o'kish, me?nat, mulo?ot singari yetakchi faoliyatlar asosida umumiy va maxsus layo?atlarning rivojlanayotganligi bilan xarakterlanadi. Lekin, bu rivojlanish o'spirinning o'ziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. O'spirinlik davriga kelib, juda ko'p bolalarda o'z faoliyatlarini oldindan rejalashtirish layo?ati yaxshi rivojlangan bo'ladi. Shuningdek, o'z-o'zini bosh?arish ?am o'spirinlik yoshidagi bolalarda ya??ol ko'zga tashlanadi.

O'spirinning o'?'uv mash?ulotiga munosabati o'z xususiyati va mazmuni ji?atidan bosh?a yoshdagi o'?'uvchilarning ta'lim jarayonidagi munosabatidan tubdan far? ?iladi. O'?'uv rejasi va dasturning murakkablashuvi, yangi fan va mavzularning kiritilishi, o'zlashtirilishi nazariy tafakkur yordamida amalga oshirishni ta?ozo etadi. Ana shundan kelib chi??an ?olda, o'?'uvchilarning o'kishga munosabati ?am o'zgaradi, ular ayrim fanlarga tanlab munosabatda bo'la boshlaydilar. O'spirin o'?'uvchilarning o'?'uv fanlariga munosabatlari ?uyidagi ?olatlarga bo?li?dir:

1. Fanning dunyo?arashdagi roliga.
2. Fanning bilishdagi a?amiyatiga.
3. Fanning ijtimoiy a?amiyatiga.
4. Fanning amaliy a?amiyatiga.

5. Fanning o'zlashtirish darajasiga.
6. Fanning o'zlashtirish uslubiyotiga.

O'spirinlik davrida bilishga oid ?izi?ish ko'lami tobora amaliy xususiyat kasb eta boshlaydi. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy masalalarga, texnika, tabiatga, osmon jismlariga, sport va ?okazolarga ?izi?ishi kuchayadi. O'spirinlarda sezgirlik, kuzatuvchanlik yanada takomillashib boradi, manti?iy xotirasi, esda olib ?olishining o?ilona yo'li sifatida ta'lim jarayonida yetakchi vazifani ado eta boshlaydi. Mazkur pallada o'spirinlarning tafakkuri tobora faol, musta?il va ijodiy xususiyat kasb eta boshlaydi. Tafakkur rivojlanishi bilan birgalikda o'?uvchilarning nut? madaniyati rivojlanadi. O'spirin turli janrdagi adabiy asarlarni o'?ishi, tushunishi or?ali musta?il fikr yuritish, mulo?aza ?ilish va munozaraga kirishishga o'rganib boradi. O'spirinlik tafakkurining sifatiga uning mazmundorligi, chu?urligi, kengligi, musta?illigi, samaradorligi, tezligi kabilar kiradi. Tafakkurning mazmundorligi deganda, o'spirin ongida tevarak-atrofdagi vo?elik to'?risida ?ancha mi?dorda mulo?azalar, mu?okamalar va tushunchalar joy olganligi nazarda tutiladi.

Tafakkurning chu?urligi deganda esa, moddiy dunyodagi narsa va ?odisalarning asosiy ?onunlari, xossalari, sifatlari, ularning o'zaro bo?lanish va munosabatlari o'spirinning fikrlash faoliyatida to'li? aks etganligi tushuniladi. Tafakkurning kengligi o'zining mazmundorligi va chu?urligi sifatlari bilan bo?li? bo'ladi. Tafakkurning musta?illigi deganda o'spirinning shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga yangi vazifalar ?o'ya bilishi, bu vazifalarni ?ech kimning yordamisiz, o?ilona usullar bilan musta?il ?al ?ilish xususiyatini tushunish kerak. Tafakkurning tezligi ?o'yilgan savolga to'li? javob olingan va?t bilan belgilanadi.

Ayrim kiz va yigitlar a?liy rivojlanishdan or?ada bo'lib, o'?uv materiallarini o'zlashtirishga ulgurmaydilar yoki ?iynaladilar, ular tevarak-atrofdagi vo?elikni bilib olish ma?sadida umumlashtiruvchi tushunchalardan foydalanishni bilmaydilar, chunki bu tushunchalar, xulosalar, fikrlar, ?odisa va faktlarni yodlab oladilar. Bolalarni a?liy ji?atdan rivojlantirish uchun o'?ish faoliyatlarida faollashtirish va ularning bilimlarini ongli ravishda o'stirib borish kerak.

Ta'limda onglilik o'?uvchining yu?ori darajasidagi faolligi bilan ta'minlanadi. Bilimlarini faol faoliyat ko'rsatib o'zlashtirganda, o'?uvchilar bu bilimlarni yaxshi tushunibgina ?olmay, ularni amaliy faoliyatda ?o'llashga ?am o'rganadilar. O'?uvchilarga ijtimoiy masalalar, i?tisodiy ?amda ijtimoiy faktlar va ?odisalarni musta?il ravishda ilmiy ta?lil ?ilish va ularga ba?o berish usullarini maxsus o'rgatish mu?im va zarurdir. Bu o'rinda o'?uvchilarning musta?il fikrlashlarini faollashtirishga, to'?ri ra?barlik ?ilgan ?olda rivojlantirish lozim. O'spirinlarning a?liy ji?atdan rivojlanishida nazariy tafakkurning roli kattadir.

O'spirin adabiy asarlarni o'?ish va tushuntirish or?ali musta?il fikrlash, mulo?aza yuritish va munozaralarga kirishishga o'rgana boradi. Unda asta-sekin tabiat va jamiyat ?a?ida o'zining nu?tai nazari, e'ti?odi, ?arashi shakllanadi. Ma'lumki, shaxsning ana shu fazilatlarini uning fikrlashi, musta?il o'ylashi, to'?ri ?ukm va xulosalar chi?arishi, ?at'iy ?arorga kela olishi natijasidir.

O'spirinlarning adabiy asarni ba?olashi, u ?a?da shaxsiy fikrlarni bildiri-shi, muammo yuzasidan ba?slashuvi insoniy xislatlarning muayyan darajada ishtirok etishi tan?idiy tafakkurning aynan o'zginasidir. Turmushda uchraydigan noo'rin

tan?idiylik esa o'spirinning badiiy didi va ?ayotiy tajribasi zaifligidir. O'?ituvchining asosiy vazifasi o'?uvchilar tafakkuridagi tan?idiylikni ?a??oniylik darajasiga ko'tarishdan, ularga vo?elikka odilona, o?ilona, tan?idiy nu?tai-nazardan ?arashni o'rgatishdan iborat. O'spirinlarda moddiy dunyo to'?risida shaxsiy fikrlar, mulo?azalar, ilmiy dunyo?arash tarkib topganidan keyingina tafakkurning tan?idiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Tan?idiy tafakkurning rivojlanishi o'?uv materiallarini puxta o'zlashtirishda, ta'lim jarayonida tashabbuskorlikka, vo?elikni isbotlash va asoslash ko'nikmalari tarkib topishiga imkon yaratadi. ?odisalar to'?risida ?ukm va xulosa chi?arish, tasdiqlash yoki inkor ?ilish ?obiliyatini rivojlantiradi.

O'spirinning ?obiliyati va iste'dodi ta'lim jarayonida, me?nat faoliyatida rivojlanadi. ?obiliyatning o'sishi bilimlar, ko'nikmalar, malakalarning sifatiga bo?li? bo'lib, shaxsning kamol topish jarayoniga ?o'shib ketadi. Demak, maktabda o'tiladigan, darslar, laboratoriya ishlari, amaliy mash?ulotlar, referat, konspekt yozish kabi faoliyat turlari o'spirinlar o'zlashtirish uchun zarur materiallarni musta?il ?olda tushunishga olib keladi.

Bularning barchasi ilmiy-nazariy tafakkurning shakllanishiga, tevarak atrofdagi vokelikning umumiy ?onuniyatlarini o'sishiga, a?liy imkoniyatlarining vujudga kelishiga, tabiat va jamiyat rivojlanishining ?onunlarini anglashiga mu?im shart-sharoit yaratadi.

Yu?oridagilardan ko'rinib turibdi-ki, o'smirlik yoshida o'?uvchilar a?liy faoliyatining omillari va usul-lari bilan ?urollangan bo'ladilar.

Shunga ko'ra ?ar kim ?obiliyatiga yarasha kasb-?unar tanlasa, bu so?ada muvaffa?iyatli me?nat ?ilsa, ijtimoiy turmush tara??iyotiga mu?im ?issa ?o'shgan bo'ladi. O'spirinlar u yoki bu kasbni o'z ixtiyorlari bilan ongli ravishda tanlashlari uchun ular musta?illik, dadillik, ?at'iylik, o'zini tuta bilish, chidamlilik, sabr-to?at kabi irodaviy xislatlarga ega bo'lishlari kerak. Me?nat ?ilishda mu?addas burchni bajarish istagi, ma?sadning ani?ligi, ?unar o'rganishga ishtiyo?mandlik mazkur fazilatlarining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'spirinlar a?liy rivojlanishda tasavvurning a?amiyati juda katta, chunki inson biron bir ishni ?ilishga kirishar ekan, albatta uning natijasini tasavvur eta olishi kerak. Tasavvursiz ?ech ?anday ishni to'?ri rejalashtirish mumkin emas. O'spirinda tasavvur ?ila olish layo?ati yaxshi rivojlangan bo'lsagina, u o'z ?ayotidagi idealni tasavvur eta oladi, shunga ko'ra uzo? va ya?in rejalarini tuzadi.

Hozirgi yigit va ?izlarni 30-40 yil avvalgi teng?urlari bilan solishtirganda, ularning umumiy saviyalari na?adar o'sganligini ko'rish mumkin.

O'spirinlarning intellektual ?izi?ishlari doirasi keng va ko'p?irralidir. O'spirinlarning ?izi?ishlari aksariyat ?ollarda o'zi tanlagan kasb va yo'nalish shuningdek, ?ayotiy rejalariga asoslangandir. O'spirinlik yoshiga kelib, yigit va ?izlarning dunyo?arashlari yuksak po?onaga ko'tarila boshlaydi. Bu esa o'spirinning tashki olamni tushunishiga, ba?olashiga bo'lgan munosabatlarini aniqlashga yordam beradi.

O'spirinlarning dunyo?arashi endi ularning ilmiy, falsafiy, siyosiy va diniy ?arashlari tizimidan iboratdir.

Ma'lum bir kasbda faoliyat ko'rsatishni boshlayotgan o'spirin unga intellektual, ijtimoiy-psixologik ?amda axlo?iy ji?atdan tayyor bo'lishi kerak.

O'smirlik davrining oxirlari va o'spirinlik yoshiga kelib, ularda me'nat ko'nikma va malakalari rivojlanadi. Bu ko'nikma va malakalari ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatlari bilan to'g'ridan-to'g'ri bo'li?

Har qanday kasbiy ko'nikma va malakalarning o'sishi, avvalo, o'spirin intellektining umumiy rivojlanganlik darajasiga bo'li?. Shuning uchun ham bu davrdagi o'spirinlar intellektining rivojlanishiga alohida e'tibor berish lozim. Bu yoshdagi bolalarga uchun muloqotga kirishish e'tiyojining mavjudligi ham juda muhim, lekin u yetakchi emas, faqat tanlagan kasb va yo'nalishlari bo'yicha mash'ul bo'lmagan o'spirinlarga ko'proq tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishga e'tiyoj sezadilar. Bu yoshdagi bolalar me'nat faoliyati bilan xuddi kattalardek shu'ullana oladilar. Ilk o'spirinlik davrini kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishi uchun sezgir davr deb hisoblash mumkin. O'zining kasbiy ta'dirini tasodifan yoki noto'g'ri tal etilishi murakkab ichki kechinmalarga, ikkilanishlarga, ziddiyatlarga olib kelishi mumkin. Bu esa yigit va qiz qayoti uchun ham, jamiyat uchun ham katta zarar keltiradi. Kasb tanlash vaqtida ilk o'spirinlar o'z moyilligi va qobiliyatlarini shaxsiy sifatlar, xususan, nerv sistemasining tipi, analizatorlar xususiyati emosional-irodaviy sifatlarini ham hisobga olishlari zarur.

7.3. Ilk o'spirinlik davri yoshlarining shaxs xususiyatlari

O'spirinlarni qali to'la katta deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ularning shaxs xususiyatlarida qali bolalikni kuzatish mumkin. Bu ularning fikrlarida, berayotgan baqolarida, qayotga va o'z kelajaklariga munosabatlarida ko'zga tashlanadi. Ko'pchilik o'spirinlar maktabni tugatish vaqtiga kelib ham kasb tanlashga nisbatan mas'uliyatsiz yondoshadilar. Bu davr o'spirinning axloqan o'z-o'zini anglashi shuningdek, axloqning yangi bosqichiga o'tishi bilan xarakterlanadi. Intellekti yaxshi rivojlangan o'spirinlar kattalarni tashvishga solayotgan masala muammolarini tushuna oladilar va ularni muvokama eta oladilar. O'spirinlar jo'da ko'p muammoli savollarga javob o'ylaydilar. Ularning diqqatini ko'proq axloqiy masalalar tortadi. Agar kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun axloqiy masalalarni yechish manbai - o'qituvchilar bo'lsa, o'smirlar bu savollarga javobni ko'proq tengdoshlari davrasidan qidiradilar. O'spirin yoshdagilar esa savollarga to'g'ri javobni topishda ko'proq katta kishilar foydalanadigan manbalarga murojaat etadilar. Bunday manbalar asosan real, ko'pqiirali, murakkab insoniy munosabatlar va ilmiy-ommabop, badiiy, publisistik adabiyotlar, san'at asarlari, matbuot, radio, televidenie bo'lib hisoblanadi. Bugungi o'spirinlarga qayotga nisbatan qushyor, aqliy-amaliy qarash, erkinlik va mustaqillik xos. Ular qaqoni bo'lish tushunchasiga ham real tarzda yondoshadilar. Lisey va kollejni tugallash vaqtiga kelib, juda ko'p o'smirlar axloqiy ji'atdan shakllangan va ma'lum axloq normalari qatylashgan xususiyatlarga ega bo'ladilar.

O'spirinlarda axloqiy dunyoqarash bilan bir qatorda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy, diniy va boshqa soqalar bo'yicha ma'lum bir qarashlar vujudga keladi. Juda ko'p yillardan beri o'spirinlarni yaxshilik va yomonlik, qaqi'at va noqonuniylik, axloqiylik va axloqsizlik masalalari tashvishlantirib keladi. Qozirgi davr o'spirinlari qar bir narsaga ishonuvchan yoki salbiy munosabatlar bo'lmay, balki

ʔayotga real, aʔliy, amaliy ʔaraydigan, koʻproʻ erkin va mustaʔil boʻlishga intiluvchi yoshlardir.

Oʻspirinlar ongli ravishda egallangan axloʻ normalari asosida oʻz ʔatti-ʔarakatlarini yoʻlga solishga intiladilar. Bu esa, avvalo oʻspirin oʻzini anglashining oʻsishida namoyon boʻladi. Oʻzini anglash murakkab psixologik struktura boʻlib, ʔuyidagilarni oʻz ichiga oladi:

- birinchidan, bolada tashʔi olamdagi predmet taʔsiridan paydoboʻlgan sezgilari oʻz tanasi bilan farʔ ʔila boshlaganda vujudgakeladi;
- ikkinchidan, oʻzining shaxsiy "Men"ligini aktiv faoliyati asosida anglashi;
- uchinchidan, oʻzining psixik xususiyati va xislatlarini anglashi;
- toʻrtinchidan, ijtimoiy, axloʻiy oʻz-oʻziga baʔo berishning maʔlum sistemasini anglashi. Mana shu elementlarning barchasi bir-biri bilan funksional va genetik boʻlangandir. Lekin, bularning hammasi sizga maʔlumki, bir vaʔtning oʻzida shakllanmaydi.

Bolaning "men"ligini anglashi taxminan 3 yoshda paydo boʻladi, bunda bola shaxsiy olmoshni ishlata boshlaydi. Masalan: men, meniki, menga, menda va ʔokazo.

Oʻspirinlar ʔar joyda oʻzini koʻrsatish xususiyatiga ega boʻlgan oʻsmirlik vaʔtidayoʻ, oʻzlarining shaxsiy xususiyatlarini kuzata boshlaydilar. Yaʔni oʻzlarining tashʔi ʔiyofalariga tanʔidiy ʔaray boshlaydilar: boʻyining pastligi yoki aksinchasi, semizlik, yuzidagi ʔusnbuzarlar yigit va ʔizlarni bezovtalantiradi, ular iztirob chekadilar. Kech yetiladigan oʻʔil va ʔizlar yashirin kechinmalar kechiradilar. Kishining oʻz obrazi - bu oʻspirinlikning oʻzini anglashi ancha muʔim komponent boʻlib ʔisoblanadi. Oʻzining psixik sifatlarini anglash va oʻz-oʻziga baʔo berish oʻspirinlik yoshida, borgan sari koʻproʻ aʔamiyat kasb eta boshlaydi.

Oʻspirinlikda oʻz shaxsiy xislatlariga baʔo berish kuchayadi, oʻspirin ʔam oʻsmir singari oʻz ʔadr-ʔimmatini, uning nimalarni ʔilishga arzishi va nimalarga ʔodir ekanligini bilgisi keladi. Oʻziga baʔo berish ikkita usulda boʻladi.

1. Kishi oʻzi ʔoʻlga kiritgan yutuʔlari natijasi bilan baʔolaydi. Masalan: bola ʔiyin vaziyatda oʻzini yoʻʔotmadi yoki yosh bolani yonʔindan ʔutʔazdi - "Men ʔoʻrʔoʻ emasman". Maʔlum ʔiyin topshiriʔni bajardi. "Men ʔobiliyatliman" - deydi. Axloʻʔa oid bunday ʔatti-ʔarakatlar, oʻspirinning oʻz ʔatʔiyligini sinashi ʔamdir.

2. Ijtimoiy taʔʔoslash, yaʔni oʻzi va xatti xarakterlarini boshʔalarning ishlari, fikrlari bilan solishtirishdan iboratdir. Masalan: oʻʔuvchilar tomonidan "mardlik" deb maʔullangan xatti-ʔarakatni oʻʔituvchi "ʔalbaki oʻrtoklik" deb aytdi. Bunda bolalar oʻz xatti-ʔarakatlari toʻʔrisida oʻylab, bosh ʔotira boshlaydilar. Shaxsiy "men" obrazi, juda murakkabdir. ʔatto kattalarning oʻzini anglashi ʔam ʔarama-ʔarshiliklardan ʔoli emas. Bu ʔolat ayniksa oʻspirinlarda yanada kuchliroʻ boʻladi. Baʔzi oʻspirinlar oʻzini kuzatish uchun kundalik daftarlar tutadi. Bu ʔolat ʔizlarda ertaroʻ va koʻproʻ uchraydi. Bu ʔolat shaxsda moʻiyat jiʔatidan tubdan oʻzgargan tarzda oʻz shaxsining maʔnaviy-ruʔiy fazilatlarini, ijtimoiy turmush tarzi, maʔsad va vazifalarini anglashi, ularni oʻʔilona baʔolash zaruratini aks ettiradi.

Undagi oʻz-oʻzini anglash, turmush, yashash, oʻʔish, meʔnat va sport faoliyatlari tarzida namoyon boʻladi. Oʻʔuv muassasa, mikromuʔitidagi

odatlanmagan vaziyat, shaxslararo munosabatlar va muomala ko'lamining kengayishi o'spirinning o'ziga xos tipologika?liy, axlo?iy, irodaviy, ?issiy xususiyatlarini o?ilona ba?olashi, ?o'yilayotgan talablarga javob berish,uning o'z-o'zini anglashini jadallashtiradi. O'spirin o'?uvchilarining o'z-o'zini anglashga alo?ador o'ziga xos xususiyatlari mavjud, ular dastavval o'zlarining kuchli va zaif ji?atlarini, yutu? va kamchiliklarini ani?ro? ba?olash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

O'spirin o'?uvchining o'smirlik davridaga boladan far?li yana bir xususiyati - bu, murakkab shaxslararo munosabatlarda aks etuvchi burch, vijdon xissini anglash, o'z ?adr-?immatini e'zozlashiga ko'pro? moyilligidir.O'spirin o'?uvchida o'zini anglashi negizida o'zini tarbiyalash istagi tu?iladi.

Natijada unda o'z-o'zini tarbiyalash vositalarini saralash, ularni kundalik turmushga tadbi? ?ilib ko'rish e?tijoji vujudga keladi. Lekin, o'z-o'zini tarbiyalash jarayoni o'spirin ru?iyatidagi mavjud nu?sonlarga bar?am berish, ijobiy xislatlarni shakllantirish bilan kifoyalanib ?olmasdan, balki voyaga yetgan kishilarga xos ko'p?irrali, umumlashgan idealga mos ravishda tarkib toptirishga yo'naltirilgan bo'ladi. O'?uvchilar o'zida shaxsning eng ?immatli fazilatlarini, o'?uv va me?nat malakalarini ongli, rejali, tartibli, izchil va muntazam ravishda egallab borishga, shaxsning muayyan bir fazilatlarini ?osil ?ilishga ?arakat ?iladilar; o'z-o'zini tarbiyalash muammolarini, yaxlit ma'naviy-ru?iy ?iyofani shakllantirishga intiladilar.

O'spirin o'?uvchilarning o'z-o'zini tarbiyalash jarayoni o'?uv muassasa, jamoat tashkilotlari, pedagoglar jamoasining tarbiyaviy ga'siri doirasida bo'lmo?i shart. Toki o'z-o'zini tarbiyalashning takomillashtirishi jamoada munosib o'rin egallashga, ijtimoiy burchni anglash, foydali me?natga jalb etish ishiga xizmat ?ilsin. O'z-o'zini tarbiyalashni to'?ri izga solib yuborish uchun uy?un birlikni tashkil etgan tarbiyaviy chora-tadbirlar majmuasi tarzida ta'sir o'tkazish jamoa majburiyati, o'zaro yordam va nazorat ?ilish, o'zaro ba?olash va tan?id ?ilish kabilar ma?sadga muvofi?dir. Ijtimoiy turmushda uchraydigan ba'zi bir salbiy yurish-turish ko'rinishlariga, illatlariga, sar?itlariga ?a?shatkich zarba berish, ularning ta'siridan yigit va ?izlarni asrash, yot tashvi?ot mo?iyatiga ?arshi kurash olib borish pedagoglar jamoasining bosh vazifasidir. O'spirinlarda balo?atga yetganlik tuy?usi takomillashib borib, o'z-o'zini ?aror toptirish, o'z ma'naviy ?iyofasini ifodalash tuy?usi o'sib boradi. Bu narsa ularning alo?ida shaxs ekanligini tan olishga intilishida o'z ifodasini topadi. Buning uchun ayrim yoshlar turli modalarga mayl ?o'yish, tasviriy san'atga, musi?aga, kasb-?unarga, tabiatga maftunkor ?izi?ishlarini namoyish ?ilishga ?arakat ?iladilar. O'?uv va me?nat jamoalari ta'sirida matonat, jasurlik, sabr-to?at, kamtarlik, intizomlilik, ?alollik kabi insoniy fazilatlar takomillashadi. Xudbinlik, lo?aydlik, munofi?lik, laganbardorlik, dangasalik, ?o'r'o?lik, ?ayirlik singari illatlarning bar?am toshishi tezlashadi.

O'spirinlar shaxsining shakllanishi jarayonida jamoat gashkilotlarining roli alo?ida a?amiyat kasb etadi. Ularda faollik, tashabbuskorlik, musta?illik, ?at'iyatlilik, mas'uliyatlilik, o'z ?arakatlarini tan?idiy ba?olash singari fazilatlarini bar?aror xususiyat kasb etib boradi.

O'spirin yigit va qizlarning jamoatchilikda faol ishtirok etishi orqali muayyan tashkilotchilik qobiliyati namoyon bo'ladi. O'zining kimligi, qandayligi, qobiliyatlari, o'zini nimaga qurmat qilishini aniqlashga intiladilar. Do'st va dushmanlarining kimligi, o'z istaklari, o'zini va tevarak-atrofni, olamni yaxshi bilishi uchun nima qilish kerakligini anglashga qarakat qiladi. Ma'lumki, o'spirinlarning qamma savollari anglangan bo'lmaydi. Ba'zan o'spirinlar o'zlaridan qech qanoatlanmaydigan, o'z oldilariga qaddan tashqari ko'p vazifalar qo'yadigan, lekin uning uddasidan chiqa olmaydigan bo'ladi. Mana bulardan ko'rinib turibdiki, o'spirinlar o'z-o'zini analiz qilish teranligi va yuksak talablarni bajarish kerakligini o'zida aks ettira boradilar. Bu esa o'spirinlarning kelgusi yutuqlari shartlaridan biridir.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, shaxsning erta o'spirinlikdagi eng muhim xislatlaridan biri o'z-o'zini qurmatlash, o'z-o'ziga baqo berish qamda o'zini shaxs deb tan olish yoki olmaslik darajasidir. O'spirinlar o'zlarida shaxsning muayyan kompleks sifatlarini qosil qilishga intiladilar.

Ularni o'z-o'zini tarbiyalash borasida bir butun ma'naviy psixologik qiyofani shakllantirish masalasi qiziqtiradi. Bunda shaxs ideali va namunaning mavjudligi katta aqamiyatga ega. Masalan: o'qil bolalar - qaqramonlik, yaxshi ota, tadbirkor, o'qituvchi, vrach yoki badiiy asar qamda kinofilmdagi obrazlarni o'zlariga ideal deb bilsalar; qizlarimiz meqnatkash ayol, jozibali jamoat arbobi, nazokatli uy bekasi yoki ilmiy xodim va qokazo. O'zaro munosabat va emosional qayot o'z mavqeini belgilashning murakkab muammolarini o'spirinning o'zi qal qila olmaydi. Bu masalani o'spirinning ota-onasi, o'z tengqurlari, o'qituvchilar ishtirokida ularning qo'llab-quvvatlashida qal qilishi mumkin.

Demak ilk o'spirinlik davri katta mustaqil xayotga qadam qo'yish bo'saqasidir.

Takrorlash va muqokama qilish uchun savollar.

1. Ilk o'spirinlik davrida psixologik jarayonlarning shakllanish xususiyatlari.
2. O'spirinlikdagi aqliy rivojlanish bilan yetakchi faoliyatlar o'rtasidagi bo'liqlik.
3. Umumiy va maxsus layoqatlarning rivojlanishi.
4. O'spirinlik davrida kasb tanlashning o'ziga xos xususiyatlari.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Ilk o'spirinlik davri kanday ta'riflanadi.
  - A) Yetuklik davri;
  - B) "Kamolot bo'saqasi" ;
  - V) Ilk baloqat davri.
2. Ijtimoiy psixologik qolat bo'lgan o'spirinlik kanday ifodalanadi.
  - A) O'spirin o'z qulk - atvorida amal kiladigan axlokiy prinsiplar, e'tikod, tushunchalar tez sur'atlar bilan shakllanish davri;

B) Bu o'spirinning kattalar jamoasining to'lik a'zosi bo'lishga tayyorgarligini sub'ektiv boshdan kechirishi sifatida kattalik ?issining

yuzaga

kelishi davri;

V) Bu o'spirinning fukaro sifatida tarkib topishi, uning ijtimoiy ?ayotga faol ko'shilishi davri.

3. O'spirinlik davrida yuzaga keladigan yangi xususiyatlar nimalardan iborat.

A) E'tikod va dunyokarash bilan bir katorda, axlokiy ideallar ?am paydo bo'ladi;

B) O'kishga ongli munosabati o'sadi va ?is-tuy?ularning boyligi, turli-tumanligi bilan fark kiladi;

V) Mustakillikka intilish ?amda o'zining katta bo'lib kolganligini ko'rsatish istagida namoyon bo'luvchi, o'ziga xos kattalik ?issining

vujudga

kelishidir.

4."Akselerasiya" terminining ma'nosi nima.

A) Tiklash;

B) Tezlatish;

V) Umumlashtirish.

5. O'spirinlik davrida ?obiliyatning kandy turlari rivojlanadi.

A) Tabiiy ?obiliyatlar;

B) Umumiy va maxsus layokatlar;

V) Nazariy va amaliy ?obiliyatlar.

6. O'spirinlik davri kandy psixologik xususiyatlari bilan boshka davrlardan fark kiladi.

A) Mustakillikka bo'lgan e?tiyoji ortadi;

B) Tafakkuri, idroki, kizikishlari, ?obiliyati yanada rivojlanadi;

V) Jismoniy ?amda akliy ji?atdan voyaga yetadi, kamolotga erishadi, dunyokarashi, o'z-o'zini boshkarish kabi yetuk xususiyatlari tarkib topgan bo'ladi.

VIII BOB. TA'LIM PSIXOLOGIYASI

8.1. O'quv faoliyatining psixologik mohiyati.

8.2. O'qish motivlari.

8.3. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni va uning psixologik komponentlari.

8.4. Ta'limning noan'anaviy usullari. Mustaqil tafakkurni rivojlantirish.

8.5. Ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

8.6. O'quv faoliyatini boshqarish.

1997 yilda qabul qilingan "Ta'lim to'qrisida"gi qonun va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida" shaxs kamoloti asosiy masala sifatida e'tirof etilgan.

Prezidentimiz I.A.Karimov: "Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil kilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyushonish o'oyasini ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga etkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi", degan edilar.

Maktab jamiyatning ijtimoiy institutlaridan biri. Maktab jamiyatning buguni emas, balki kelajakka yo'naltirilgan rivojini belgilaydi. Maktabning maqsadi ta'lim va tarbiya berishdir.

8.1. O'quv faoliyatining psixologik mohiyati

O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi. O'quv faoliyati insonning butun hayoti davomida namoyon bo'luvchi uzluksiz jarayondir.

Rus psixologi A.N.Leontev inson faoliyatining psixik va amaliy shakllari mavjudligini, bola ongi aynan o'quv faoliyatida o'sishini ta'kidlaydi.

D.B.Elkonin esa o'quv faoliyatining xususiyatlarini ko'rsatib, uni mo'hiyatiga, mazmuniga va o'zini namoyon bo'lish shakliga ko'ra ijtimoiyligini ta'kidlaydi.

O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, uning natijasida avvalo o'quvchida o'zgarish yuz beradi. Uning maqsuli turli motivlar asosida qurilgan bo'lishi darkor. Bu motivlar bevosita o'quvchi shaxsining o'sishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lishi kerak. O'quv faoliyati ta'lim, o'qish va o'rganish degan tushunchalar bilan bevosita bog'likdir. Ta'lim o'qituvchi va o'quvchi hamkorligidagi o'quv faoliyati, o'qituvchining bilim, ko'nikma va malakalarini o'quvchilarga o'rgatish jarayonidir.

Ta'lim jarayoni bevosita muayyan axborotni, harakatlarni, xulq-atvorning shakllarini o'zlashtirishga haratilgandir. O'qish va o'rgatish tushunchalari o'quv faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ular bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga, o'rgatishga xizmat qiladi.

O'quv faoliyatining besh elementi mavjud:

1. O'quv motivlari.
2. O'quv topshiriklari.
3. O'quv harakatlari.
4. O'qituvchining nazorati.
5. O'qituvchining baqolashi.

D.B.Elkoninning ta'kidlashicha, o'quv faoliyatining shakllantirilishi bu faoliyat ayrim kishilar bajarilishini asta-sekinlik bilan o'quvchining o'ziga o'qituvchining ishtirokisiz mustaqil bajarish uchun o'tkazilishidir.

Ta'lim jarayoni aloqida tashkil etiladigan hamda boshqariladigan faoliyat bo'lib, u o'quvchilarning o'quv faoliyatlarini tashkil etadi va ularni boshqaradi. Ta'lim jarayoni besh elementdan iborat:

1. Ta'limning maqsadi - nima uchun o'qitish kerak?
2. Ta'limning mazmuni - nimaga o'qitish kerak?

3. Ta'limniig metodlari, usullari va pedagogik mulo'ot yo'llari.
4. Ta'lim beruvchi.
5. O'quvchi.

Ta'lim jarayonini tashkil etish: ideal va amaliy faoliyatning u yoki bu turini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan tashqi olamning muhim ahamiyatli xossalari xususidagi axborotning o'zlashtirilishi: faoliyatning ana shu barcha turlari tarkib topgan usullari va jarayonlarining o'zlashtirilishiga; ma'sadga muvofik keladigan usullar va jarayonlarni to'g'ri tanlash va foydalanishga bog'liq.

Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati:

1. Motivasiya.
2. Ma'lumot usullari.
3. Ma'lumotning tushunarliliigi.
4. Xotira.
5. Ma'lumotni ko'llash.

Ta'lim va ta'lim jarayonida bolaning rivojlanishi muammosi yosh davrlari vapedagogik psixologiya fanining asosiy masalalaridan biridir. Ta'lim va rivojlanish muammosiga doir qator nazariyalar ishlab chiqilgan bulib, ulardan biri:

1. Aqliy xatti-qarakatlar, bilimlar, malaka va ko'nikmalarni bosqichma-bosqich rivojlantirish nazariyasi (P.Ya.Galperin).

P.Ya.Gal'perin nazariyasi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish jarayoni olti bosqichni boshidan kechirib, ularga:

1. Motivasiya.
2. Tushuntirish.
3. Moddiy formadagi qatti-qarakatlarni bajarish.
4. Baland ovozda qatti-qarakatlar va vazifalarni bajarish.
5. Bajariladigan qatti-qarakatlarni ichki rejada ovoz chiqarmay bajarish.
6. Faoliyatni fikran bajarish kiradi.

Ushbu nazariyada ta'limning uchta asosiy turlari ajratiladi:

- birinchi turda - qatti-qarakatlarni o'zlashtirish xatolar bilan kechadi, berilayotgan material yetarli darajada anglanilmaydi, ta'lim oluvchi ta'limning asl mo'hiyatini tushunib yetmaydi;
- ikkinchi turda - materialni nisbatan dadil va to'la tushunilishi va material bilan bo'liq tushunchalarni ajratilishi bilan xarakterlanadi;
- uchinchi tur - tez, samarador va bexato qatti-qarakatlarni o'zlashtirilishini ta'minlab beradi.

V.V.Davidov nazariyasi. Ushbu nazariya kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni ilmiy tushunchalarni o'zlashtirilishini tashkil qiladi.

Bunda o'quvchilar tomonidan ta'lim jarayonida nazariy tushunchalar tizimini o'zlashtirilishi lozim bo'lib, bu o'z o'rnida xususiyan umumiy bilimlarga o'tilishni ta'minlaydi. Qator nazariyalar muammoli ta'lim bilan bo'liq bo'lib, L.V.Zankov va A.M.Matyushkin tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ta'limda muammoli darslarni tashkil etishga qaratilgandir.

Ta'limning psixolik asoslari muammosi ko'pgina masalalarni qamrab oladi. Ta'limning muvaffaqiyati bir qator psixologik omillarga bo'liq bo'ladi. Avvalo

o'quvchining o'qishga bo'lgan munosabatiga to'xtaylik. Bu munosabat diqqatda, is-tuyularda, iza'ishlar va irodada, shuningdek, shaxsning tutgan yo'lida namoyon bo'ladi.

Ta'lim jarayoni avvalo o'quvchilar diqqatini yo'lga solishni talab etadi. Darslarda ko'rgazmali urollardan, axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish ta'lim oluvchida ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiradi. Ta'lim jarayonida ta'lim beruvchining vazifasi darsda ishlash uolatini yuzaga keltirishgina emas, balki o'quvchilarning darsda o'tiladigan materialini idrok etishga tayyor turishlarini kuzatish amdir. Dars jarayonida o'quvchilarning diqqati o'zgarib turadi. O'qitish jarayonida bu onuniyatlarni nazarda tutish va o'quvchilar diqqatini materialning asosiy jihatlariга jalb etish amda ularni takrorlash kerak.

Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihattan o'qituvchi tomonidan beriladigan ko'rsatmalarga am bo'li. O'qituvchining roli shundan iboratki, u o'quvchilarga tegishli ustanovkani osil kilishi, nimani va'tincha, nimani umrbod esda olib kolishi kerakligini, nimani butunlay esda olib olmasdan, fa'at tushunib olish kifoya ilishini, nimani so'zma-so'z esda olib olishni, nimaning ma'nosini o'z so'zlari bilan aytib berish uchun esda olib olish zarurligini ko'rsatib o'tishi lozim. Kuzatishlar ko'rsatadiki, bunday ko'rsatmalar berilmaganda, o'quvchilarda ko'pincha noto'ri tasavvurlar vujudga keladi.

O'qitishning emosionalligi ta'limning muvaffaqiyatlilikini ta'minlovchi omillardan biridir. Ta'lim berish jarayoni emosional jarayon.

Agar o'quvchilarga berilayotgan axborot ularda ech anday is-tuy'u uy'otmasa, uni o'quvchilar yaxshilab esda olib olmaydilar. Gap o'quvchilarning psixik uolatlari, ya'ni ularning muayyan bir paytdagi kechinmalari a'ida am borishi kerak, albatta. Ulardagi uvonchli, optimistik kayfiyat o'quv faoliyatini juda samarali iladi. O'quvchilar emosional ru'dagi materialni durustro' o'zlashtirib oladilar.

O'tkazilgan tajribalar o'quvchilar ech anday is-tuy'u uy'otmaydigan materialga araganda, emosional ru'dagi materialni yaxshiro' eslab olishlarini ko'rsatadi. O'qituvchi o'quv jarayonining emosional tomoni a'ida amxo'rlik ilishi kerak. Bu muammo juda mu'im a'amiyatga ega, Chunki, birinchidan, ta'limning mazmuni ni'oyatda murakkablashib, ajmi esa oyat kattalashib ketgan. Uning muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga erishish uchun o'quvchilarning o'quv faoliyatini kuchaytirish lozim. Ijobiy tuy'ular o'quv me'natining samaradorligiga kuchli ta'sir etadi. afsala bilan bajarilgan be'araz munozara paydo bo'ladi, ba'slashiladi, befar' aragan yoki undan am salbiy munosabatda bo'lgan ishga esa, ech anday afsala bo'lmaydi.

Jamiyatimizdagi me'nat - a'iy ijod, uvonch manbai. Maktab o'quvchilarida o'quv me'natiga ijobiy munosabat uy'otib, me'natning a'iy ijodga, uvonch manbaiga aylanishiga ko'maklashish kerak.

adimda greklar juda ajoyib iborani o'llaganlar: "Talaba -to'ldirilib turilishi kerak bo'lgan idish emas, balki yo'ib turilishi lozim bo'lgan mash'aldir". Bu fikrning tagida chu'ur ma'no bor. Zero, o'qituvchi biz yu'orida ta'kidlab o'tgan ta'lim metodlari: muammoli ta'lim, isman izlanish metodi va tad'iot metodlaridan keng o'llanishi kerak. Ta'lim jarayonini bugungi kundagi asosiy talablaridan biri erkin fikrlovchi, musta'il tafakkurga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish bo'lib, yu'orida

aytib o'tilgan metodlardan foydalanish uchunlardan katta mash'allar paydo bo'lishini ta'minlab beradi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilishga ʻiziʻishlari ʻoyat katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, ʻiziʻish o'quvchilarning emosional bezagi, biror buyumni, biror faoliyatni tanlash munosabati va yo'nalishidir.

Ma'lumki, psixologiyada ʻiziʻishning ikki turi o'quvchilarning ta'lim jarayonida aniʻlanadi. Birinchisi, bevosita ʻiziʻish, ikkinchisi bilvosita ʻiziʻish. ʻar bir o'ʻituvchi o'z o'quvchilarida o'z faniga nisbatan bilvosita ʻiziʻishni tarkib toptirishga ʻarakat ʻiladi. ʻiziʻishlar orʻali o'quvchilarda ta'limga faol munosabat namoyon bo'ladi. Psixologiyada ʻiziʻish - bu shaxsning o'zi uchun ʻimmatli yoki yoʻimli bo'lgan muayyan narsa yoki ʻodisalarga munosabatidir. ʻiziʻishlar shaxsning muʻim va individual xususiyatlaridan biri bo'lib ʻisoblanadi. ʻiziʻishlar o'quvchilar ʻayotida katta rol o'ynaydi. Ular o'quv faoliyatini faollashtiruvchi asosiy turtkilar - motivlardir. Kiziʻishlar maktab o'quvchisiga fan asoslarini durustroʻ o'zlashtirib olishlariga, aʻliy ʻobiliyatlarining o'sishiga, bilim doirasining kengayishiga imkon beradi.

O'ʻituvchilarning vazifasi o'quvchini dastlab ʻiziʻtirib ʻolgan ishning o'zi bilan shuʻullanishga majbur ʻilish emas, balki undagi ʻiziʻishlarni chuʻurlashtirish va kengaytirish, ta'sirchan ʻilish, ʻiziʻishlarining markaziga aylanib ʻolgan faoliyat bilan shuʻullanish istagiga, mayliga aylantirishdir.

O'quvchilarning muayyan maʻsadni ko'zlab ish tutishida, ʻiyinchiliklarni yenga olishida, ishdan chalʻitadigan narsalar bilan shuʻullanishdan o'zini tiya olishida, unda o'ʻishga ishtiyoʻ tarkib toptirishda namoyon bo'ladigan iroda, ta'lim jarayonida aloʻida aʻamiyat kasb etadi.

Umumiy psixologiya kursidan ma'lumki, iroda bu shaxsning o'z oldiga ʻo'ygʻan maʻsading aniʻligi, uni amalga oshirish uchun intilishi, maʻsad yo'lida ma'lum bir ʻarorga kelish tezligi va uni o'z vaʻtida ijro etishi bilan belgilanadigan sifatidir. Ta'lim jarayonida o'quv materialiga bo'lgan diʻʻatning barʻaror bo'lishida irodaviy zo'r berishning aʻamiyati niʻoyatda kattadir. Ta'limda iroda o'quvchida maktab va uyda o'tkaziladigan mashʻulotlarga tayyor turishda namoyon bo'ladi. O'quv materialini o'rganish, eslab ʻolish va o'quvchining irodaviy zo'r berishiga bo'liʻ. Iroda o'quvchilarning fikrlash faoliyatlarida - masalani yechishga, ʻo'yilgan savolga javob topishga va ʻokazolarga intilishida namoyon bo'ladi. Ular o'quvchilarda ko'nikma, va malakalarni ʻosil ʻilishda ʻam tarkib topadi. Psixologlar olib borgan tadʻiʻotlarda o'quvchilar tomonidan berilgan materialning o'zlashtirilishi ko'p jiʻatdan irodaning tarbiyalanishiga bo'liʻdir. Irodaviy aktivlik ta'limning zarur shartidir. Ta'lim muassasasidagi ta'lim jarayonining o'zi o'quvchilardan irodaviy o'stirish omillaridan biridir. Bunda o'quvchilarning kundalik rejimi, o'ʻish va oʻilona dam olishni bir-biri bilan to'ʻri almashtirib turishda katta rol o'ynaydi.

Ta'lim jarayonida bilish jarayonlarini shakllantirishga aloʻida e'tibor berish lozim. Zero bilish jarayonlari juda murakkab faoliyat bo'lib, unda jonli mushoʻadadan mavʻum tafakkurga, mavʻum tafakkurdan esa amaliyotga o'tiladi, ana shundan so'ng ob'ektiv ʻaʻiʻat bilib olinadi. Binobarin, biz birinchi navbatda ko'rib chiʻishimiz lozim bo'lgan narsa o'quv materialini idrok ʻilish jarayonidir. Umumiy psixologiya kursidan ma'lumki, idrok bu narsa va ʻodisalarni sezgi organlariga ta'sir

etishi natijasida ularning kishi psixikasida yaxlit obrazini paydo bo'lishi bo'lib, idrok etish jarayoni ta'limda turli formalarda o'qituvchining o'zaki fikoya qilishida, subat o'tkazishda, ma'ruza o'qishida, kinodars, televizion parcha, sxemalar va ko'rgazmali qurollar ko'rsatish, ekskursiyalar o'tkazish, o'qituvchining o'ziga darsliklar amda boshqa ko'llanmalarni o'qitish tarzida o'tishi mumkin. Shuni aloqida ta'kidlash lozimki, idrokni tarkib toptirishda o'qituvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish niqoyatda muhimdir.

Chunki, fazoni, vaqtni va harakatlarni idrok etishda ham yosh xususiyatlarda turli farqlar mavjud bo'ladi.

8.2. O'qish motivlari

Motiv - inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatga undovchi tushunchadir.

Motivasiya esa xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni bo'lib, unga tashabbus, yo'nalganlik tashkilotchilik, qo'llab-quvvatlash kiradi. Ta'lim jarayonida o'qish motivlari "nima uchun?" "nimaga?", "kanday maksad bilan?" kabi savollar asosida yuzaga keladi. Motivlar birinchidan, o'qituv faoliyatiga undasa, ikkinchidan, maqsadga erishish uchun zarur yo'l va usullar tanlashga yordam beradi. O'qituv faoliyatida o'qituv motivlari o'qituvchilar tomonidan tanlanib, ular o'qituvchining maqsadi, qiziqishi, kelajak rejalari bilan bevosita bogliq bo'ladi. Yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan qolda o'qituv motivlari turli yosh davrlarida turlicha bo'ladi. O'qituv faoliyati motivasiyasining manbalari mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi: Ichki manbalar. Ular insoniy tuqma yoki orttirilgan ehtiyojlari bilan belgilanadi. Ulardan eng muqimi tuqma axborotga boglgan ehtiyojdir. Orttirilgan ehtiyojlar esa gnostik va ijtimoiy ijobiy ehtiyojlar hisoblanadi.

Tashqi manbalar. Ular shaxsning ijtimoiy qayot shart-sharoitlari bilan belgilanadi.

Talabalar ularning birinchisi bo'lib, jamiyatning shaxsdan talab qiladigan doimiy xulq-atvorini bildiradi. Boqcha, maktab, oila boladan juda ko'p ishlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Ijtimoiy kutish har birimizdan ma'lum bilimlar, ko'nikmalar darajasini bo'lishi, zarurligini jamiyat kutishini bildiradi. Masalan, bir yoshli bola yurishi kerak, 7 yoshdan u o'qishi kerak, 15 yoshdan u kasb tanlashi kerak deb hisoblaymiz. Imkoniyatlar - shaxs faoliyatini belgilovchi ob'ektiv shart-sharoitlardir, Masalan, boy kutubxona bolani ko'p kitob o'qishga undaydi.

3. Shaxsiy manbalar: bu shaxsning qadriyatlarini tizimi ustanovkalari, qoyalaridir. Bu manbalar har bir shaxs faoliyatida u yoki bu darajada mavjud. Ularning barchasi faoliyatning ketishiga ta'sir etib ta'lim jarayonining motivasiyasini tashkil etadi. V.A.Kruteskiy o'spirinlarda uchraydigan motivlarning quyidagilarini aloqida ifodalaydi:

- a) Biror o'qituv faniga qiziqish;
- b) Vatanga foyda keltirish istagi;
- v) Shaxsiy qobiliyatini ro'kach qilish;
- g) Oilaviy an'analarga rioya qilish;

- d) Do'st-birodarlarga ergashish;
- ye) MODDIY Ta'minlash va ?okazolar.

8.3. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni va uning psixologik komponentlari

Ta'lim jarayonining natijasi o'zlashtirish, ichki va tashqi faoliyatni maqsadga muvofiq ravishda o'zgartirishdir. Ta'lim bir odamning boshqasiga bilim va ko'nikmalar berishidir. Bilim, ko'nikma va malakalar ta'lim jarayonining natijasidir. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni muammosi

P.Ya.Galperin va N. F. Talizina tomonidan o'rganilgan. Ular aqliy ?atti-?arakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini ishlab chiqqanlar.

Mualliflar aqliy ?atti-?arakatlarni moddiy ?olda tashkilot yordamida ?amda aqliy shaklda, fikrda namoyon bo'lishini izolab berdilar. Akliy ?atti-?arakatlarning birinchi bosqichi rasm, sxema, diagramma va shartli belgilar tarzida o'z ifodasini topadi. Aqliy ?atti-?arakatlarning ikkinchi bosqichi ko'rgazmalardan olgan tasavvurlari to'rtisida o'quvchilarning ovoz chiqarib, fikr yuritishidan iboratdir. Uchinchi bosqich esa, sub'ekt ongida tasavvur, tushuncha, ?onuniyat, xossa, xususiyat, operasiya, usul tariqasida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, o'quvchilarga taklif etiladigan axborotlar aql bovar ?ilmaydigan darajada tezlik bilan ko'payib bormoqda. Shuningdek, ularning juda tez eskirib qolib, yangilashni taqozo etishi ?am o'z-o'zidan ma'lum bo'lmoqda.

To'rtinchi bosqichda bajarilgan ?atgi-?arakatlar ichki rejada ovoz chiqarilmay bajariladi.

Beshinchi bosqichda esa faoliyatni fikran bajarishga o'tiladi. Bundan ravshan ko'rinib turibdiki, materialni asosan yodlab olish va xotirada saqlab ?olishga asoslanadigan ta'lim ?ozirgi talablarga ?isman javob bormoqda. O'quvchilarga ?amisha yangilanib turadigan axborotni mustaqil ravishda o'zlashtirib borishga va o'qishni bitirib ketganidan keyin, kishiga jadal sur'atlar bilan o'sib borayotgan fan-texnika taraqqiyotidan orqada qolib ketmaslik imkoniyatini beradigan ?obiliyatlar taraqqiyotini beruvchi tafakkur sifatlarini tarkib toptirish muammosi birinchi o'ringa chiqib bormoqda. Ta'lim jarayonida o'zlashtirishning muvaffaqiyati ?uyidagilarga bo'liq:

1. Ta'lim mazmuniga.

2. O'quv rejalari, dasturlari, darsliklar va o'quv ?o'llanmalarining mavjudligiga;

Ta'lim metodikalarini takomillashganligiga;

O'qituvchi maqoratiga;

O'quvchining individual psixologik xususiyatlariga.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turli individual tipologik xususiyatlarga ega o'quvchilar uchun ta'limning yagona ?ulay, optimal sharoitlarini yaratish mumkin emas. Ammo o'zlashtirishning samaradorligini oshirishda muammoli ta'lim, noan'anaviy ta'lim usullarini ?o'llash muhim aqamiyatga egadir.

8.4. Ta'limning noan'anaviy usullari. Mustaqil tafakkurni rivojlantirish

Ta'lim oluvchilarning ta'lim faoliyatiga ko'ra ta'limning ?uyidagacha metodlari ajratiladi:

1. Tushuntiruv-ko'rsatmalilik metodi - bu metod reproduktiv metod bo'lib, unda faoliyat o'kituvchi tomonidan olib boriladi, o'quvchilar ta'lim jarayonida bilim oladilar, tanishadilar.

Bu metod juda keng tarqalgan metodlardan biri bo'lib, uni takomillashtirilgan usullari mavjud, bu - dasturlashtirilgan ta'limdir. Reproaktiv metodda o'quvchi faoliyat ko'rsatib, unda o'quvchiga berilayotgan bilimni ?ayta xotirada tiklab, olingan bilimni nusxa sifatida ?abul ?iladi.

Muammoli ta'lim metodi - o'kituvchi tomonidan tashkil etilib, u produktiv xarakterga egadir. Ushbu metod orqali o'quvchi bilim va malakalarini shakllantiradi. Ushbu metodni takomillashtirish yo'llaridan biri, ishchan o'yinlarni tashkil etishdan iboratdir. Qisman izlanish metodi - o'qituvchi nazorati ostida tashkil etiladigan metod bo'lib, u produktiv xarakterga ega, bunda o'quvchi ijod ?iladi.

Tadqiqot metodi - o'qituvchi ilm yordamisiz tashkil etiladigan ta'lim metodi bo'lib, u o'quvchining mustaqil izlanishi, fikrlashi va bilimlar transformasiyasini talab etadi.

Ta'lim jarayoni tashkil etishning o'ziga xos metodlaridan biri ishchan o'yinlardir. Ishchan o'yinlar munosabatlar tizimini modellashtirish, faoliyat xarakteristikasini tashkil etishga yordam beradi.

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da ta'lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni kiritish ta'kidlanadi. Pedagogik texnologiya - bu ta'lim jarayoniga sistemali yondashuv bo'lib, unda ta'lim jarayonini tashkil etishda texnika va inson imkoniyatlari ?isobga olinadi va ularning o'zaro munosabati ta'limning optimal formalari yaratilishiga zamin bo'ladi.

Pedagogik texnologiyalarni ?uyidagi tarkibiy ?ismlarga bo'lish mumkin;

- Ta'lim-tarbiya ishtirokchilari shaxsiga o'yiladigan ijtimoiy talablar;
- ?amkorlik faoliyati a'zolarining kasbiy tayyorgarligi;
- Ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni, mo'iyati, amalga oshirish vositalari;
- Ta'lim jarayonini differensiasiyalashtirish;
- Ijodiylik.

O'quvchini mustaqil ta'lim olishga o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorlash bugungi kun maktabining asosiy vazifasidir.

Ta'lim jarayonida o'quvchining mustaqil ta'lim olishini faollashtirish zarur. Mustaqil ta'lim masalaning o'yilishi, yechish, o'z-o'zini nazorat va ba?olashning yo'llarini o'quvchi tomonidan tanlanishi va bajarilishi bilan xarakterlanadi.

O'quvchilarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish uchun fikrlash xususiyatlarini shakllantirish zarur. Fikrlash operatsiyalari asosida dars jarayoni faollashtiriladi. Bu o'qituvchining: "Nima uchun?", "?anday maqsadda?", "Sabablari ?anday?", "Natija nima uchun shunday bo'ldi?"-singari savollarning mu?okamasi orqali amalga

oshirilishi mumkin. O'qituvchilarni evristik, muammoli vaziyatlarga tortish, tanqid, gumon qo'llatlarini muvofiqdara qilish, ulardagi muammolarni mustaqil qoldda topish va ularni yechish uchun o'z loyihalarini tuzish va qimoya qilish o'qituvchilar tafakkurining ma'nodor va unumdor bo'lishiga xizmat qiladi.

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman qar bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muvofiqdara. Albatta, bilim kerak, ammo, bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash qam katta boylik. Hozirgi zamon o'qituv muassasalarining vazifasi yosh avlodni mustaqil fikrlashga o'rgatishdir. Albatta, fikrlashda qam individual farqlar mavjud. Fikrlashni bilish - bu insonning aqlidir.

Aqlning quyidagi sifatlarini ajratish mumkin:

Mazmundorlik (boyligi, chuqurligi, qukmga boyligi).

Fikrlashning kengligi (keng va tor) va chuqurligi, nazariya va amaliyotning uzviyligiga bo'liqdir. Amaliyot, hukmning to'qiriligi mezonidir.

Fikrlashning mustaqilligi - umumiy tajribani qo'llay olish, shaxsiy fikrga ega bo'lish, tajribaga munosabat bildirish.

Aqlning tashabbuskorligi.

Aqlning egiluvchanligi, vazifani standart yechishdan qochish.

6. Aqlning tanqidiyligi, o'z ishini aniq baqolay olish, uni o'lchash.

Aqlning maqsuldorligi.

Fikrning ketma-ketligi.

Tafakkurning tezligi.

Aql qa'ida ayrim olimlar va arboblarning fikrlari keltirilgan. "Uluq aql egalari o'z oldilariga maksad ko'yadilar, qolgan odamlar o'z istaklari ortidai ergashadilar" (Vashington Irving).

"Aql - bu yaxshi tashkil etilgan bilimlar tizimidir" (K.D.Ushinskiy).

Yuqorida aytib o'tilgan barcha sifatlar yosh o'zgargan sari o'zgarib boradi. Ijodiy ishda fikrlashning mustaqilligi va tanqidiyligi zarur bo'lib, u aqliy faoliyatning produktivligini ta'minlaydi.

8.5. Ko'nikma va malakalarni shakllantirish

Ko'nikma va malakalarni shakllantirish bilimlarni o'zlashtiribgina qolmay xilma-xil ko'nikma va malakalarni qosil qiladilar.

Ko'nikma - mashq qilish natijasida yuzaga kelgan qatti-qarakatlarning avtomatlashgan usuli. Fiziologik ji'atdan ko'nikma bosh miyaning katta yarim sharlari po'stloqida qosil bo'lib, vaqtinchalik nerv bo'lanishlarining barqaror tizimining funksiyasini ta'minlaydi.

Dinamik-stereotiplarni yaratish sharoitlari bir vaqtning o'zida avtomatlashgan akt bilan murakkab analitik-sintetik faoliyatni yuzaga keltiradi. Buning natijasida nafaqat ko'nikmalar, balki malakalar qam yuzaga keladi.

Malaka - oldinga qo'yilgan maqsad va qatti-qarakat sharoitidan kelib chiqadigan muvaffaqiyatli qarakatlar usulidir. Malakalar qatti-qarakatning maqsad va konkret shart-sharoitlariga tegishli bo'lgan qoldda doimo suyanadi. Odam ishni qanchalik yaxshi bilsa, uni shunchalik malakali amalga oshiradi va undan foydalanadi.

Ko'nikma va malakalar ?atti-?arakat uslubi bo'la turib, ma'lum faoliyat turiga ?arab ishlab chi?arish, o'?uv, ijtimoiy, sport, tashkiliy, texnik faoliyat, ilmiy faoliyat, san'at so?asidagi ko'nikmalar va bosh?alar bo'lishi mumkin. Lekin, barcha faoliyat turlarida ?o'llaniladigan ko'nikma va malakalar mavjud: bular - ?arakat, sensor, a?liy ko'nikma va malakalardir. ?arakat ko'nikmalariga jismoniy me?nat, sport va o'?uv ko'nikmalari (xat yozish, tez o'?ish va ?okazo) kiradi.

Sensor ko'nikma va malakalarga o'lchov, yoru?lik, ovoz va simvolik ma'lumotlarni tez va to'?ri ?abul ?ilish bilan bo?li? bo'lgan va bosh?arish markazlarida takrorlab borishlar kiradi.

Akliy ko'nikma va malakalarga-kuzatish usullari, malakalarni rivojlantirish, o?zaki va yozma ?isob-kitobni ishlab chi?ish, ?arakatlarga yo'naltirish, kitob bilan ishlash, arxiv materiallarini yi?ish, ilmiy tajriba o'tkazish va ?okazo. Ko'nikmalar mash? kilish natijasida yuzaga keladi, ya'ni bunda ma?sad sari yo'naltirilgan (doimiy) ?aytarish musta?kamlashga olib keladi va samarali usullar asosida ?ayta-?ayta ?aytarilishi amalga oshiriladi.

Inson tomonidan egallangan ko'nikma va malakalar yangi ko'nikmalarni shakllantirishiga ta'sir ko'rsatadi. Qonuniyatlar:

1. Ko'nikma ?osil bo'lishining notekis jarayoni. Bu mash?larning egri grafigida namoyon bo'ladi.

2. Ko'nikmalarning ko'chishi. Ijobiy ko'nikmalarning yangilarinishakllanishiga ta'siri ko'chish deyiladi. Ko'nikmalardagi salbiy ta'sir esa interferensiya deb ataladi, bunda eski ko'nikmayangisining shakllanishiga xala?it beradi.

3. Ko'nikmani progressiv va regressiv - ko'nikma uzo? va?t mi?dorida xizmat ?ilishi uchun undan foydalanish lozim. Aks ?olda deavtomatlashtirish yuzaga kelib, zarur ?arakatlar o'z tezligi, yangiligi, ani?ligi va avtomatlashtirilgan ?arakatlarni ta'minlovchi xususiyatlarini yo'?otadi.

Odatlar bu shunday ?atti-?arakatlarki, ular o'z-o'zidan, avtomatik tarzda yuz beradi. Odatlarni insonning madaniy va alo?iy xul?ida a?amiyati katta.

Ta'lim bosh?ariladigan jarayoni bo'lib, bunda ?ar bir bolaning ?arakati ?adamba-?adam nazorat ?ilinadi, o'?ituvchi ?ar bir bos?ichda o'?uvchining bilimlarini malakalarini o'zlashtirish ?a?ida axborot olib turadi, yangi material avvalgi materialni o'zlashtirishga ?arab ta?dim etiladi.

8.6. O'quv faoliyatini boshqarish

Bosh?aruv bu shunday yo'naltiruvchi kuchki, u insonlardagi ijodiy potensial imkoniyatlarini oladigan sharoitlarni yuzaga chi?arishni ma?sad ?ilib ?o'yadi. Shunday ekan, o'?ituvchining ta'lim-tarbiya jarayonini to'?ri va o?ilona bosh?ara olishi o'?uvchi shaxsi kamolotida ni?oyatda kattadir.

Faoliyatdan kutiladigan natija psixologiyada ma?sad deyiladi. O'?uv jarayonining bosh?arilishi ikkita asosiy ma?sadni ko'zda tutadi. Ulardan birinchisi, o'?uv jarayonini to'?ri tashkil eta olish, ikkinchisi esa o'?uvchilarning shaxsiy

ʔiziʔish va eʔtiyojlarini ʔondirishdir. Ana shu maʔsadlar boshʔarishning vazifalarini belgilab beradi. Demak, oʻʔuv jarayonini boshʔarishning:

- birinchi vazifasi tashkiliy boʻlib, oʻʔuvchilarning taʼlim vatarbiyasi boʻyicha ijtimoiy buyurtmalarni ʔondirish;

- ikkinchi vazifasi - bevosita oʻʔuvchining ʔiziʔish vatalablarini ʔondirishga yoʻnaltirilgan ʔolatdagi ijtimoiy vazifadir.

Shuningdek, bu vazifa oʻʔuvchilarni koʻtarinkilik, yaxshi kayfiyat va oʻʔuv jarayonidagi ishchanlikni yuzaga keltirishni ʔam oʻz ichiga oladi. Afsuski, koʻp yillar davomida boshʔarishning ana shu ijtimoiy vazifasiga juda kam eʼtibor berilgan.

Boshʔaruvning ikkinchi vazifasi bu ijtimoiy-psixologikdir. Bu vazifa oʻʔuvchilarda samarali faoliyat uchun zarur boʻlgan ijtimoiy-psixologik ʔolat va xususiyatlarni rivojlantirishga ʔaratilgandir.

Bu ʔolat va xususiyatlar oʻʔuvchilarni oʻzaro jipslashtirish, nazorat, oʻz-oʻzini boshʔarish, shuningdek, mustaʔil taʼlim olishlarini rivojlantirishdan iboratdir.

Oʻʔuv jarayonini boshʔarish uchun ʔuyidagi tarkibiy ʔismlarni egallash lozim:

1. Berilgan oʻʔuv topshiriʔini yechish uchun vositalar tanlash.

2. Topshiriʔlarni yechish jarayonida oʻz-oʻzini nazorat ʔilish.

3. Oʻzlashtirilgan bilimlar, malakalar, koʻnikmalar sifatini

4. Oʻʔuv topshiriʔlarini bajarilganligini tekshirish.

5. Oʻz oldiga maʔsad ʔoʻya olish.

6. Turli belgilar bilan predmetning ichki munosabatlari muvofikligini koʻra olish.

Oʻʔitishning ikkita usuli mavjud. Biri anʼanaviy oʻʔitish usuli -bunda oʻʔituvchi muammoni belgilaydi, vazifalarni aniʔlaydi va muammoni yechib beradi. Oʻʔuvchi esa masalani yechish yoʻllarini eslab ʔoladi va uni yechishni mashʔ ʔiladi. Bunda oʻʔuvchilarda reproduktiv tafakkur shakllanadi. Rivojlantiruvchi taʼlim oʻkitishning muammoli usulida oʻkituvchi oʻkuvchilarning bilish jarayonlarini boshkaradi, uni tashkil etadi va nazorat kiladi. Oʻkuvchi esa muammoni tushunadi, uni yechish yoʻllarini ʔidiradi va uni yechadi. Bunday hollarda oʻʔuvchi tafakkurining maʔsuldorligi oshadi va uning mustaʔilligi rivojlanadi.

Oʻʔuvchining oʻʔishga boʻlgan ʔiziʔishini rivojlantirish uchun oʻʔituvchi ʔuyidagi ʔoidalarga tayanishi lozim:

1 Oʻʔuv jarayonini shunday tashkil etish lozimki, bunda oʻʔuvchi faol ʔarakat ʔilishi, mustaʔil izlanishi, yangi bilimlarni oʻzi kashf etishi va muammoli xarakterdagi masalalarni yechish uchun sharoit izlashi kerak.

2. Oʻʔuvchilarga bir xil oʻʔitish usullari va bir turdagimaʼlumotlarni berishdan ʔochish kerak.

3. Oʻrgatilayotgan fanga nisbatan ʔiziʔishning namoyon boʻlishi uchun ayni shu fan yoki bilim, oʻʔuvchining oʻzi uchun ʔanchalik aʔamiyatli va muʔim ekanligini bilishi kerak.

4. Yangi material ʔanchalar oʻʔuvchi tomonidan avval oʻzlashtirilgan bilimlar bilan boʻliʔ boʻlsa, u oʻʔuvchi uchun shunchalik ʔiziʔarli boʻladi.

5. ʔaddan ziyod ʔiyin material oʻʔuvchida ʔiziʔish uyʔotmaydi. Berilayotgan bilimlar oʻʔuvchining kuchi yetadigan darajada boʻlishi lozim.

O'qituvchi o'rganilayotgan mavzu yoki bilimining ahamiyatini ko'rsatish, o'quvchining o'quv faolligini oshirish uchun qiziqarli misollar, aqliy o'yinlardan keng foydalanishi lozim. Lekin, ta'limdagi qar bir beriladigan bilim yorqin, qiziqarli bo'lavermaydi, shuning uchun o'quvchilarda iroda, qatilylik, me'natsevarlik kabi xislatlarning kamol toptirilishi niqoyatda zarurdir. Ana shu xislatlar o'quvchining kelgusida o'z-o'zini nazorat kilishga, o'z-o'zini ba'olashga va mustaqil ta'lim olishga asos bo'lishi kerak.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

1. O'quv faoliyati va uning elementlari nimalardan iborat?
2. Ta'lim jarayonida bilimlarni o'zlashtirish nimaga bo'liq?
3. O'qish motivlari va motivasiyaga izo' bering.
4. O'quv faoliyati motivasiyasining manbalariga nimalar kiradi?
5. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni va uning psixologik komponentlari nimalardan iborat?
6. Ta'lim faoliyatiga ko'ra ta'limning qanday metodlarini bilasiz?
7. Ko'nikma va malakalar ta'lim jarayonida qanday shakllantiriladi ?
8. O'quv-faoliyatini boshqarish deganda nimani tushunasiz?

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Ta'limga psixologik tayyorgarlik deganda nima nazarda tutiladi.
A) Ta'lim beruvchi, ma'lumot usullari, o'quv motivlari, o'qituvchining ba'olashi;
B) Ta'limning maksadi-nima uchun o'kitish kerak? Ta'limning mazmuni-nimaga o'kitish kerak? Ta'limning metodlari, usullari va pedagogik mulokot yo'llari, ta'lim beruvchi, o'quvchi;
V) Bolaning ob'ektiv va sub'ektiv ji'atdan maktab talabiga munosibligi.
2. Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati nimalarga bo'lik.
A) Ta'limning maksadi-nima uchun o'kitish kerak? Ta'limning mazmuni-nimaga o'kitish kerak? Ta'limning metodlari, usullari va pedagogik mulokot yo'llari, ta'lim beruvchi, o'quvchi;
B) Motivasiya, ma'lumot usullari, ma'lumotning tushunarlilik, ma'lumotlarni ko'llash;
V) Ta'lim beruvchi, ma'lumot usullari, o'quv motivlari, o'qituvchining ba'olashi.
3. O'quv faoliyatining elementlarini to'qri belgilang.
A) Motivasiya, xotira, o'quv topshiriklari, o'qituvchining nazorati;

B) Ta'lim beruvchi, ma'lumot usullari, o'quv motivlari, o'kituvchining ba'olashi;

V) O'quv motivlari, o'quv topshiriklari, o'quv harakatlari, o'kituvchining nazorati, o'kituvchining ba'olashi.

4. P.Ya.Galperin nazariyasi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish jarayoni nechta bosqichdan iborat.

A) 5 ta;

B) 6 ta;

V) 7 ta.

5. Ta'lim jarayonida tushunchalarning shakllanishi kandy yuzaga keladi.

A) Bilishga karatilgan masalalarni yechishdagi faol faoliyatda;

B) Muammoning ko'yilishi, uning yechimi, taxminan shakllantirish va tekshirishda;

V) Narsa va hodisalarning funksional xususiyatlarini tushunib olishda.

6. Ukuv faoliyati motivasiyasining manbalari kaysilar.

A) Ichki, tashki, shaxsiy motivlar;

B) Bilim, ko'nikma va malakalar;

V) Ustanovka, kadriyatlar, orttirilgan hobilyatlar.

IX BOB. TARBIYA PSIXOLOGIYASI

9.1. Xulq-atvor va odatni shakllantirish shaxsni tarbiyalashning asosiy yo'nalishi sifatida.

9.2. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar, psixologik shart-sharoitlari.

9.3. "Tarbiyasi qiyin" bolalar psixologiyasi.

9.4. Tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar.

9.5. Mustaqillik sharoitida tarbiyaning asosiy vazifalari.

9.1. Xulq-atvor va odatni shakllantirish - shaxsni tarbiyalashning asosiy yo'nalish sifatida

Tarbiya psixologiyasi ma'sadga muvofi ravishda tashkil etilgan pedagogik jarayon sharoitida inson shaxsi shakllanishining shonuniyatlarini o'rganadi, Tarbiya har qanday jamiyatning muhim vazifasidir.

Tarbiya - bu shaxsning ijtimoiy, ma'naviy va ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorlash ma'sadida uning ma'naviy, jismoniy kamolotiga muntazam ravishda ta'sir ko'rsatish jarayonidir.

Prezidentimiz I.A.Karimov: "Ta'limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi, o'zining haradr-kimmatini anglaydigan, irodasi ba'uvvat, iymoni butun, harayotda ani ma'sadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniga ega bo'lamiz" deb ta'kidlaganlaridek, "Ta'lim to'qrisida" gi shonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" bugungi kunda shaxs

tarbiyasiga jiddiy e'tiborni yaratmoqda. Tasavvurning ilmi, katta ixtirolarga urbi yetadigan, onunlarni yaxshi o'zlashtirgan mutaxassis - ma'naviyatsiz, tarbiyasiz, axloqsiz bo'lsa nima bo'lishi mumkin? U o'z manfaatini o'ylaydi. Vatan uchun biror narsa urboni o'ziga olmaydi, chunki u_xudbin. Unda me'r-o'ibat, fidoyilik, vatanparvarlik, milliy urur yo'?. U mu'hojirlarga yordam bermaydi, chunki unda tarbiya shakllanmagan.

Xul'atvor va odatni shakllantirish - ma'lumki, odam ongining yuksak belgilaridan biri - uning o'zini anglashidir. Odamning o'zini anglashi o'z navbatida shaxsning muhim belgisi hisoblanadi. Odam o'z tevarak-atrofidagi olamni biluvchi va shu olamga ta'sir etuvchi sub'ektdir. Odamning idrok etadigan, tasavvur qiladigan narsalari uning uchun ob'ektdir. Ana shu nu'tai-nazardan olganda, odamning o'zini anglashi sub'ektiv ravishda o'zini "men" deb his qilishida ifodalanadi.

Odam ijtimoiy zot bo'lganligidan unga o'zligini anglash obilyati xosdir. Faqat ijtimoiy hayotda, o'zga kishilar bilan kiladigan har turli munosabatlarda odamning o'zini anglashi, o'zini "men" deb bilishi vujudga keladi va tarakqiy etadi. Odam o'zini alohida shaxs sifatida kim deb bilishi, o'zining o'tmishi va kelajagini anglashi, o'z huquq va burchini anglashi va ni'oyat o'zining fazilat hamda kamchiliklarini anglashi, o'zini anglashiga kiradi.

Insonning tabiatini o'zgartiradigan, uning shaxsini tarkib topishiga ta'sir qiladigan kuch ijtimoiy omillar yoki boshkacha kilib aytganda, jamiyat ishlab chiqarish kuchlari hamda ishlab chikarish munosabatlarining o'sishi va o'zgarishidir. Bundan tashqari yana inson shaxsining tarkib topishiga ta'sir qiluvchi kuchli omil - inson orttirgan tajribalarining tarbiya vositasi orqali bolalarga berilishidir. Shunday qilib, inson shaxsi juda murakkab psixologik kategoriya bo'lib, u kishining individual hayoti davomida ma'lum konkret omillarning ta'siri ostida sekin-asta tarkib topadi. Ilmiy manbalarga qaraganda inson shaxsi uchta faktorlar ta'sirida tarkib topadi. Ulardan birinchisi, odam tuqilib o'sadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri bo'lsa, ikkinchisi, odamga uzoq muddat davomida sistemali ravishda beriladigan ijtimoiy ta'lim-tarbiyaning ta'siridir va ni'oyat, uchinchisi odamga nasliy yo'l bilan beriladigan irsiy omillarning ta'siridir.

Insonning psixik taraqqiyotida va shaxsiy sifatlarining tarkib topishida tashqi, ijtimoiy muhit va tarbiyaning roli tal yetuvchi ahamiyatga egadir. Lekin, inson shaxsining tarkib topishi, yuqorida aytib o'tganimizdek, fakat shu ikkita faktorga emas, balki uchinchi bir faktorga ham bo'liqdir. Bu faktor nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlarning ta'siridir. Odamga nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlar beriladi. Masalan: tanasining tuzilishi, sochi va ko'zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tuqma ravishda berilishi mumkin.

Lekin, shuni echa achon esdan chiqarish kerakki, odamga echa vaqt uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tomonlari bilan bo'liq bo'lgan sifatleri nasliy yo'l bilan berilmaydi. Ni'oyat, nodir hollarda ayrim obilyatlar, masalan, musiqa, matematika obilyatlarda nasliy yo'l bilan berilishi mumkin. Bunday imkoniyatlarning amalga oshirilishi, ya'ni ro'yobga chiqishi uchun albatta, ma'lum sharoit bo'lishi kerak.

Hozirgi kunda xalqimiz orasidan yetishib chiqqan iste'dodli olimlar, muhandis-ixtirochilar, yozuvchi va shoirlar, davlat va jamoat arboblari, iste'dodli artistlar, rassomlar va boshqa kishilarimizga nasliy yo'l bilan berilgan barcha imkoniyatlarning ro'yobga chiqishi uchun qaranday sharoit maydonga kelganligini dalili bo'la oladi.

Bolalar maktab yoshiga yetgach, shaxs shakllanishining yangi mazmuni boshlanadi. Kichik maktab, o'smirlilik va katta maktab yoshi davrlarida shaxs shakllanishining yuqori bosqichi namoyon bo'ladi.

Inson shaxsini o'rganish masalasi bilan falsafa, psixologiya, pedagogika kabi fanlar shugullanadi. Hozirgi davrda inson muammosi aniq va gumanitar fanlarning umumiy tadqiqot ob'ektiga aylanib bormoqda. Shunga qaramasdan, bir tomondan, insonni o'rganishda differensiasiya qodisasi yuz bermoqda, ikkinchi tomondan, inson taraqqiyotining sintetik tavsifi bo'yicha integrasiya qolati ko'zga tashlanmoqda. Inson bir qator fanlarning tadqiqot ob'ektiga aylanganligini yirik tarzda tasavvur etish uchun, uni biososial va sosiobiologik jihatdan o'rganish maqsadga muvofiq.

Ma'lumki, inson hayoti va faoliyatining operatsional (o'quv, operatsiya, qarakat, malaka) mexanizmi uning ontogenezida funksional mexanizmga o'sib boradi, binobarin, unda komillik belgisi shakllanadi, natijada u kamolot choqqisining muayyan darajasiga erishadi.

Inson - jamiyat - tabiat - turmush munosabatlarini tekshirgan rus olimlari S.L.Rubinshteyn, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, B.G.Anan'ev odamning ular bilan qarxil turdagi va ko'rinishdagi kausal, strukturaviy, funksional, fazoviy va makoniy aloqalar tizimi mavjudligini ta'kidlab o'tganlar.

Birinchidan, inson u yoki bu aloqalar tizimiga binoan biologik maqsuli "Noto Sarians" sifatida o'rganiladi.

Ikkinchidan, tarixiy jarayonning qam ob'ekti, qam sub'ekti tariqasida shaxs tadqiq etiladi.

Uchinchidan, individ muayyan ko'lamda o'zgaruvchan, taraqqiyotning genetik dasturiga asoslanuvchi aloqida xususiyatli jonzot tarzida ilmiy jihatdan tekshiriladi. Insonni jamiyat ishlab chiqarishining yetakchi tarkibi, bilish, kommunikatsiya va boshqaruv sub'ekti, tarbiya predmeti sifatida tadqiq etilishi muqim aqamiatga ega. Inson va uning borliq bilan ko'p qirrali munosabatga qamda aloqaga kirishishi quyidagi tarzda namoyon bo'lishi mumkin:

- tabiatning biotik va abiotik omillari - inson;
- jamiyat va uning tarixiy taraqqiyoti - inson;
- inson - texnika;
- inson - madaniyat;
- inson va jamiyat - yer va fazo.

XXI asrda qam odam individ, shaxs, sub'ekt, komil inson sifatida talqin qilinishda davom ettiriladi, lekin qar bir tushuncha moqiyatida sifat o'zgarishlari yuz berishi mumkin,

Odamga individ sifatida tavsif berishda uning yosh davri, jinsiy va individual-tipologik xususiyatlariga asoslaniladi. Yosh davr sifatlari ontogenetik evolyusiyaga bosqichlarida izchil ravishda namoyon bo'ladi va takomillashuv jarayonida o'z ifodasini topadi, jinsiy dimorfizm xususiyati esa ularga mos tushadi. Individning individual-tipologik xususiyatiga konstitutsion (tana tuzilishi, biokimik individuallik)

ʻolatlar, simmetriya va assimetriya juft reseptorlari, effektorlari funksiyasi kiradi. Bu xususiyatlar va xossalarni birlamchi ʻisoblanib, ʻujayra va molekulyar tuzilishning barcha darajalarida ishtirok etadi.

Yosh, jinsiy va individual tipologik xususiyatlar sensor, mnemik, verbal va mantiq psixofiziologik funksiyalari dinamikasi ʻamda organik ehtiyojlar tuzilishini aniqlaydi. Individning bu xususiyatlarini ikkilamchi deb atab, ularning integratsiyasi temperamentida va turli mayllarda ifodalaniishini taʻkidlab oʻtish joiz. Yuqoridagi sifatlar rivojining muhim shakli ontogenetik evolyusiyadan iborat boʻlib, ular filogenetik dasturga asoslanib ʻukm suradi. Yosh va individual oʻzgaruvchanlik insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti taʻsiri ostida ʻar xil koʻrinishda namoyon boʻladi. Individning dinamik xususiyatlariga shaxsning ijtimoiy sifatleri taʻsir etib, uning individual oʻzgaruvchanligi omilini kuchaytiradi. Insonning shaxs sifatida tavsiflashning muhim laʻzasi, uning dinamik xususiyatlari ʻisoblanib, jamiyatdagi statusi (iqtisodiy, siyosiy, xulqiy, mafkuraviy, yaʼni uning jamiyatda egallagan oʻrni) orqali ifodalanadi. Status negizida doimiy oʻzaro aloqalar tizimi yotadi. Rolning ijtimoiy funksiyasi muayyan maqsadlarga va ʻadriyatlariga yoʻnalganlik shaxsni faollashtiradi. Status, rol, ʻadriyatga yunalganlik shaxs xususiyatlarining birlamchilarini tashkil etadi va uning tuzilishida asos boʻlib xizmat qiladi. Shaxsning taʻrifi xulq motivatsiyasi xususiyati va ijtimoiy faʻl-atvor tuzilishini belgilab, uning tarkibidan ikkilamchi alomatlar sifatida joy egallaydi. Shaxsning birlamchi va ikkilamchi sifatlarining oʻzaro taʻsirini birlashtiruvchi yuksak samara tarzida inson xarakteri va mayllari yuzaga keladi. Insonning shaxs xislatlarini rivojlantiruvchi asosiy shakl - uning jamiyatdagi ʻayot yoʻli va ijtimoiy tarjimai ʻoli ʻisoblanadi. Individ, shaxs va subʻekt taraqqiyotining tadqiqotida quyidagi ʻolatlariga eʻtibor qilish zarur:

- inson rivojining asosi ʻisoblangan omillar va shart-sharoitlar (ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, xulqiy, mafkuraviy, pedagogik va yashash muhiti omillari);

- insonning oʻziga taalluqli, asosiy tavsiflar, uning ichki konuniyatlari, mexanizmlari, evolyusiya bosqichi, barqarorlashuvi va involyusiya;

- inson yaxlit tuzilishning asosiy tarkiblari, ularning oʻzaro aloqalari, shaxsning tashqi taʻsirlarga javobi va munosabati, taraqqiyot jarayonida ularning takomillashuvi kabilar.

Uch xil xususiyatli tadqiqot dasturining tarkibiy qismlari insonning amaliy va nazariy faoliyatining mezonlari ʻisoblanadi. Chunki, faoliyatda yashash muhiti tarixiy tajribani egallash, interiorizatsiya va eksteriorizatsiya amalga oshadi.

Odamning maqsadga qaratilgan ijtimoiy foydali faoliyati prosessida ʻayotiy deb ataladigan mexanizmlari va ongli faoliyatining funksional sistemasi prosesslari yuzaga keladi. Ana shular tufayli odam bilimlarni, koʻnikma va malakalarni, kishining ijtimoiy tajribalarini oʻzlashtiribgina qolmay, balki oʻzining idroki, tafakkuri, xayoli, ʻissiyotlari va irodasini bir soʻz bilan aytganda, voqelikka boʻlgan ongli munosabatini ʻamda oʻz ʻarakatlari va xulq-atvorining motivlarini tarkib toptiradi.

Shaxsning barcha xususiyatlari, munosabatlari va ʻatti-ʻarakatlari shaxsning ʻayoti faoliyatida maʼlum rolni bajaruvchi va ʻar biri murakkab qurilmadan iborat

bo'lgan hamda shartli ravishda to'rtta o'zaro mustahkam bo'lgan funksional bosqichlarga birlashtiriladi:

Birinchisi - boshqaruv tizimi;

Ikkinchisi - stimullashtirish tizimi;

Uchinchisi - stabilizatsiyalash tizimi;

To'rtinchisi - indikatsiyalash tizimi.

Shaxsning ana shu ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan barcha sifatleri ijtimoiy taraqqiyotning yuksak ongli faoliyatchisi sifatidagi shaxsning xulq-atvori va harakatlari belgilaydi.

Birinci tizimning rivoj bo'lishida analizatorlar o'rtasidagi doimiy tabiiy aloqani aks ettiruvchi filogenetik mexanizmlar katta rol o'ynaydi.

Biroq, bu ilgari yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek ontogenez prosessida filogenetik analizatorlar o'rtasidagi aloqa vaqtli aloqalar bilan organik ji'atdan o'shib keladilar. Bunda mazkur tizimning ichida perseptiv tizimiga o'tib ketadigan yuksak darajada integratsiyalangan ma'lum ichki sensor komplekslarni rivojlantiradi. Bunday komplekslar atoriga nut, eshitish, ko'rish hamda sensomotor komplekslarni kiritish mumkin. Mana shu komplekslarning hammasi odamning harot-faoliyati jarayonida o'zaro bir-biri bilan doimiy aloqaga kirishib, sensor-perseptiv uyushishning yagona funksional dinamik tizimini yaratadi. Insonning sensor-perseptiv ji'atlari doimo takomillashib boradi.

Ikkinchi tizim barqaror psixik holatlarni o'z ichiga oladi. Bu holatlar bolaning aniq maqsadni ko'zlovchi va foydali faoliyatining ongli sub'ekti sifatida bola boshlagan ilmlarining dastlabki yillaridayoq shakllana boshlaydi. Temperament, intellekt, bilim va munosabat ana shunday xususiyatlar jumlasiga kiradi.

Uchinchi tizim - shaxsni arbob sifatida stabilizatsiya tizimidir. Yo'naltirilganlik, obiliyat, mustahkamlilik va xarakter uning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Yo'naltirilganlik - shaxsning integral va generalizatsiya qilingan xususiyatidir.

Yo'naltirilganlik bilim, munosabatlarning hamda shaxsning xulq-atvori va harakatlari ijtimoiy ahamiyat yetakchilik qilgan motivlarning bir butun ekanligida o'z ifodasini topadi. Bu xususiyat odamning dunyoharashi, qiziqishlari va ma'naviy ehtiyojlarida namoyon bo'ladi.

Yo'naltirilganlik strukturasi oyaviy ehti'od katta rol o'ynaydi. Oyaviy ehti'od - bu bilimning, o'sha shaxsga xos bo'lgan intellektual, emosional va iroda sifatlarining sintezi, qoyalar va harakatlari bir butunligining negizidir.

To'rtinchi tizim o'z ichiga shunday xususiyatlar, munosabatlar va harakatlarni oladiki, ularda real shaxslarning ijtimoiy "o'y fikrlari va his-tuyquluri" aks ettiriladi. Ular bu shaxslarning siyosiy ji'atdan ongli, ijtimoiy taraqqiyotning mas'ul arboblari sifatida xulq-atvorini belgilab beradi. Bunga gumanizm, kollektivizm, optimizm va mehnatsevarlik fazilatleri kiradi.

9.2. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar, psixologik shart-sharoitlar

Shaxs shakllanishida u yashayotgan muhit, kishilar, jamiyatning roli juda katgadir. Masalan, biron ma'allada inson shaxsining tarkib topishiga faol ta'sir ko'rsatuvchi besh yuzta o'ziga xos ijtimoiy muhit bor degan ma'noni bildiradi. Bu

yerda shunday bir savol tu?iladi: "Tash?i mu?it inson shaxsining tarkib topishiga ?anday ta'sir ?iladi?"

Birinchi, ijtimoiy mu?itdagi turli ?odisalar odamning ongiga bevosita ta'sir ?ilib, unda chu?ur iz ?oldiradi. Ikkinchidan, tash?i ijtimoiy mu?it ta'sirining chu?urro? va musta?kamro? bo'lishiga odamning o'zi yordam beradi. Ma'lumki, bolalar o'z tabiatlariga ko'ra, ilk yoshlik cho?laridan boshlab, ni?oyat darajada ta?lidchan bo'ladilar. Bolalar katta odamlarning barcha ?atti-?arakatlariga bevosita ta?lid ?ilish or?ali bu ?atgi-?arakatlarni, yaxshi-yomon fazilatlarini o'zlariga singdirib boradilar. Bolalar oilada, ko'cha - ko'yda, katta odamlarning ?ar bir ?arakatlarini, o'zaro munosabatlarini zimdan kuzatib turadilar.

Inson shaxsining tarkib topishida tash?i ijtimoiy mu?itning roli ?a?ida gap borar ekan, shuni ?am ta'kidlab o'tish zarurki, ayrim ?ayri tabiiy ?odisalar inson shaxsining tarkib topishida tash?i mu?it ta'sirining ?al ?iluvchi a?amiyatga ega ekanligini to'la tasdi?laydi. Biz ayrim tasodifiy ?ollarda odam bolalarining yovvoyi ?ayvonlar mu?itiga tushib ?olish ?odisasini nazarda tutayapmiz. ?ayotda bunday ?odisalar juda siyrak bo'lsa ?am ?ar ?olda uchrab turadi. Masalan, ?indistonlik doktor Sing Kalkutta ya?inidagi o'rmonzorda bo'ri bolalari bilan birga ikkita odam bolasining ?am to'rt oyo?lab yugurib yurganini ko'rib ?oladi. Keyin ularni poylab, ?arorgo?larini topib, bolalarni olib ketadi. Ulardan biriga Amala, ikkinchisiga Kamala deb nom ?o'yadi. Shu narsa xarakterliki, bolalar yoshlikdan bo'rilar mu?itiga tushib ?olganliklari tufayli, fe'l-atvorlari, ?atti-?arakatlari ji?atidan bo'rilardan far? ?ilmas edilar. Nut? yo'?, demak tafakkur ?am ni?oyat darajada cheklangan edi. Juda katta ?iyinchiliklar bilan ?ayta tarbiyalanilayotgan bo'ri mu?itidagi bolalar shamollash natijasida o'lib ?oladilar.

Bu ?odisa odamning shaxs sifatida rivojlanishi uchun eng avval insoniy mu?it, ya'ni ijtimoiy mu?it bo'lishi kerakligini to'la tasdi?laydi. Shaxs va uning psixologiyasiga ta'sir etuvchi ikkinchi omil ta'lim- tarbiyaning ta'siridir. Ma'lumki, ta'lim-tarbiya inson ongini shakllantiradi, uning dunyo?arashi, e'ti?odi, ?ayotga bo'lgan munosabatini tarkib toptiradi. Agar bolalarning ru?iy tara??iyotlari va shaxsiy xususiyatlarining tarkib topishi fa?at tash?i ijtimoiy mu?it bilan, ta'lim-tarbiyaning o'zigagina bo'li? bo'lganda edi, unday paytda biz bir xilda sun'iy va aynan bir xil ta'lim-tarbiya sistemasini tashkil ?ilib, ?ar tomondan bab-baravar tara??iy etgan va deyarli bir xil shaxsiy xususiyatlarga ega shaxslarni etishtirib chi?arar edik. Va?olanki, bunday bo'lishi mumkin emas. Shuni aytib o'tish kerakki, bola shaxsining tarkib topishiga ta'lim-tarbiyaning ta'siri deganda, albatta, birinchi navbatda tarbiya muassasalarida, ya'ni bo?cha, maktab, internat, lisey va kollejlarda beriladigan ta'lim-tarbiya tushuniladi. Biro?, bundan oilada bolaga beriladigan ta'lim-tarbiya mutla?o mustasno emas. Oiladagi umumiy ijtimoiy mu?itdan tash?ari, oilada beriladigan ta'lim-tarbiyaning ?am roli kattadir. Bola tarbiyasi bilan sistemali shu?ullanadigan va umuman shu?ullanmaydigan oilalarga misollar keltirish mumkin.

Yu?orida aytib o'tilgan ikkita omildan tash?ari uchinchi omil ?am mavjudki - bu nasliy xususiyatlardir. Odamga nimalar nasliy beriladi? Odamga nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlari beriladi. Masalan, tana tuzilishi, sochi va

ko'zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tuqma berilishi mumkin. Lekin shuni echa achon esdan chiqarimaslik kerakki, odamga echa vaqt uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tomonlari bilan bo'liq bo'lgan sifatlari nasliy yo'l bilan, ya'ni tuqma ravishda berilmaydi. Niqoyatda nodir qollarda ayrim qobiliyatlar, masalan, musiqa, matematik qobiliyatlar nasliy yo'l bilan berilishi mumkin.

Odamning ruhiy taraqqiyoti va shaxsiy xususiyatlarining tarkib topishi qaqida gapirar ekanmiz, yana bir muqim narsa ustida to'xtab o'tish kerak. Qozirgi kunda tez-tez akselerasiya terminipshlatayapmiz. Xo'sh akselerasiya bu nima? Akselerasiya - "tezlatish"degan ma'noni anglatadi. Qozirgi kunda bolalarni qam jismoniy, qam ruhiy jiqtadan juda jadallik bilan rivojlanayotganliklarining guvoqi bo'lib turibmiz. Xo'sh, buning sababi nima bo'lishi mumkin? Albatta, bunga turli fikrlar bor. Ayrim olimlar akselerasiyaning sababini ilmiy-texnika tarakkiyoti bilan bo'lab tushuntirishga intilmoqdalar. Ularning fikricha, ilmiy-texnikaning juda jadal temp bilan rivojlanishi insoniyatning oldiga mislsiz ko'p axborotlarni idrok qilish va fikrda qayta ishlash talablarini qo'yadi. Bu talab o'z navbatida insonni qar tomonlama, ya'ni qam jismoniy, qam psixik jiqtadan tez rivojlanishiga olib keldi. Yuqorida aytib o'tilgan olimlarning fikricha, akselerasiya - bu XX asrning ikkinchi yarmiga xos bo'lgan qodisadir.

9.3. "Tarbiyasi qiyin" bolalar psixologiyasi

" Tarbiyasi qiyin" bolalar pedagogik qarovsizlik natijasidir.

L.S.Vigotskiy fikricha, "qiyin" o'smir qayoti munosabatlar xarakterining natijasidir.

Bular avvalo qaysar, injiq bolalar, ularni qiziqarli faoliyat turiga tortish, ularni tarbiyalashning asosiy usullaridan biridir,

Ularning ma'lum bir qismi intizomsiz, qo'pol bolalardir. Ularning faolligini maqsadga muvofiq o'zgartirish, ularga ba'zi qutuqlarni berish yo'li

bilan ularga ta'sir o'tkazish mumkin. Psixologiyada "tarbiyasi qiyin" bolalarning bir qancha klassifikasiyalari mavjud.

Birinchi guruq - ijtimoiy salbiy, mustaqam qarashlarga ega bolalar;

Ikkinchi guruq - qonunbuzarlarga taqlid qiluvchi bolalar;

Uchinchi guruq - ijobiy va salbiy xulq - atvor stereotiplari o'rtasida ikkilanuvchi, o'z xatolarini tushunuvchi bolalardir.

To'rtinchi guruq - irodali bolalarga bo'ysunuvchilar.

Beshinchi guruq - qonunbuzarlik yo'liga tasodifan kirib qolganlar.

Shuni aytish lozimki, tarbiyasi oqir bolalar uchun, ular yashayotgan muqit, oila, ular o'qiyotgan jamoa, sinfnig roli juda kattadir.

9.4. Tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar

Tarbiyali bo'lim - bu xulq-atvorini nazorat qilishdan iboratdir. Bunday nazorat insonga yomon qatti-qarakatlarni bajarmaslik imkoniyatini beradi.

Agar shaxs xulq-atvorini axloqiyliqi qaqida qayqursa, u ijtimoiylashuvga erishgan bo'ladi.

Tarbiyalanganlik ijtimoiylashuvni o'rganish jarayoni sifatida qaraladigan yosh psixologiyasida olingan natijalarga asoslanadi.

Bola o'zini egosentrik emas, balki tarbiyali tutishi uchun tarbiyalanganlik anday ra'batlantirilishi kerak? Tarbiya o'z mo'hiyatiga ko'ra ijtimoiy ji'atdan ijobiy e'tiyohlarni o'sil qilishidir. Agar ta'lim shaxsning ongini shakllantirish bo'lsa, tarbiya uning ongsizlik sferasiga ta'sir etishdir.

Bolalarga ularni tarbiyalaydiganlarga qissiy ya'inlik xos. Odatda 6 oylik bolalar unga amxo'rlik qiladigan ota-onasiga bo'lanib o'ladilar.

Ota-onaning oldida, ular bilan mulo'otda bo'lish bolalarga juda yo'adi, ularning yo'qligi bolaga yo'maydi. Ota-onaning amxo'rligini bildiradigan so'zlar, qatti-qarakatlar bola uchun juda katta a'amiyatga ega, uni erkalamaslik, suymaslik salbiy a'amiyatga ega bo'ladi.

Xulq-atvorning dastlabki ijtimoiylashuvi xuddi shu o'rganish jarayoni or'ali sodir bo'lishi mumkin: xulq-atvorning istalgan shakllari amxo'rlik va e'tibor bilan ta'dirlanadi, kutilmagan shakllari esa o'llab-quvvatlanmaydi. Lekin, yaxshi xulq-atvorni ra'batlantirish va yomon xulq-atvor uchun jazolash axlo'iy ijtimoiylashuvning kichik bir qismidir. Biz ko'rib chiqkan xulq-atvor amma bolalarga am taalluqli emas.

Bolalarni tarbiyalash samaradorligini oshirishda an'ana va urf-odatlarning roli katta.

Xalq urf-odatlari, an'analari va marosimlari katta tarbiyaviy a'amiyatga egadir. Ular odamlarni bir-biriga ya'inlashtiradi, do'stlik-birodarlik qis-tuyularini rivojlantiradi. Bular o'z navbatida yoshlar uchun ibrat namunasini o'taydi.

Mustaqil jamiyatning baxt-saodati yo'lida talol me'nat qilish: jamiyat boyligini saqlash va ko'paytirish yo'lida qar bir kishining tinmay amxo'rlik kilishi, ijtimoiy burchni yaxshi anglash; jamiyat qayotida va shaxsiy qayotda talollik va rostgo'ylik, axlo'iy sofdillik, odamiylik va kamtarlik, milliy va ir'iy adovatlarga aslo yo'l o'yumaslik va shu kabilar tarbiya jarayonining mu'him xislatlaridir.

Tarbiya jarayonida amxo'rlikning funksiyasi kattadir. Bolalar befarq ota-onalarga nisbatan amxo'r ota-onaga ko'proq ta'lid qiladilar. amxo'r ota-onalar bolaning salbiy xulq-atvorini o'llab-quvvatlamaganda, bola o'z qatti-qarakatlarining o'ibatini ertaroq anglaydi.

Tarbiyaviy jarayonni amalga oshirishda amxo'rlik bilan bir qatorda yaxshi ko'rishga asoslangan intizomga rioya qilish zarurdir. Bu bola bilan doimiy mulo'otni tushuntirishni, mu'okama qilishni, agar bolaning xulq-atvori shuni talab qilsa, o'zaki tanbe' berishni, yaxshi xulq-atvor uchun ta'dirlashni nazarda tutadi.

Tarbiya jarayonining texnologiyasini quyidagicha sharqlash mumkin:

1. Tarbiyalanuvchini alo'ida takrorlanmas, individuallik sifatida tushunmoq lozim. Unint e'tiyohlari strukturasi aniqlash kerak.

2. Ijobiy emosiylar vositasida ijobiy xulq-atvor odatlarini shakllantirmoq kerak. Ong am, iroda am motivlar ierarxiyasini shakllantira olmaydi. Zotan, bir e'tiyojning o'rnini fa'at boshqa e'tiyojgina egallashi mumkin.

3. Shu e'tiyohlarni qondirish vositalari bilan bolani qurollantirish tarbiya va tarbiyachidan mulo'otni am, amdardlikni am emas, aynan shu vositalar bilan qurollantirishni kutadi.

Arastu aytganidek: "Tarbiya uch narsaga e'tiyoj sezadi: iste'dodga, ilmga, mash'qa".

9.5. Musta'illik sharoitida tarbiyaning asosiy vazifalari

Konfusiy: "Eskini o'zlashtirgan va yangini tushunishga o'qir insongina tarbiyachi bo'la oladi" degan edi. Musta'illikning dastlabki yillaridanoq butun mamlakat mi'yosida ta'lim-tarbiya, ilm-fan, kasb-unarga o'rgatish so'zlarini islo'v qilishga ni'oyatda katta zarurat sezila boshladi. Bugungi kunda tarbiya jarayonida ham o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, ma'rifat xalqimiz, millatimiz onidadir. An'anaviy sharoitda karashga ko'ra, ma'rifatlilik faqat bilim va malaka emas, ayni paytda chuqur ma'naviyat va go'zal axloq degani hamdir.

Bir ijtimoiy jamiyatning ikkinchisiga almashishi, shuningdek, milliy musta'illik va uning ne'matlari, respublikamiz fuqarolarida tub o'zgarishlarni vujudga keltirmoqda. Milliy tuy'u, qiyofa, xarakter, ta'b, kuy, raqs, ma'naviyat, adriyat hamda ruhiyat ta'siri ostida o'zining tub mohiyatini aks ettira boshladi. O'tmishning boy merosi, uning an'analari milliy istiqbol tufayli o'z egalariga aytarib berildi.

Fuqarolarning ijtimoiy ongi asta-sekin o'zgarib borishi natijasida etnopsixologik xususiyatlar tiklana boshladi, milliy, umumbashariylik xislatlari o'rtasida adolatlilik, teng huquqlilik aloqalari o'rnatilmoqda.

XXI asrda shaxs shakllanishida, uning tarbiyalanganlik darajasini ortishida dinning, xususan "qadis" ilmining ahamiyati kattadir. Shaxslararo munosabatda tenglik, hamxo'rlik, samimiylik, o'zaro yordam, simpatiya, antipatiya, hamdardlik, sevgi-muhabbat singari milliy xususiyatlarni tarkib toptirishda qadislarning roli yanada ortadi.

O'zbek oilasida tarbiya mohiyati, mazmuni tarbiyaning kundalik rejasi, bolalarga ta'sir o'tkazish vositasini tanlash va undan unumli foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega, chunki uning asosida xalq an'analari yotadi.

O'zbek xalqining etnopsixologik xususiyatlaridan unumli foydalanish har tomonlama taraqqiy etgan inson shaxsini tarkib toptirishda muhim rol o'ynaydi. Abdulla Avloniy aytganidek: " Tarbiya biz uchun yo qayot, yo mamot, yo najot, yo alokat, yo saodat - yo falokat masalasidir".

Yosh avlod tarbiyasida milliy ruhiyat, umuminsoniy, xalqchil milliy adriyatlar, urf-odatlar, an'analari yetakchi o'rin tutmoqi lozim (tarbiya etnopsixologik va etnopedagogik munosabat). Bular orqali yoshlarda quyidagi fazilatlarni tarbiyalash lozim:

- a) yoshlarda vatanparvarlik his-tuyularini shakllantirish;
- b) xayrixoqlik, odamlarga hurmat, me'r-shafqat;
- v) kattalarni hurmat qilish, e'zozlash;
- g) muloyimlik;
- a) Ishbilarmonlik, mohirlik, ishchanlik, iqtisodiy tafakkur;
- e) kichik yoshdan me'natsevarlik;
- j) jismoniy bahuvvatlik;
- z) axloq-odoblilik;
- i) oilaparvarlik;
- k) ayollarga hurmat;

1) o'zaro ?amkorlikka intiluvchanlik.

Ma'lumki, yoshlarning ma'naviy-axlo?iy tarbiyasi bilan oila, ma?alla, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari, ?u?ukni mu?ofaza ?iluvchi tashkilotlar, ilmiy-pedagogik kadrlar shu?ullanadilar. Tarbiya jarayonida barcha ishtirokchilarning ba?amji?atlik bilan olib boradigan ishlarigina, o'zining ijobiy natijalarini berishi mumkin.

"Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" ni amalga oshirish vazifalari ana shuni ta?ozo ?iladi.

Takrorlash va mu?okama ?ilish uchun savollar

1. Tarbiya - bu ?anday jarayon?
2. Shaxsni tarbiyalashning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
3. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsating.
4. "Tarbiyasi ?iyin" bolalar klassifikasiyasini keltiring.
5. Tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar nimalardan iborat?
6. Tarbiyaning etnopsixologik masalalari ?anday?

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Tarbiyaning ta'rifini to'?ri belgilang.

A) Bu shaxsning ijtimoiy, ma'naviy va ishlab chikarish faoliyatiga tayyorlash maksadida uning ma'naviy, jismoniy kamolotiga

muntazam ravishda

ta'sir ko'rsatish jarayonidir;

B) Bu bevosita, kishilarni ijod kilishga, me?nat bilan shu?ullanishga undaydigan jarayondir;

V) Uning yordamida kishi bilim, ko'nikma va malakalarni nisbatan osonlik bilan egallab oladi va biror faoliyat bilan muvaffa?iyatli shu?ullanadi.

2. Tarbiyaning psixologik asoslari nimalardan iborat.

A) Odamda ma'lum bir odatlar, xulk-atvor sifatlari, e'tikod va dunyokarashni tarkib toptirish;

B) Bolalarda jamiyatning axlokiy normalariga javob beradigan xulk-atvor, ko'nikma va malakalarni shakllantirish;

V) Odamning tabiatiga xos bo'lgan asosiy shaxs xususiyatlarini shakllantirish.

3. Inson shaxsi kaysi omillar ta'sirida tarkib topadi.

A) Tashki ijtimoiy mu?it;

B) Uzo? muddat davomida beriladigan ta'lim-tarbiya va nasliy yo'l bilan o'tadigan irsiy omillar;

V) Barcha javoblar to'?ri.

4. "Eskini o'zlashtirgan va yangini tushunishga kodir insongina tarbiyachi bo'la oladi" - bu fikr kaysi allomaga tegishli.

- A) Arastu;
- B) Konfusiy;
- V) A. Avloniy.

5. Ta'lim va tarbiyaning birligi nimalardan iborat.

- A) Ular umumiy masalani yechishga, bola sha'nsining shakllantirishga uning qobiliyatining rivojlantirishga karatilgan.
- B) Talim - bu tarbiya bilan bo'lik bo'lmagan mustakil xarakterga ega jarayon.
- V) Tarbiya qar doim qam ta'lim bilan chambarchas bo'lik bo'lmasligi mumkin.

6. Yoshlarning ma'naviy-axlokiy tarbiyasi bilan kimlar shuqullanadi.

- A) Oila, ma'alla, ta'lim muassasalari;
- B) Ommaviy axborot vositalari, ukukni mu'ofaza kiluvchi tashkilotlar,ilmiy-pedagogik kadrlar;
- V) Barcha javoblar to'ri.

X BOB. O'QITUVCHI PSIXOLOGIYASI

10.1. Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'rni va vazifalari. O'qituvchiga qo'yiladigan talablar.

10.2. O'qituvchining kasbiga xos xislatlari.

10.3. Pedagogik qobiliyatlar.

10.4. O'qituvchining o'z malakasini oshirib borishining muammolari.

10.1. Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'rni va vazifalari. O'qituvchiga qo'yiladigan talablar

O'qituvchining o'rni va uning vazifalari, o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash ishiga jamiyat va jamoatchilik tomonidan z'tibor qaratilishining na'adar mu'im a'amiyatga egaligi aniqlanadi. Mamlakatimizda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ni qayotga tatbiq etish jarayonida o'qituvchining yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishida jamiyat oldida javobgarligi yanada ortib boraveradi.

Hozirgi sharoitda jamiyatning maktab oldiga qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda va bu talablarni amalda to'ri qal qilish vazifasi o'qituvchiga bo'liqdir.

Zamonaviy maktab o'qituvchisi qator vazifalarni bajaradi. O'qituvchi -- sinfdagi o'quv jarayoni tashkilotchisidir. O'qituvchi o'quvchilar uchun dars paytida, qo'shimcha darslarda va shu bilan birga darsdan tashqari qolatlarda qam kerakli maslaqatlar berishda bilimlar manбайдan biridir. Ko'pchilik o'qituvchilar sinf ra'bari vazifasini bajarib, tarbiya jarayoni tashkilotchilari bo'lib qisoblanadilar.

Zamonaviy o'qituvchi ijtimoiy psixolog bo'lishi kerak va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yo'lga sola olishi, bolalar jamoasida ijtimoiy-psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarurdir.

O'qituvchi maktabning pedagog jamoa a'zosi sifatida maktab, faoliyatini uyushtirishda bevosita ishtirok etib, turli fan o'qituvchilari va sinf rahbarlarining metodik birlashmalarida ishlaydi, topshiriqlarni bajaradi. Har bir o'qituvchi, o'qituvchilarning ota-onalari va jamoatchilik oldida ma'ruzalar o'qib, suhbatlar olib borar ekan, demak, u pedagogik bilimlar ta'ribotchisi hamdir. Vazifalarning shu asosda ko'pligi uchun ham jamiyatning o'qituvchilar oldiga o'qiyadigan talablari tushunarlidir.

Ma'lumki, pedagogik faoliyat - kishi mehnatining eng murakkab sohalaridan biridir.

Jamiyat tomonidan o'qiyadigan talablardan eng muhim o'qituvchining shaxsi va uning kasbi bilan bog'liq xislatlariga asoslangan.

O'qituvchining eng muhim xislatlari quyidagilardan iborat:

- o'qituvchining o'z Vatanga sodiqligi, bolalarni sevishi, ularni insonparvarlik ruhi bilan tarbiyalash istagi, o'z yurti, ona tilini, o'z xalqining tarixi va uning madaniyatini sevishi, davlatining mustaqilligi asosida yashashidan iboratdir;

- ijtimoiy javobgarlikni yuksak darajada his etishi;

- oliyanobligi, aqli, farosati, ma'naviy pokligi, ma'naviyat va ma'rifat bo'yicha yuksak maqsadlarni bolalarga singdirib borishi;

- o'zini o'qilga olib borish, sabr-toqatli, bardam, matonatlidir. Jamiyatning o'qituvchi oldiga o'qiyadigan asosiy talablari quyidagilardir:

- shaxsni ma'naviy va ma'rifiy tomondan tarbiyalashning, milliy uyushish mafkurasining hamda umuminsoniy boylklarning mohiyatini bilishi, bolalarni mustakillik asoslariga sodiqlik ruhi bilan tarbiyalashi, o'z Vatani tabiatga va oilasiga bog'liq muvabbati;

- keng bilimga ega bo'lishi, turli bilimlardan xabardor bo'lishi;

- yosh va pedagogik psixologiya, ijtimoiy psixologiya va pedagogika, yosh fiziologiyasi hamda maktab gigienasidan chuqur bilimlarga ega bo'lishi;

- o'zi dars beradigan fan bo'yicha mustaqam bilimga ega bo'lib, o'z kasbi, sohasi bo'yicha jamoa fanida erishilayotgan yangi yutuq va kamchiliklardan xabardor bo'lishi;

- ta'lim va tarbiya metodikasini egallashi;

- o'z ishiga ijodiy yondashishi;

- bolalarni bilishi, ularning ichki dunyosini tushuna olishi;

- pedagogik texnika (mantiq, nut, ta'limni ifodalovchi vositalari) va pedagogik taktga ega bo'lishi;

- o'z bilimi va pedagogik mahoratini doimiy ravishda oshirib borishi.

Har bir o'qituvchi ana shu talablarga to'la javob beradigan bo'lishiga intilishi shart.

O'qituvchi jamiyat tomonidan o'qiyadigan talablar bilan bir vaqtda o'z faoliyatida, tevarak-atrofidagi kishilar, maktab mahmuriyati, amkasblari, o'qituvchilar va ularning ota-onalari undan nimalarni kutishini ham esdan chiqarib olishi lozim.

O'qituvchining o'z ishidan nimanidir kutayotganligining o'ziyiga muhim ahamiyatga ega, mana shu tariqa kutishlar, garchand jamiyat tomonidan

o'qituvchiga o'yiladigan talablarga kelsada, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Lekin bu talablar amma va t am bir-biriga mos kelmasligi mumkin.

Psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha xalq ta'limi bo'limlari va maktab direktorlari o'qituvchining ayrim xislatlari na'adar mu'imgini qar xil ba'olaydilar. Jumladan, xalq ta'limi bo'limlarining mudirlari o'qituvchidan birinchi navbatda o'z fanini yaxshi bilishini va dars berish metodikasini mukammal o'zlashtirishini talab qilsalar, maktab direktorlari o'qituvchiga o'yiladigan bunday talablarni uchinchi o'ringa o'yadilar. Shu bilan birga xalq ta'limi bo'limlarining mudirlari o'qituvchilarning o'quvchilar va ota-onalar, maktab jamoasi bilan anday mulo'otda bo'lishni bilishini na'adar a'amiyatga ega ekanligiga unchalik e'tibor bermaydilar. Maktab direktori esa, bunday xislatlarni o'qituvchi shaxsiga o'yiladigan talablar ichida birinchi o'ringa o'yadilar.

10.2. O'qituvchining kasbiga xos xislatlari

Ota-onalar o'qituvchidan uning ish staji va yoshi anday bo'lishidan atiy nazar, farzandlarini tarbiyalash va o'qitish ma'oratini kutadilar.

O'quvchilar esa o'qituvchilarni uch xil xislatlari bo'yicha xarakterlab beradilar. Jumladan, birinchidan, o'qituvchining odamgarchiligi, adolatliligi, sof vijdonliligi, bolalarni yaxshi ko'rish xislatlari; ikkinchidan, o'qituvchining sezgirligi, talabchanligi bilan bo'liq tashqi xislatlari va xulq-atvoriga arab; uchinchidan, o'qituvchining o'z fanini bilishi, uni tushuntira bilishi kabi ta'lim jarayoni bilan bo'liq xislatlariga arab xarakterlab beradilar.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga o'yiladigan talablar bilan birga, o'qituvchi shaxsi va uning faoliyatiga nisbatan o'yiladigan ijtimoiy talablar am o'sib bormoqda.

O'qituvchiga jamiyat tomonidan o'yiladigan talablar, turli xilda ijtimoiy kutishlar, pedagogning individualligi, uning shu tariqa talablarga javob berishga sub'ektiv tayyorligi muayyan o'qituvchining pedagogik faoliyatga na'adar tayyorligidan dalolat beradi.

Shunisi mu'imki, zamonaviy o'qituvchi uchun zarur bo'lgan shaxsiy xislatlarni batafsil ko'rib chi'ish kerak. Bular anday xislatlarekan?

Ko'pchilik psixologlar, shu bilan birga o'zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy o'qituvchilar uchun eng zarur xislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi. Rossiya psixologlaridan N.V.Kuzmina, V.Slastenin, F.N.Gonobolin, o'zbekistonlik psixologlardan

R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, A.Jabborov, M.Kaplanova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy-tadqiqotlar o'qituvchilik kasbini atroflicha o'rganib, ancha batafsil ko'rsatmalar berish imkoniyatini yaratadi. Bunda gap o'qituvchilik kasbining professiogramma (ma'lum tizimga keltirilgan, me'nat psixologik tomonidan o'rganishga va undan kelgusi amaliy faoliyatda foydalanishga aratilgan isqa va qar tomonlama batafsil ko'rsatib berilgan ujjatga professiogramma deyiladi). Professiogramma psixologik nu'tai nazardan ishlab chi'arish faoliyati xarakteristikasi (aniq birorta kasb bo'yicha kelgusi amaliy ishlar uchun zarur bo'lgan mazmundagi barcha tomonlarini o'z ichiga olishi kerak) ustida boradi.

O'qituvchi professiogrammasi muayyan fan tomonidan o'qituvchiga o'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga qamrab olishi lozim.

Bo'lajak o'qituvchi u yoki bu xildagi fan tomonidan qanday talablar o'yilishini bilishi va shu asosida o'quv-tarbiya jarayonini tashkil qilish uchun pedagogika oliy o'quv yurtlarida muayyan mutaxassislik bo'yicha o'qituvchi professiogrammasi ishlab chiqilishi zarurdir.

Psixologik tadqiqot ishlarini olib borgan M.Abdullajonova, Ye.Gladkova, A.Mashkurov, T.Qamroqulov, E.Xidirov va boshqalarning ilmiy izlanishlari o'zbek tili va adabiyoti, o'zbek maktablarida rus tili va adabiyoti, matematika, jismoniy tarbiya o'qituvchilari va maktabgacha tarbiya muassasalarining tarbiyachilari kabi qator mutaxassisliklar bo'yicha o'qituvchi professiogrammasining taxminiy modelini, ya'ni namunasini aniqlab olish imkoniyatini berdi. Har bir mutaxassislik bo'yicha o'qituvchining ixtisoslashgan xarakteristikasini nazarda tutgan professiogrammasi tuziladi. Jumladan, maktabning o'qituvchi-murabbiysi professiogrammasini misol qilib keltiramiz. Professiogrammada muhim xislatlardan borgan sari birmuncha ortib borishini hisobga olgan holda o'qituvchining quyidagi xislatlari ko'rsatib berilishi lozim.

1) O'qituvchining shaxsiy xislatlari:

- bolalarni yaxshi ko'rish, ularni sevlash;
- amaliy-psixologik aql-farosatlilik;
- mehnatsevarlik;
- jamoat ishlarida faollik;
- meqrbonlik;
- kamtarlik;
- odamiylik, dilqashlik;
- uddaburonlik, mustaqam xarakterga ega bo'lish;
- o'z bilimlarini oshirishga intilish.

2) Kasbiga xos bilimlari:

-ta'lim va tarbiya jarayoni mo'qiyati bilan uning maqsad va vazifalarini tushunishi;

-psixologiya asoslari, yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya asoslarini bilishi;

-etnopsixologik bilimlarni egallashi;

-qozirgi zamon pedagogikasi asoslarini bilishi;

-qozirgi zamon pedagogikasining metodologik asoslarini egallanganligi;

-maktab yoshidagi bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlarini tushunishi;

-o'z fanini o'qitish metodikasini bilishi;

-o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir etishning samaradorligini bilishi;

-ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmunini bilishi.

3) O'z kasbiga xos xislatlari:

-milliy qayta qurish mafkurasini bilan mustaqil davlat mafkurasini tushunishi;

-zamonaviy maktabda olib boriladigan o'kuv-tarbiya jarayonida umuminsoniy boyliklar, milliy an'analar va urf-odatlarining ahamiyatini tushunishi;

-o'qituvchining kuzatuvchanligi;

-o'z diqqat-e'tiborini taqsimlay olishi;

-pedagogik fantaziya (xayol)ning rivojlanishi;

-o'ziga tanqidiy munosabatda bo'la olishi;

-o'zini o'lga olib bilishi, o'zini tuta olishi;

-pedagogik takt;

-nutqning emosional ifodalanishi;

4) Shaxsiy - pedagogik uddaburonligi:

-dars mashg'ulotlari uchun zarur materiallarni tanlay bilishi;

-o'qituvchilarning bilish faoliyatini boshqara olishi;

-ta'lim va tarbiya jarayonida o'qituvchilar ongining taraqqiyotini etib borishini istiqbolli ravishda rejalashtira olishi;

-pedagogik vazifalarni shakllantirish va tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishni bilishi;

-bolalar jamoasiga raqbarlik qilishda o'z faoliyatini rejalashtira bilishi;

-o'qituv maqsadlarini rejalashtira olishi;

-o'zini talim-tarbiya ishlariga tayyorlash tizimini rejalashtira olishi.

5) Tashkilotchilik malakalari:

-bolalar jamoasini uyushtira bilishi;

-turli sharoit va vaziyatlarda bolalar jamoasini boshqara olishi;

-bolalarni biror narsaga qiziqitirib, ularni faollashtira olishi;

-amaliy masalalarni hal etishda o'zining bilim va tajribalarini ustalik bilan tez ko'llay olishi.

6) Kommunikativ malakalari:

- bolalarni o'ziga jalb etishni bilishi;

- bolalar va ota-onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik munosabatlarni tiklashni bilishi;

- bolalarning jamoalararo va jamoa ichida o'zaro munosabatlarini tartibga solishni bilishi;

- bolalar va ota-onalar bilan tashqaridan aloqa bo'lashni bilishi.

7) Gnostik malakalari:

- bolalarning asab-psixik taraqqiyoti darajasini aniqlay bilishi;

- o'zining tajribasi va pedagogik faoliyati natijalarini tankidiy taqil kila olishi;

- boshqa shqituvchilarning tajribalarini o'rganib, undan nazariy va amaliy tomondan to'qri xulosa chikara olishi;

- psixologik va pedagogik adabiyotlardan foydalanishni bilishi;

- o'qituvchilarni to'qri tushunib, ularning xulk-atvor sabablarini tushuntirishni bilishi.

8) Ijodiy xislatlari:

- pedagogik maqoratini takomillashtirishga intilishi;

- o'qituvchilarni tarbiyalash dasturini ishlab chikish va uni amalga oshirish qobiliyati;

- o'zini o'quvchi o'rniga ko'yib, bo'lib o'tgan ?odisalarga uning nazari bilan karay olishi;

- o'zining o'quvchiga pedagogik ta'siri natijalarini oldindan ko'ra bilishga intilish;

Shunday kilib, ko'rsatib o'tilgan modelning asosiy tuzilishi tarikasida ?uyidagilar keltiriladi:

-shaxsning jamoatchilik va kasbiy yo'nalishi;

-pedagogik ma?orat va ?obiliyati;

-xarakterining psixologik xususiyatlari;

-bilish faoliyati;

-o'kituvchi shaxsining bolalarni kasbga tayyorlash ishlari darajasidagi umumiy tarakkiyoti.

Professiogramma yoshlarga o'zlarining kelgusida o'kituvchilik kasbini to'?ri va ongli ravishda tanlab olishlariga yordam beradi.

Professiogrammani kasbga xos ravishda o'kitishni tashkil kilishda ta'limning samaradorligi va uning muvaffa?iyati kandy bilim va ko'nikmalarga,ayniksa, shaxsning kandy ?obiliyat va shaxsiy xislatlariga bo?lik ekanligini albatta ko'rsatish zarurdir.

Mana shu professiogrammaga asosan bo'lajak mutaxassis - o'kituvchilarning sifat ji?atidan o'z kasbga nakadar tayyorligi ?akida bir fikrga kelishimiz mumkin.

Tayyorlangan o'kituvchi shaxsining yukoridagi ana shu talablarga mos kelish yoki kelmasligi, oliy pedagogika maktablarining kandy o'kituvchi tayyorgarligini ko'rsatib beradi.

Pedagogik kasb, ma'lumki, ?ar kimning ?am ko'lidan kelavermaydi. Pedagogik faoliyatdan yutuklarga fakat shu kasbga kizikkan, shu faoliyat bilan shu?ullanishga moyil, okibat natijada esa, pedagogik ?obiliyatga ega bo'lgan kishilargina erisha oladi.

10.3. Pedagogik qobiliyatlar

Qobiliyat - bu kishining biror faoliyatga yaro?liligi va shu faoliyatni muvaffa?iyatli amalga oshirishdir.

Pedagogik ?obiliyat - bu ?obiliyat turlaridan biri bo'lib, kishining pedagogik faoliyatga yaro?ligini va shu faoliyat bilan muvaffa?iyatli shu?ullana olishini aniklab beradi. Pedagogik ?obiliyatning tuzilishi kandy? ?uyida bu masalani ko'rib chi?amiz.

Uzo? yillar olib borilgan tadjikotlar, pedagogik ?obiliyatlar murakkab va ko'p kirrali psixologik bilimlardan iboratligini ko'rsatib berdi.

Ana shu tadjikot ma'lumotlaridan foydalanib, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida mu?im o'rin egallaydigan kator komponentlarni,ya'ni tarkibiy kismlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

1. Didaktik ?obiliyatlar - bu bolalarga o'quv materiallarni anik va ravshan tushuntirib,oson kilib yetkazib berish, bolalarda fanga kizikish uy?otib, ularda mustakil, faol fikrlashni uy?ota oladigan ?obiliyatlardir.

Didaktik ?obilyatlarga ega bo'lgan o'kituvchi zarurat tu?ilganda kiyin o'uv materialini osonrok, murakkabro?ini soddarok, tushunishi kiyin bo'lganini tushunarlirok kilib o'uvchilarga moslashtirib bera oladi.

O'kituvchining mana shu xislatlarini bilib olgan o'uvchilar odatda: "o'kituvchining eng mu?im tomoni ?am uning ?amma narsani anik, ravshan va tushunarli kilib berishida-da, bunday o'kituvchinig ko'lida mazza kilib o'kiging keladi", "Unisi esa ?ech ?am anik tushuntirib bera olmas edi", O'uv materialini oldida tirik odamlar emas, balki kandaydir mexanizmlar bor- dek, zerikarli va noanik mujmal kilib tushuntiradi. Biz bunday o'kituvchilarni yoktirmaymiz"- deyдилar.

Hozirgi tushunchamizdagi kasbiy ma?orat shunchaki bilimlarni osonrok, ?ammabop va tushunarli kilib o'uvchilar ongiga yetkazib berish ?obilyatigina emas, balki, shu bilan birga o'uvchilarning mustakil ishlari, ularning bilish faolligini okilona va mo?irlik bilan boshkarib, ularni kerakli tomonga yo'naltirib turishdan iborat bo'lgan ?obilyatni ?am o'z ichiga oladi.

Mana shu ?obilyatlar orasida o'uvchilar psixologiyasiga xos doimiy ustanovka (yo'naltirish) yotadi. ?obilyatli pedagog o'uvchilarning tayyorgarlik darajasini, ularning tarakkiyot darajalarini ?isobga olgan ?olda bolalarning nimani bilishi, yoki nimani bilmasligini, nimalarni allakachon esdan chikarganliklarini tasavvur kila oladi.

Ko'pchilik o'kituvchilarga, ayniksa, xafsalasiz o'kituvchilarga, o'uv materiali oddiygina va ?ech kanday alo?ida tushuntirish ?amda izo? berishni talab kilmaydigandek tuyuladi. Bunday o'kituvchilar o'uvchilarni emas, balki birinchi galda o'zlarini nazarda tutib ish olib boradilar. Shuning uchun ?am o'uv materialini o'zlariga karab tanlaydilar. ?obilyatli, tajribali o'kituvchilar esa, o'zlarini o'uvchilar o'rniga ko'yib, kattalar uchun anik, ravshan va tushunarli bo'lgan material o'uvchilar uchun noanik va tushunarsiz bo'lishi mumkin degan nuqtai-nazarda bo'ladilar.

Shuning uchun ?am bunday o'ituvchilar materialning xarakteri va uni bayon etish usullarini alo?ida o'ylab ko'rib rejalashtiradilar. Materialni bayon etish jarayonida ?obilyatli o'ituvchi uchun o'uvchilarning ?anday tushunayotganliklari va zarur bo'lganda dars bayonotiga alo?ida e'tibor berishga intilayotganliklari kabi ?ator belgilariga ?arab to'?ri tasavvur ?ilib, xulosa chi?ara oladi.

Ana shunday pedagogik ?obilyatni ani?lash uchun psixolog N.Gonobolin juda ?ulay test tavsiya etadi. Bu testga ko'ra bilish xarakteridagi matnda o'ituvchining fikri ayrim sinf o'uvchilari uchun ?iyin deb ?isoblangan ?ismlarni alo?ida ko'rsatib, nima uchun bu ?ismlarning qiyinligini tushuntirib berish, shundan so'ng esa matnni o'uvchilarga yengil va ularning o'zlashtirishlari uchun ?ulay ?ilib tuzish tavsiya etiladi.

Qobilyatli o'ituvchi shu bilan bir ?atorda materialni o'zlashtirish, o'uvchilarga bir oz nafas olib, o'zlariga kelib olishlari va o'z diqqat-e'tiborlarini bir joyga ?o'yib, ayrim ?o'z'alishlarni "so'ndirib", bosh?alarni esa jadallashtirib, ularning bo'shashganligini, sustligini va lo?aydligini yengishlari uchun zamin tayyorlash zarurligini ?am nazarda tutadi. Bunday o'ituvchi zarur sharoit yaratilmaguncha darsni boshlamaydi.

Haddan tashqari shiddat bilan boshlangan dars o'quvchilarda imoya qiluvchi tormozlanishni vujudga keltirib, miya faoliyati tormozlanadi va o'qituvchining so'zlari yetarlicha idrok qilinmaydi.

2. Akademik qobiliyatlar - matematika, fizika, biologiya, ona tili, adabiyot, tarix va boshqa shu kabi fanlar sohasiga xos qobiliyatlardir.

Qobiliyatli o'qituvchi o'z fanini faqat ajmidagina emas, balki atroflicha, keng, chuqur bilib, bu sohada erishilgan yutuqlar va kashfiyotlarni doimiy ravishda kuzata borib, o'quv materialini mutlaqo erkin egallab, unga katta qiziqish bilan qaraydi qamda ozgina bo'lsada tadqiqot ishlarini olib boradi.

Ko'pchilik tajribali pedagoglarning aytishlaricha, o'qituvchi o'z fani bo'yicha bunday yuksak bilim, saviyasiga erishish, boshqalarni qoyil qilib qayratda qoldirish, o'quvchilarda katta qiziqish uyqota olish uchun u yuksak madaniyatli, qar tomonlama mazmunli, keng erudisiyasi (bilimdon) odam bo'lmoqi lozim.

Bunday o'qituvchilar qa'ida o'quvchilar: "Maqumud aka xuddi professorning o'zginasi-ya. Biz uning bilmagan birorta sohasi bormikin deb tez-tez o'ylab turamiz. Darslarga u butun vujudi bilan kirishib ketadi" deydi. Ba'zan o'quvchilar o'z o'qituvchisi xa'ida "Ba'ir-cha'ir qiladi-yu, ammo zarracha bilimi yo'" deb butunlay teskarisini aytalar, juda alam qiladi.

3. Perseptiv qobiliyatlar - bu o'quvchining, tarbiyalanuvchining ichki dunyosiga kira bilish, psixologik kuzatuvchanlik, o'quvchi shaxsining vaqtinchalik psixik qolatlari bilan bo'liq nozik tomonlarini tushuna bilishdan iborat qobiliyatdir. Qobiliyatli o'qituvchi bolalarning qar qanday mayda-chuyda qatti-qarakatlarida, yorqin ifodalanadigan ayrim tashqi qolatlarida qamda ularning ichki dunyosida yuzaga keladigan o'zgarishlarni sezdirmasdan bilib oladi. Ana shunday qollarda o'quvchilar: "Muxabbat opa kimningdir kayfiyatida o'zgarishlar bo'lsa yoki kimdir darsga tayyorlanmasdan kelgan bo'lsa, ko'ziga qarabo' bilib oladi", "Bizning o'qituvchimiz qech qayoqa qaramasa qam, qamma narsani ko'rib turadi" deydi.

4. Nutq qobiliyati - kishining o'z tuyqu-qislarini nutq yordamida, shu bilan birga mimika va pantomimika yordamida aniq va ravshan qilib ifodalab berish qobiliyatidir. Bu o'qituvchidan o'quvchilarga uzatiladigan axborot, asosan, ikkinchi signal tizimi - nutq orqali beriladi. Bunda mazmun ji'atidan uning ichki va tashki xususiyatlari nazarda tutiladi. ("Biz uchun adabiyot o'qituvchimiz -Nazira opaning darsini eshitishdan katta lazzat yo'").

Nazira opamlar shu qadar yaxshi va chiroyli qilib gapiradilarki, qatto tanaffusga chalinadigan qonqiroq qam xalaqit beradi").

Darsda qobiliyatli o'qituvchining nutqi qamma vaqt o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi materialni tushuntiradimi, o'quvchilar javobini sharqlab beradimi, o'quvchilar javobini, ularning qatti-qarakatlari yoki xulq-atvorini ma'ullaydimi yoki tanbe' beradimi, xullas nima qilishidan qat'iy nazar, nutqi qamma vaqt o'zining ishonchliligi, jozibadorligi kabi ichki quvvat bilan aloqida ajralib turishi lozim. O'qituvchi nutqi, uning talaffuzi aniq, ravshan, oddiy va o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi kerak.

Beriladigan axborotlar shunday tuzilishi kerakki, bunda o'quvchilarning fikru-zikri va diqqat-e'tiborini yuqori darajada faollashtiradigan bo'lsin.

Buning uchun esa o'qituvchi o'rtaga savol tashlab, asta sekinlik bilan o'quvchilarni to'g'ri javobga olib keladi, o'quvchilarning diqqat-e'tiborini faollashtiruvchi: ("Bunda ayni narsa ziyarak bo'ling!", "o'ylab, yana o'ylab ko'ring!") so'z va iboralarni o'z me'yorida ishlatadi.

O'qituvchi uzun jummalarni, murakkab o'zaki izo'zlarni, qiyin atamalarni va zarurati bo'lmasa, turli ta'riflarni ishlatmasligi lozim. Shu bilan birga o'qituvchi shuni qam qisobga olishi kerakki, o'qituvchining lo'nda-lo'nda bo'lib chiqqan qisqa nutni ko'p qollarda o'quvchilarga tushunarsiz bo'lib qolar ekan. O'qituvchining o'z o'rnida ishlatiladigan qazil aralash va xayrixoxlik bildiruvchi arzimagan kinoyali nutni o'quvchilarni juda jonlantirib, o'quvchilar tomonidan o'ta yaxshi qabul qilinar ekan.

Qobiliyatli o'qituvchining nutni jonli, obrazli, aniq-ravshan, intonasiyali va ifodali, emosiyaga boy, dona-dona bo'lib, bunda stilistik va grammatik xatolar mutlaqo bo'ymasligi lozim. Bir xil o'qandagi ezma nutni o'quvchilarni juda tez toliqtirib, ularni zeriktiradi va bexafsala qilib qo'yadi. Bu bilan birga bunday nutni I.P.Pavlovning fiziologik ta'limotiga ko'ra, doimiy ta'sir etuvchan qo'zqovchiga aylanib, bosh miya katta yarim sharlari po'stida tormozlanish jarayonini yuzaga keltirib, o'quvchini ezma va uyquchan qilib qo'yadi. Nutni tezligi ko'p jihatdan o'qituvchining individual psixologik xususiyatiga bo'liq. Ayrim o'qituvchilar tez gapirsalar, boshqalari sekin gapiradilar. Ammo o'qituvchi o'quvchilarning bilimlarni egallab olishlari uchun eng qulay tezlikdagi nutni -o'rtacha jonli nutni ekanligini esdan chiqarmasligi lozim.

Shoshaloq nutni bilim o'zlashtirishga xalaqit berib, bolalarni tez toliqtiradi va muhofaza qiluvchi tormozlanishni yuzaga keltiradi. O'ta sekin nutni lanjlik va zerikishga olib keladi. Nutning balandligi - qattiq gapirish qam xuddi shu singari qollarga olib keladi. Qaddan tashqari qattiq, keskin, baqirib gapirish o'quvchilarning asabiga tegib, ularni tez toliqtirib, muhofaza qiluvchi tormozlanishni yuzaga keltiradi. Mana shu yerda sharq mutafakkirlaridan Nasriddin Tusiyning "...o'qituvchi nutni qech qachon va qech qaerda zaqarxandali, qo'pol yoki qattiq bo'lishi mumkin emas, Dars paytida o'qituvchining o'zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin..." degan nasiqatini keltirishimiz juda o'rinli bo'lardi. O'qituvchining bo'sh, past ovozi yomon eshitiladi. Nutni, imo-ishoralar, turli keskin qarakatlar o'quvchilarni jonlantiradi. Bu tariqa imo-ishoralar va qarakatlar tajribali o'qituvchilarda o'z me'yorida ishlatiladi. Lekin bir xildagi tinimsiz qarakatlarning qaddan tashqari ko'p bo'lishi kishining asabiga tegadi.

5. Tashkilotchilik qobiliyati - bu birinchidan, o'quvchilar jamoasini uyushtira bilish, bunda jamoani jipslashtira olish va ikkinchidan, o'zining shaxsiy ishini to'g'ri tashkil qila olish qobiliyatidir. O'quvchilar o'z o'qituvchilari qa'ida turlicha fikrda bo'ladilar. Jumladan, ayrim o'quvchilar: "...Biz Azim akani juda yaxshi ko'ramiz. Ular sinfimizda bir vaqtning ichida, juda tezlik bilan ishchanlik kayfiyatini uyushtirib, barchamizni o'zining puxtaligi, ozodaligi, epchilligi va tadbirkorligi bilan qayratda qoldiradilar" desalar, ayrim o'quvchilar: "Sobir akamlar bizning ixlosimizni qaytarib, qafsalimizni bir pul qiladilar. Ular ko'p ishga urinadilar-u, ammo birortasini qam oxiriga yetkazmaydi..." deydilar. Ba'zan ayrim o'quvchilarning o'z o'qituvchisi qa'ida: "...Nodira opamlar biz bilan xuddi ona tovukdek ovora bo'ladilar. Agar biz sho'xlik qila boshlasak, ular o'zlarini ko'rmaslikka, payqamaslikka solardilar. Ajoyib

ayol edi-yu, ammo uning darsida ?ech kim ?ech narsa ?ilmas edi-da..." degan fikrlarni ?am eshitish mumkin.

O'?'ituvchining o'z ishini tashkil ?ila bilishi deganda, uning o'z ishini to'?'ri rejalashtirib, uni nazorat ?ila olishi nazarda tutiladi. Tajribali o'?'ituvchilarda va?tta nisbatan o'ziga xos sezuvchanlik - ishni va?t bo'yicha to'?'ri ta?simlab, mo'ljallangan va?tdan to'?'ri foydalana olish ko'nikmasi paydo bo'ladi. Dars davomida, albatta, ko'p ?ollarda va?tni be?uda yo'?'otish ?am mumkin. Lekin bu yo'?'olgan dars rejasini tuzatish zaruriyati tuzilgan ?ollarda bo'lishi mumkin. Tajribali o'?'ituvchilar va?tni seza bilishni o'rganish uchun dars rejasini yoki matnda va?tni nazorat ?ilish uchun belgilar olib borishni tavsiya etadilar. Jumladan: darsning 10, 20, 30 va bosh?a da?i?alari davomida mabodo, ko'zda tutilmagan va?t ortib ?olgan ta?dirda foydalanish uchun ?anday ?o'shimcha materiallarni tayyorlash yoki va?t yetmay ?olgan ta?dirda ?anday materialni keyingi darsga ?oldirish mumkinligi ?a?ida masla?at beradilar.

6. Avtoritar ?obiliyati - bu o'?'uvchilarga bevosita emosional - irodaviy ta'sir etib, ularda obro' orttira bilishdan iborat ?obiliyatdir. (Garchand, o'?'ituvchining o'z fanini mukammal bilishi, sezgirligi va xushmuomalaligi asosida ?ozoniladi).

Avtoritar ?obiliyat o'?'ituvchining rostgo'yiligi, irodaviy uddaburonligi, o'zini tuta bilishi, farosatliligi, talabchanligi kabi irodaviy xislatlari ?amda ?ator shaxsiy xislatlarga, shu bilan birga o'?'uvchilarni ta'lim-tarbiyasida javobgarlikni ?is etish, uning e'ti?odi, o'?'uvchilarga ma'naviy va ma'rifiy e'ti?odni singdira olganligiga ishonchi kabi xislatlarga ?am bo'li?dir.

O'?'uvchilar (ayni?sa, o'?'il bolalar, o'spirinlar - buni alo?ida ta'kidlab o'tishi kerak) talab ?ilishni biladigan, o'?'uvchilarni majbur ?ilmagan va do'?'-po'pisa ?ilmagan, shu bilan birga be?uda rasmiyatchilikka yo'l ?o'ymagan ?olda o'z aytganini ?ildiradi oladigan o'?'ituvchilarni juda ?urmat ?iladilar. Shu munosabat bilan, o'?'uvchilarning o'?'ituvchilar ?a?ida ayrim fikrlarini misol ?ilib keltiramiz:

"Uning ajoyib xislati bor - u ?ech ?anday zarda va ba?iri?, cha?iri?siz ishlay oladi"; "Biz uni jiddiyligiga, vazminligi va talabchanligi uchun juda yaxshi ko'ramiz. U ?amma va?t shunchaki muloyimgina, sipogina talab ?iladi, ammo uning talabi pgu ?adar ta'sirchanki, unga ?ulo? solmaslik mumkin emas"; "Bizning matematika o'?'ituvchimiz ?amma va?t yuvosh,"osoyishta, o'zini tutgan va shu bilan bir ?atorda butun sinfga ajoyib ta'sir eta oladi"; "Kimyo o'?'ituvchimizning obro'siga e'tibor etmay ko'ringchi, u ?ar ?anday sharoitda ?am o'z aytganiga erishadi"; "Ni?mat aka bizga ustunlik bilan ta'sir etadi. U ?adeb talab ?ilavermaydi, agar talab ?iladigan bo'lsalar unda bo'yin tovlab bo'lmaydi", yoki o'?'uvchilarning o'z o'?'ituvchilari ?a?idagi mana bunday fikrlari: "Polvon aka maktabimizdan ketganiga biz xursand bo'ldik. U bizni do'?'-po'pisa, ba?iri?-?ich?iri?, buyrukbozlik bilan ?o'lga olaman deb o'ylardi-yu, ammo bizni bardosh berishgagina majbur etardi, xolos".

Bunda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning maktab ta'limi jarayonida olib borilayotgan ishlarning a?voli to'?'risida juda achinib aytgan fikrlarini keltirish o'rinli bo'lur edi: "Mabodo biror o'?'uvchi o'?'ituvchiga e'tiroz bildirsa, ertaga u ?ech kim ?avas ?ilmaydigan a?volga tushib ?oladi. Maktablardagi jarayonda o'?'ituvchi ?ukmron. U boladan fa?at o'zi tushuntirayotgan narsani tushunib olishni talab ?iladi, prinsip ?am tayyor: "mening aytganim - aytgan, deganim - degan".

Shu bilan bir ?atorda o'quvchilar o'qituvchining bo'shligi, landavurligi, la?maligi, soddalarcha ishonuvchanligi, sustkashligi, orti?cha riyogarchiligi, irodasizligi kabi xislatlarni baralla ?oralaydilar: "yaxshi odamu, lekin o'ta bo'sh, uni aldab ketish ?ech gap emas"; "Tushunib bo'lmaydi, birda juda ?atti??o'l, talabchan, ba'zan ?ech ?anday talab degan narsa yo'?" ; "Juda bo'shang, lanj, uni ko'rishing bilan uy?ung keladi"...

7. Kommunikativ ?obiliyati - bu bolalar bilan mulo?otda bo'lishga, o'quvchilarga yondashish uchun to'?ri yo'l topa bilishga, ular bilan pedagogik nu?tai-nazardan ma?sadga muvofi? o'zaro alo?a bo'lashga pedagogik taktning mavjudligiga ?aratilgan ?obiliyatdir.

Pedagogik takt psixologiyasini o'rganishda psixolog I.V.Straxov beni?oyat katta ?issa ?o'shgan. Uning fikricha, bunda mu?imi -o'quvchilarga ta'sir etishning eng ?ulay usullarini topa bilish, tarbiyaviy ta'sirni ?o'llashda ma?sadga muvofi? pedagogik choralarga e'tibor berish, ani? pedagogik vazifalarni ?isobga olish, o'quvchi shaxsining psixologik xususiyatlari va uning imkoniyatlari ?amda mazkur pedagogik ?olatlarini ?isobga olish zarurdir.

Pedagogik taktning ya??ol ifodalaridan biri - ?ar ?anday pedagogik ta'sirga nisbatan ?o'llaniladigan chora-tadbirlarni (ra?batlantirshp, jazolash, pand-nasi?at) xis eta bilishdan iboratdir. Farosatli o'qituvchi bolalarga e'tibor berib, ziyraklik bilan ?araydi, ularning individual psixologik xususiyatlari bilan ?isoblashadi. "U biz bilan ?ayron ?olarli darajada, ajoyib, ya?in do'stlarcha ya?in munosabatda bo'ladi"; "Bizning tarix o'qituvchimizning kuchli tomoni - ?ar kimga ?anday yondoshishini bilar edi"; "Eng yomoni - o'qituvchining o'quvchilar oldida xushomadgo'ylik ?ilishidir.

Bizning zoologiya o'kituvchimiz Farida opamlar shundaylardan edi: ular nimaiki ?ilib bo'lsa-da, bolalarni o'ziga ?aratish uchun xushomadgo'ylik ?ilardi! Nega ular o'zlarini shunchalik kamsitib yerga uradi? deb o'ylar edim. Axir ular o'z fanini yaxshi bilardiku"; "Ibro?im aka esa, ?arabsanki, ?ech narsadan ?ech narsa yo'?, kishi diliga ozor berar, tushirib ?olar yoki be?udaga urishib, koyib berar edi".

Pedagogik taktning yo'?ligi ko'pincha o?ir o?ibatlarga olib keladi. Toshkent maktablaridan birida ona tili va adabiyot o'qituvchisi o'quvchilarga juda ko'p talablarni ?o'yganu, ammo ?ech ?anday izchillik bilmagan: bir vazifa berib turib, shu za?otiyo? bosh?a talablarni ?o'ya boshlagan. Arzimagan xatolar, tartib buzishlar ro'y bersa, shu za?otiyo? mazmunan va shakl ji?atdan o'ta ?o'pol va alam ?iladigan keskin gaplarni ?ilib, "2" ?o'yardi.

Masalan, daftarning chetida ?oldirilgan joyning xatoligi yoki intizom buzganlik kabi va arzimagan narsalar uchun yopishgani-yopishgan edi.

O'qituvchining bu ?atti-?arakatlari uchun o'quvchilarda dard, alam to'lib toshgandi. Ko'p o'tmay o'quvchilarning noroziligi va ?at'iy e'tirozi ochi?dan-ochi? namoyishkorona bildirilib, o'qituvchiga ?ulo? solmaydigan, ataylab intizom buzadigan va o'qituvchini keskin tan?id ?iladigan bo'lib ?oldilar. Bunday achinarli a?vol fa?at ana o'sha o'qituvchi maktabdan ketgandan keyingina tuzatildi,

O'qituvchining pedagogik takti masalasi munosabati bilan shuni ?am aytish joizki, ?achon o'quvchilar o'qituvchining ijobiy xislatlari to'?risida gapirar ekanlar, ular ?amisha o'qituvchining adolatlilik kabi xislatlarini birinchi o'ringa ?o'yadilar.

"Ko'p ?ollarda no?a? ish ?iladilar - biror masalani yaxshilab tekshirib ko'rmasdan ish tutadilar". O'?'ituvchining bunday xislatiga o'?'uvchilar nechukdir achinishli talabchanlik munosabatida bo'ladilar. O'?'ituvchining adolatsizligi yomon o'?'ibatlarga olib kelishi mumkin. Bu to'?'rida ?ar ?aysimiz maktab amaliyotidan ?andaydir tasavvurga egamiz.

8. Pedagogik xayol - bu kishining o'?'uvchilar shaxsini tarbiyaviy tomondan loyi?alashtirishda o'z ish-?arakatlarining natijasini oldindan ko'ra bilishda namoyon bo'ladigan ?obiliyatdir. Bu ?obiliyat o'?'ituvchi ma'lum o'?'uvchidan kelgusida kim chi?ishini ko'z oldiga keltirishda, tarbiyalanuvchilarda u yoki bu xildagi xislatlarni rivojlanishini oldindan ko'ra bilishda namoyon bo'ladi. Bu ?obiliyat pedagogik optimizm, tarbiyaning kuchiga, o'?'uvchilarga bo'lgan ishonch bilan bo'li?dir. Shuning uchun ?am o'?'uvchilar ayrim o'?'ituvchilar to'?'risida: "A?mad akamlar, chamasi ichimizdagi eng yaramaslarga ?am ishonchlarini yo'?'otmasdilar, shuning uchun ?am biz ularni ?urmat ?ilardik", degan fikrlarni iz?or kiladilar.

9. Di??atni ta?simlay olish ?obiliyati - bu ?obiliyat bir va?tning o'zida di??atni bir ?ancha faoliyatga ?arata olishda namoyon bo'lib, o'?'ituvchi ishida ?oyat mu?im a?amiyatga egadir. ?obiliyatli, tajribali o'?'ituvchi o'zining di??at-e'tiborini o'?'uv materialini ?anday bayon etilishiga, uning mazmuniga, o'z fikrlarini atroflicha ?ilib ?anday ochib berishga yoki o'?'uvchi fikriga baralla ?aratadi va shu bilan birga bir va?tning o'zida barcha o'?'uvchilarni kuzatib, ularni toli??an-toli?maganligiga, e'tiborli yoki e'tiborsizligiga, darsni tushunish-tushunmasligiga a?amiyat berib, o'?'uvchilarning intizomini kuzatadi ?amda o'?'ibat natijada o'zining shaxsiy xul?-atvoriga (yurish-turishiga, o'zini tutishiga, mimika va pantomimikasiga) e'tibor beradi.

Tajribasiz o'?'ituvchi, ko'pincha o'?'uv materialini bayon etishga berilib ketib, o'?'uvchilarning nima ?ilayotganliklarini sezmay ?oladi va nazoratdan chi?arib ?o'yadi, agar, bordiyu, o'?'uvchilarni di??at-e'tibor bilan kuzatishga ?arakat kilsa, bunday ?ollarda o'z bayonotining izchilligini yo'kotib ko'yadi.

Yukorida ko'rsatib o'tilgan ?obiliyatlardan tashkari, o'?'ituvchi inson shaxsining maksad sari intilishi, uddaburonlik, me?natsevarlik, kamtarlik kabi kator ijobiy xislatlariga ega bo'lishi lozim.

U o'?'uvchilarni tarbiyalar ekan, o'zining xulk-atvori, yurish-turishi, xullas, butun o'?'ituvchilik shaxsi bilan o'?'uvchilarga o'rnak bo'lishi kerak.

O'?'ituvchining o'zini ko'lga ola bilishi mu?im a?amiyatga egadir.

Xulosa kilib, shuni aytish joizki, o'?'ituvchining barcha ijobiy, umuminsoniy axlok me'yorlariga mos keluvchi xislatlari katta a?amiyatga ega. Agar biz ?uyidagi xislatlarini olib karaydigan bo'lsak, bularning barchasi ?am o'ta mu?im omillardir. Jumladan, o'?'ituvchining tashki kiyofasi uning obro'si shakllanishiga ta'sir etadi. O'?'ituvchining ozodaligi, ixchamligi, uning pokizaligi, saranjom - sarishtaligi, o'zini chiroyli tutishi kaddi-komati va yurish-turishlari o'?'uvchilarda juda yaxshi taassurot koldiradi.

10.4. O'kituvchining o'z malakasini oshirib borishining muammolari

Mu?im davlat vazifasini - "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"ni amalga oshirayotgan zamonaviy maktab o'kituvchisining xislatlari, uning ijodiy faoliyati 21-asrda shakllanib, asosan amaliy ishda, pedagogik tajribalarni egallash jarayonida o'sib rivojlana boradi.

?ozirgi jamiyatimizda o'kituvchining mustakil ravishda bilimlarni egallab, o'z malakasini oshirib borishi - bir tomondan o'kituvchilik faoliyatining borgan sari nakadar muvaffaqiyatli borayotganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan mu?im vazifa ekanligidan dalolat beradi - chunki, bu kechiktirib bo'lmas jarayon shaxsni intellektual kashshoklikdan kutkarib koladi.

Psixologik nuqtai-nazardan o'kituvchi doimiy ravishda o'z bilimlarini oshirish bilan shu?ullanishi zarurdir. Chunki o'kituvchilik me?natining asosiy xususiyati ?am shudir. Pedagog ?ar doim odamlar orasida bo'larkan, u birinchidan, odamlarni ko'pdan beri kiziktirib kelayotgan ?akikatni o'z karashlari bo'yicha to'?ri tushuntirib berishi lozim. Albatta, o'kituvchidagi bu tarika karashlar ko'p yillar davomidagi me?nat va ?ayot faoliyati jarayonida shakllanadi; ikkinchidan, o'kituvchining o'zi axborotlar olish uchun o'?uvchilarga nisbatan cheklangan vakt imkoniyatiga ega; uchinchidan, u o'ta tor doiradagi tengkurlari bilangina mulokotda bo'lish imkoniyatiga ega bo'lib, ko'pincha o'z kasbiga xos kizikishlar bilangina cheklanib koladi.

O'kituvchining mustakil bilim egallashi deganda, uning o'z bilimlarini doimiy ravishda kasbiy va umummadaniy axborotlar bilan to'ldirib, o'zining individual ijtimoiy tajribasini keng mikyosda doimo yangilab borishi tushuniladi.

Odatda aksariyat o'kituvchilar mustakil bilim egallash zarurligini tushungan ?olda, undan muvaffaqiyatli foydalanadilar. Buning motivlari odatda pedagogik faoliyat jarayonida o'kituvchi oldida yuzaga keladigan muammolarni anglab olish natijasida shakllanadi. Ko'p ?ollarda bunday motivlar o'kituvchilarni kanday o'kitib va kanday tarbiyalash kerak, degan xo?ish-istaklar tarikasida, fanning oxirgi yutuklari, o'zining pedagogik ma?oratini takomillashtirish e?tijoji tu?ilishi munosabati bilan shakllana boradi.

Shu bilan birga yakkol ko'zga tashlanib turgan ayhim ?ollardan ko'z yuma olmaymiz. Masalan, o'kituvchilar ommasining ma'lum kismi mustakil izlanishda bo'lib, o'z bilim saviyasini oshirish bilan faol shu?ullanmaydi, malakasini oshirishga intilmaydi, ba'zilar muayyan bilimlar so?asida tarakkiyotdan butunlay ortda kolmokdalar. Bunday o'kituvchilar o'sib kelayotgan yosh avlodning ta'lim va tarbiya tarakkiyotiga jiddiy zarar keltiradilar.

Bu mammoni ?al yetishda asosiy vazifa malaka oshirish tizimi zimmasiga tushadi. Respublikamizda xalk ta'limi xodimlarining malakasini oshirish institutlarining tarmoklari joriy etilgan, bular Avloniy nomidagi xalk ta'limi xodimlarining malakasini oshirish Markaziy instituti, Toshkent shaxar xalk ta'limi xodimlarining malakasini oshirish instituti va viloyatlardagi xalk ta'limi xodimlarining malakasini oshirish institutlaridir. Xalk ta'limidagi bu tizimning asosiy vazifasi doimiy ravishda o'kituvchi kadrlarning malakasini oshirish, o'kituvchi kadrlarni o'zlarining kasbiga xos bilim saviyasini, ko'nikma, malakalarini,

ma'naviyat va ma'rifatini, shu bilan bir katorida iktisodiy, ekologik va ?ukukiy ma'lumotini oshirishga da'vat etuvchi ijtimoiy psixologik so?alarni rivojlantirib borishdan iboratdir.

O'kituvchining mustakil bilim egallashi va malakasini oshirish pedagogik faoliyatning samaradorligini oshirishda zaruriy shartlaridandir.

Shark mutafakkirlari o'kituvchi o'zi o'kib tursagina - o'kituvchi bo'la oladi, agar u o'kishni to'xtatib ko'yar ekan, unda o'kituvchilik ?am o'ladi, deb juda ?kkoniy aytganlar. Bu ?a?i?atni yoshi ?anday bo'lishidan, pedagogik ma?oratidan, ?anday dars berishidan ?at'iy nazar barcha o'?'ituvchilar yaxshilab bilib olishlari lozim.

Takrorlash va mu?okama uchun savollar.

1. Jamiyatda o'?'ituvchining tutgan o'rni va vazifalarini yoritib bering.
2. Zamonaviy o'?'ituvchiga ?o'yiladigan talablarni eslatib.
3. O'?'ituvchi va o'?'uvchilar orasidagi o'zaro munosabatlarini asoslab bering.
4. O'?'ituvchining pedagogik ?obiliyatlarini ?a?ida tushuncha bering.
5. O'?'ituvchining o'z malakasini oshirib borishining psixologik muammolariga izo? bering.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Pedagogik faoliyatning xususiyatlari nimalardan iborat..

A) Yosh avlodni tarbiyalashni oldiga maksad kilib ko'ygan, jamiyatning katta yoshdagi a'zolarining faoliyatidir;

B) Didaktika, xususiy metodika, tarbiya nazariyasi kabi pedagogika fani so?alarining tadqiqot ob'ektidir;

V) Ijtimoiy tajribani va imkoniyat tomonidan to'plangan bilimlarni o'zlashtirish va ko'llashda o'?'uvchiga pedagogning ra?barligi.

2. O'kituvchining shaxsiy xislatlarini to'?'ri belgilang.

A) Kuzatuvchanligi, diqqat e'tiborini taksimlay olishi, o'ziga tankidiy munosabatda bo'lishi, pedagogik takt, nutkning emosional ifodalanishi;

B) Bolalarni yaxshi ko'rishi, me?natsevarlik, me?ribonlik, kamtarlik, odamiylik, uddaburonlik, jamoat ishlarida faollik;

V) Bolalar jamoasini uyushtira bilishi, turli sharoitlarda bolalar jamoasini boshkara olish, bolalarni biror narsaga kiziktirib, ularni faollashtira olishi.

3. O'kituvchining o'z kasbiga xos xususiyatlarini to'?'ri belgilang.

A) O'kituvchining kuzatuvchanligi, o'z diqqat etiborini taksimlay olishi, pedagogik fantaziya (xayol) ning rivojlanishi, o'ziga tankidiy munosabatda

bo'lishi, pedagogik takt, nutkning ifodalanishi, o'zini tuta olishi;

B) Bolalar jamoasini uyushtira bilishi, turli sharoitlarda bolalar jamoasini boshkara olishi, bolalarni biror narsaga kiziktirib, ularni faollashtira olishi;

V) Bolalarni yaxshi ko'rishi, mexnatsevarlik, mexribonlik, kamtarlik, odamiylik, uddaburonlik, jamoat ishlarida faollik, amaliy - psixologik akl.

4. Pedagogik ?obiliyatlarga nimalar kiradi.

A) Bolalarni yaxshi ko'rishi, me?natsevarlik, me?ribonlik, kamtarlik, odamiylik, uddaburonlik, jamoat ishlarida faollik;

B) O'kituvchining kuzatuvchanligi, o'z diqqat e'tiborini taksimlay olishi, o'ziga tankidiy munosabatda bo'lishi, pedagogik takt, nutkning emosional ifodalanishi;

V) Didaktik ?obiliyatlar, akademik ?obiliyatlar, perseptiv ?obiliyatlar, nutk ?obiliyati, tashkilotchilik ?obiliyati, avtoritar ?obiliyati, kommunikativ ?obiliyati, pedagogik xayol, diqqatni taksimlay olish ?obiliyati.

5. Pedagogik mulokot deganda nimani tushunasiz.

A) Bolalar va pedagogik jamoada yaxshi psixologik iklimni yaratishga yo'naltirilgan, dars va darsdan tashkari paytda o'kituvchining o'quvchilar bilan professional mulkotini;

B) O'quv tarbiyaviy vazifalarni ?amda jamiyatning ?ozirgi zamon maktablariga ko'rgan talablarni bajarish maksadida o'kituvchining o'quvchilar, ota - onalar bilan olib boradigan mulkoti;

V) Ma'lum axborot almashish, o'quv tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish va o'zaro munosabatlarni tashkil kilishdan iborat bo'lgan pedagog va o'quvchilar jamoasining o'zaro ta'sir tizimi, usullari va ko'nikmalarini.

6. Pedagogik takt nima.

A) ?ar kandy pedagogik ta'sirga nisbatan ko'llaniladigan chora-tadbirlarni (ra?bantlantirish, jazolash, pand - nasixat) xis eta bilishdan iboratdir.

B) O'quvchilar bilan mulokotda bo'lishga, ularga yondashish uchun to'g'ri yo'l topa bilishga xarakat kilish kobliyati.

V) O'quvchilarga bevosida emosional - irodaviy ta'sir etib, ularda obro' orttira bilishdan iborat ?obiliyatlarga ega bo'lishi kerak.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: "O'zbekiston" 1995 y.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr boshida: xavfsizlikka ta'kid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1997y.
3. Gafarov A.Z., Yugay A.X. Pedagogik amaliyot. Toshkent, 2002y.
4. Davletshin M.G., To'ychieva S.M. Umumiy psixologiya. Toshkent, 2002 y.
5. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisi psixologiyasi. Toshkent, 1998 y.
6. To'ziyev E.G. Psixologiya. Toshkent, 1994 y.
7. Psixologiya. Ilmiy asoslar. Toshkent, 1998y.
8. Sherbakov A.I. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyadan praktikum. Toshkent, 1991 y.

MUNDARIJA:

Muqaddima.....	4
I bob. Yosh davrlari psixologiyasn va pedagogik psixologiya fanining vazifalari va tadqiqot metodlari.....	5-19
II bob. Psixik rivojlanish va ta'lim.....	20-32
III bob. Go'daklik va ilk bolalik davri psixologiyasi.....	31-39
IV bob. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi.....	40-51
V bob. Kichik maktab yoshidagi bolalar psixologiyasi.....	52-65
VI bob.O'smirlik davri psixologiyasi.....	66-75
VII bob. Ilk o'spirinlik yoshining psixologik xususiyatlari.....	76-86
VIII bob.Ta'lim psixologiyasi.....	90-101
IX bob. Tarbiya psixologiyasi.....	102-112
Xbob.O'qituvchi psixologiyasi.....	113-128